

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 1 • 2006 (Bahar)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Mustafa Şentop
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop
Yayın Danışma Kurulu	Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet İpşirli (Fatih Üniversitesi) Prof. Dr. İsmail E. Erünsal (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. M. Emin Artuk (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Kemal Beydilli (Yeditepe Üniversitesi) Doç. Dr. Murteza Bedir (Sakarya Üniversitesi)
Kapak tasarımı	MimEmin
Sayfa tasarımı	Ender Boztürk
Baskı	Seçil Ofset 100. Yıl Mahallesi MAS-SİT Matbaacılar Sitesi 4. Cad. No: 77 Bağcılar-İstanbul Tel: (0 212) 629 06 15

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmi ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

Karlıdere Caddesi Toygar Sitesi B. 2 D. 6 Üsküdar/İstanbul

e-mail: turkhukuktarihi@gmail.com

ISSN 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 1 • 2006 (Bahar)

İçindekiler

Sunuş	7
İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim	11
<i>M. Âkif Aydın</i>	
Osmanlı Tarihinin Kuruluş Âsırında (1389'a kadar) İlmiye'ye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler	23
<i>Murteza Bedir</i>	
XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Deniz Taşımacılığına Dair Bazı Hukuki Terimler ve Düzenlemeler	41
<i>Fethi Gedikli</i>	
Türkiye'de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi	65
<i>Mehmet Akman</i>	
Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi	87
<i>Mustafa Şentop</i>	
1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması	107
<i>M. Macit Kenanoğlu</i>	
Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen	139
<i>Ayhan Ceylan</i>	

Sunuş

Hukuk tarihi hukuki kurum ve kuralların, hukuk sistemlerinin doğuşunu, bugüne kadar geçirdiği gelişim çizgisini, bunun sebep ve sonuçlarını ortaya koyan bir ilim dalıdır. Batıda tarihçi okulun ortaya çıkışıyla önemi artan bu ilim dalı, değişik bir format içinde İslam tarihinde daha eski bir geçmişe sahiptir. Buna rağmen hukuk tarihi araştırmaları Türkiye’de bugüne kadar layık olduğu ilgiyi görememiştir. Gerçi bu sahadaki araştırmalara kaynaklık edecek malzeme bakımından Türk hukuk tarihçiliği oldukça şanslıdır. Osmanlı mahkeme kayıtlarını içeren şer’iye sicillerinden 20 bin kadar defter bugün elimizdedir. Osmanlı merkez bürokrasisinin hukuk tarihi bakımından da emsalsiz bilgiler içeren milyonlarca belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi raflarında incelenmeyi beklemektedir. Buna İslam hukuk tarihinin bilgi kaynaklarını (fıkıh kitapları ve fetva mecmuaları), hukukçuların hayatlarını içeren ve dönemlerinin hukuku hakkında zaman zaman kıymetli bilgiler veren tabakât kitaplarını, Osmanlı örfi hukuku bakımından eşsiz değerdeki kanunname derlemelerini ekleyebilirsiniz.

Hukuk tarihi çalışmalarının ilk örneklerinin yirminci yüzyıl başlarında neşredilmeye başladığını görmekteyiz. Bu sahadaki bilinen ilk müstakil eserler Seydişehri Mahmud Esad Efendi’nin *Tarih-i İlm-i Hukuk*’u (İstanbul 1331), Ağaoğlu Ahmed’in *Hukuk Tarihi* (İstanbul 1931-1932), Sadri Maksudi Arsal’ın *Türk Tarihi ve Hukuk* (İstanbul 1947), *Umumi Hukuk Tarihi* (İstanbul 1948) isimli çalışmaları çok yakın dönemin ürünüdür. Hemen aynı dönemlerde hukuk tarihinin belli bir konusunu ele alan sınırlı sayıda monografiler de yok değildir. Ali Himmet Berki’nin *Vakıflar I-II* (İstanbul 1940), Ömer Lütfi Barkan’ın *XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar* (İstanbul 1943) bunlardandır. Ne var ki bu ilk eserleri takip eden dönemde hukuk tarihi araştırmaları bir türlü istenen ivmeyi kazanamamıştır. Bunun altında ilim dünyasının Türk hukuk tarihiyle ve özellikle İslam ve Osmanlı hukuk tarihiyle ilgilenmeyi siyasi sebeplerle sakıncalı bulmaları yatmaktadır.

Hukuk tarihi araştırmalarına ağırlıklı olarak yer veren mecmualar da sınırlı sayıda olmuştur. Bu alandaki ilk mecmualar olarak *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası ve Milli Tetebbular Mecmuası*'nı özellikle Osmanlı kanunnamelerinin ilk ilmi neşirlerini ihtiva etmesi açısından zikretmek gerekir. Cumhuriyetin başlangıç dönemlerinde Fuat Köprülü'nün gayretleriyle çıkartılan iki mecmua *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* ile *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* bu arada özellikle anılmalıdır. Birincisi İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü, ikincisi de Türk Hukuk Kurumu Türk Hukuk Tarihi Enstitüsü tarafından çıkarılmıştır. Her iki enstitünün müdürü de Fuat Köprülü'dür. Birincisi iki sayı (1931, 1939), ikincisi ise sadece bir sayı (1944) çıkabilen dergiler başta Köprülü'nünkiler olmak üzere dikkate değer makaleler içermekte ise de uzun soluklu olmamaları Türk hukuk tarihçiliği açısından önemli bir kayıp olmuştur. Bu iki dergiyi yaşatamayan Türk hukuk tarihçiliği yapılan araştırmalara muhtelif isimler altında neşredilen tarih dergilerinde, kısmen hukuk ve siyasal dergilerinde yer bulabilmiştir.

Hukuk tarihçiliği üniversitenin 80'li yılların başında geçirdiği köklü değişikliklerden sonra bir taraftan Hukuk Fakültelerinde, diğer taraftan da İlahiyat Fakülteleri ve Edebiyat, Fen-Edebiyat Fakülteleri'nin tarih bölümlerinde kendine daha müsait bir yer bulabilmiştir. Bu sayede son zamanlarda bu sahada yapılan çalışmalar önemli bir ivme kazanmıştır*. Bu çalışmalar içinde makaleler önemli bir yer tutmaktadır. Bunların bir kısmı fakültelerin çıkardığı ilmi dergilerde yayımlanmıştır. Ancak fakülte dergilerinin kamunun genel yavaşlığından nasibini alarak düzenli çıkmaması özel şahıs ve kurumları bu alana yöneltmiştir. Bu durum genel konulu ilmi dergilerin yanı sıra özel uzmanlık alanlarına yönelik dergilerin çıkması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Bu genel eğilimin ilhamıyla biz, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi mensupları olarak bu alanda bir dergi çıkarmaya karar verdik. İşte elinizdeki dergi bu kararın sonucudur. Dergimiz münhasıran hukuk tarihi araştırmalarına yer vereceğinden araştırmacılar bu alandaki çalışmaları daha kolaylıkla izleme imkânı bulacaklardır. Öte yandan bu yayınla Fuat Köprülü'nün yarım bırakmak zorunda kaldığı bir hizmeti de sürdürmüş olacağız.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları bu sahaya emek vermekte olan araştırmacıların katkılarıyla ümid ederiz daha ömürlü olur ve bu alandaki araştırmalara müsait bir neşir imkânı sağlar. Bu ilk sayının eksiklerini her başlangıcın kaçınılmaz zorluklarının taşıdığını göz önüne alarak hoşgörü ile değerlendirmenizi rica eder, nice sayılarda buluşmak dileğiyle saygılarımızı sunarız.

Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Hukuk Tarihi Öğretim Üyeleri Adına

M. Âkif AYDIN

* Bu konudaki çalışmaların toplu bir bibliyografyası için *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi* sayısına (sy. 5, 2005) bakılabilir.

İslam Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim

M. Âkif Aydın*

Islamic law was created and developed as a jurists' law, a feature which it preserved until the nineteenth century. Nonetheless, since the sixteenth century in the Ottoman state, a certain degree of evolution from jurists' law to code-based law had already begun to take shape. Ebussuud Efendi played a significant role in this development. In the nineteenth century, an important step was taken toward the codification of Islamic law by the adoption of first the Mecelle-i Ahkam-i Adliye, and again in the twentieth century with the Hukuk-i Aile Kararnamesi. In this essay, the course of this change in Islamic law in the Ottoman context vis-à-vis the status of mezheb in legal practice will be examined.

Key words: Islamic law, code-based law, jurists' law, Ebussuud Efendi, Mecelle-i Ahkam-i Adliyye, Hukuk-i Aile Kararnamesi.

Hukuk tarihinde kimi hukuklar içtihat hukuku olarak doğmuş ve gelişmiş kimileri de bir kanun koyucunun ferman ve kanunlarıyla vücut bulmuştur. Bazen de içtihat yahut örf ve adet hukuku olarak doğan hukuklar zaman içinde kanun hukukuna dönüşmüştür. Kanun veya içtihat hukukunun toplumun ihtiyaçlarına ve gelişme çizgisine ne ölçüde cevap verdiği, hukuki hayattaki istikrar ve adaletin temininde oynadığı nasıl bir rol oynadığı ayrı bir inceleme konusudur. Bu sebeple biz bu makalede bundan kat'an nazar, İslam hukukunun Osmanlı hukuk tarihinde içtihat hukukundan kanun hukukuna doğru geçirdiği evrimi incelemeye çalışacağız. Bunu yaparken de aynı zamanda konuyla ilişkili olarak hâkim mezhep uygulamasının Osmanlı hukuk tarihinde aldığı şekle temas edeceğiz.

Bilindiği gibi İslam hukukunun teşekkülünde resmi bir yasama organının rolü söz konusu olmamış, bu hukuk çoğu/bir kısmı her hangi bir resmi görevi, sıfatı olmayan hukukçuların içtihatlarıyla oluşmuştur. Kısaca İslam hukuku bir kanun hukuku olarak değil, bir içtihat hukuku olarak doğmuştur. Ancak İslam hukukunun oluşumunda temel rolü oynayan içtihatlar mahkeme içtihatları olmaktan daha çok hukuk alimlerinin hukuk öğretimi sırasında yaptıkları yorumlar veya kendilerine intikal etmiş bir hukuki probleme verdikleri cevaplar olarak ortaya çık-

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

mıştır. Bu yönüyle İslam hukuku daha çok mahkeme içtihatlarıyla oluşan İngiliz hukukundan farklıdır. İslam hukukçuları ister bir ders halkasında fıkıh öğretsinler veya kendilerine yöneltilen soruları cevaplandırsınlar, isterse kadı olarak mahkemelerde hüküm versinler ihtiyaç duydukları hukuk kurallarını bu hukukun kaynaklarından bizzat içtihat yaparak çıkarmakta idiler. Tabiatıyla bu serbest içtihat faaliyetleri, birbirinden çok farklı hukuki yorumların ve kuralların ortaya çıkması sonucunu da beraberinde getiriyordu. Başlangıç dönemlerinde bu içtihatlar arasında hiyerarşik bir sıralama da söz konusu değildi. Tam tersine bir genel prensip olarak kabul edilen "İçtihat içtihat ile nakz olunmaz" kuralı¹ bir anlamda bütün içtihatları aynı düzleme getiriyordu. Bu da bazen hatta çoğu kere aynı şehirde aynı tür hukuki problemler için farklı yorumların ve mahkeme kararlarının ortaya çıkması sonucunu doğuruyordu. Bu problemi hicri ikinci asırda gören İbnü'l-Mukaffa' (ö. 145/762) dönemin Abbasi halifesi Mansur'dan bir çözüm olarak İslam hukukunun resmen tedvin edilmesini önermişti. Abbasi halifesi de bu tavsiyeye uyarak İmam Malik'e eseri Muvatta'ın mahkemelerde resmi bir kanun metni olarak kullanılmasını teklif etmişti. Bu, içtihat hukuku olan İslam hukukunun ilk defa bir kanun hukuku haline dönüştürülmesi teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Ne var ki İmam Mâlik'in bunu kabul etmemesi üzerine teşebbüs akim kalmıştır².

Böylece zaman zaman bazı halife ve devlet başkanlarının uygun gördükleri içtihatları yürürlüğe koyma yönünde münferit müdahaleleri olmakla birlikte³ İslam hukuku resmi bir yasama faaliyetinden bağımsız bir içtihat hukuku olarak gelişimini sürdürmüştür. Bunun, o dönemde İslam hukukunun ulaştığı içtihat çeşitliliğinde ve zenginliğinde önemle rol oynadığı inkâr edilemez. Öte yandan yine aynı dönemde fikhî mezheplerin yavaş yavaş teşekkül etmesi ve özellikle Sünni fıkıh ekollerinin İslam aleminin belli bölgelerinde yoğunluk kazanması, bunun sonucu olarak da bir bölgede belli bir mezhebin görüşlerinin hâkim bir görüş olarak uygulanır olması, keza mezhep içindeki farklı içtihatların çok kesin olmasa da zaman zaman hiyerarşik bir sıralamaya (esahh-ı akval gibi) tabi tutulması mezheplerin teşekkül döneminde ortaya çıkan hukukî dağınıklık ve istikrarsızlığı önemli ölçüde önlemiştir.

¹ Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, md. 16

² Subhî Mahmesânî, *el-Evdâu't-Teşriyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye Mâdhâ ve Hâdiruhâ* (kıs: *el-Evdâu't-Teşriyye*), Beyrut 1972, s. 144-146; keza bk. M. Akif Aydın, "Mecelle'nin hazırlanışı", *OA*, c. IX (1989), s. 31-33

³ Abbasi halifesi Memun'un halku'l-kur'an meselesinde kendi tercihini kabul ettirmek için gösterdiği çaba ve başta Ahmet b. Hanbel olmak üzere ulemanın buna gösterdiği direnç bilinmektedir. Yine aynı Abbasi halifesi Memun bir ara mut'a nikâhını meşru kabul ettiğini ilan etmiş, ancak daha sonra kadı Yahya b. Eksem'in kendisini ikna etmesi üzerine bu müdahalesinden vazgeçmiştir. Bk. Cristopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law 9th 10th Centuries C.E.*, Brill 1997, s. 44-45

Aslında ilk dönem hukukçuları kadıların içtihat faaliyetinden uzaklaşarak tek bir mezhebe bağlı kalmalarını ve onları tayin eden makamın buna yönelik zorlamasını tasvip etmemişlerdir. Bu sebeple bir kısım hukukçular belli bir mezhebe bağlı kalmak şartıyla yapılan kadı tayinini geçersiz sayarken, diğer bir kısmı tayini geçerli saymış ancak ileri sürülen şartı geçersiz kabul etmiştir⁴. Ne var ki sonraki dönemlerde devlet başkanının böyle bir yönlendirmesini hukukçular genelde kabul etmek durumunda kalmışlardır. Kadı ile halife arasındaki ilişkinin bazı bakımlardan bir tür vekâlet ilişkisi olarak kabul edilmesi ve vekâlette olduğu gibi kadı'nın görevinin sınırlandırılabilceği görüşü, bu uygulamaya uygun bir hukuki zemin oluşturmuş ve kadıların görevlerinin devlet başkanı tarafından zaman, mekân ve bazı hususlarla sınırlandırılabilceği esası kabul edilmiştir⁵.

Kadı veya müftü tayinlerinin belli bir tarihten itibaren hâkim siyasi otoritenin tercih ettiği mezhebe göre yapılması ve bu hukukçuların da sadece bu mezhebin görüşlerini uygulamaları, devletin hukuku etkilemesinin ve içtihat hukukundan kanun hukukuna doğru evrimin belli belirsiz ilk adımı olarak yorumlanabilir. Çünkü bu uygulamada her ne kadar hukukun oluşumuna doğrudan bir müdahale görünmemekte ise de takip edilecek mezhebin tercihiyle önemli ölçüde uygulanacak hukuk kuralları da belirlenmiş olmaktadır. Belki de ilk dönem hukukçularının içtihadı kadı olmanın vazgeçilmez bir unsuru olarak görüp kadıların bir mezhebe bağlı olmak kaydıyla tayin edilmelerini hoş karşılamamalarında, bu ilk adımı sonraki adımların izleyeceği ve içtihat hürriyetinin kısıtlanacağı, buna mukabil devletin hukukun oluşmasındaki rolünün/müdahalesinin artacağı endişesi de vardır.

Türk devletlerinde- kadı tayin ederken tercihlerin genelde Hanefi mezhebinden yana yapıldığı bilinmektedir. Büyük Selçuklu devletinde Tuğrul Bey zamanından itibaren kadılar çoğunlukla Hanefi mezhebinden seçilmiştir⁶. Ancak bu dönemde hükümlerin Hanefi mezhebine göre verilmesi konusunda açık bir yönlendirmeye rastlanmamaktadır⁷. Aynı durum Osmanlıların ilk dönemleri için de

⁴ Ebul Hasen el-Mâverî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut 1405/1985, s. 78; Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut 1403/1983, s. 63-64; Mahmesânî, *el-Evdâ'u'l-Teşrî'iyye*, s. 161

⁵ Ebul Ula Mardin, "Kadı", *İA*, c. VI, s. 43; Bu sınırlandırma daha sonra Mecelle'de şu şekilde ifade edilmiştir: "Kaza, zaman ve mekân ile ve bazı hususâtın istisnasıyla takayyud ve tahassus eder." md. 1801. Maddenin devamında örnekler verilirken de "Ve kezaîk bir müçtehidin bir hususta re'yi nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak olduğuna binâen re'yiyle amel olunmak üzere emr-i sultânî sâdir olsa ol hususta hâkim ol müçtehidin re'yine münâfi diğer bir müçtehidin re'yiyle amel edemez, eder ise hükmü nâfiz olmaz." denerek mezhep bakımından sınırlandırmanın da bu kapsamda değerlendirildiği ortaya konmuştur.

⁶ Mehmet Altan Köymen, "Alp Arslan zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dini Siyaseti", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c. IV, s. 150-152

⁷ Elimizde bulunan Selçuklu dönemi kadı beratlarında hükümlerin Hanefi mezhebinin içtihatlarına göre verileceğine dair bir kayıt mevcut değildir. Bu dönemin kadı beratı örnekleri için bk. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s. 46-56

söz konusudur. Bu dönemdeki kadı beratlarında hükmün Hanefi mezhebine göre verileceği açıkça belirtilmemektedir⁸. Söz konusu dönemde kadılar çoğunlukla Hanefi mezhebine mensup fakihlerden seçildiğinden bu mezhebin uygulanmasının ayrıca tasrihine lüzum görülmemiş olabilir. Şu kadar var ki bu dönemde diğer mezhepleri bütünüyle dışlayıcı bir tavır da olmamıştır. XVI. asra gelinceye kadar Osmanlı mahkemelerinde zaman zaman diğer mezhep görüşlerinin de uygulandığına rastlanması bunu desteklemektedir. Nitekim XV. asra ait Bursa şer'iye sicillerinde rastlanan kayıtlardan Şafii içtihadının hukukî ve sosyal ihtiyaca daha iyi cevap verdiği durumlarda, Bursa'daki Hanefi kadısının Şafii mezhebinden naipler tayin ettiği onların kendi mezheplerine göre verdikleri hükmü aynen uyguladığı görülmektedir⁹. Ancak bu uygulamanın sınırlı olduğunu ve hele davacıların dört mezhepten dilediklerini seçme haklarının bulunmadığını unutmamak gerekir¹⁰. Yine bu ilk dönemde -kayd-ı ihtiyatla belirtelim ki- devletin şeri hukuk kurallarının belirlenmesine doğrudan müdahil olmasının örneğine de rastlanmamaktadır.

Ancak on altıncı asırda bu konuda bir tavır değişikliği gözlemlenmektedir. Mesela İbn Kemal'in kafir esir alımıyla ilgili bir fetvasında "caizdir ama men olunmuştur padişah tarafından"¹¹ demesi dikkat çekicidir. Gerçi bu yasak dönemin şartları ışığında bir idari tasarruf olarak görülebilir. Fetvada bu yasağa rağmen yapılan satışın hukuken geçersiz olduğuna dair bir açıklık da görülmemektedir. İbn Kemal'in takipçisi sayılan Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskeri ve daha sonra şeyhülislam olarak Osmanlı devletinin adli ve ilmi hiyerarşisinin en üstünde yer aldığı yıllarda görülmeye başlayan gelişmeler önemlidir. İlk defa Osmanlı padişahları bu dönemde şer'i hukuk alanında uygulanacak hukuk kurallarına bire bir müdahil olmaya başlamışlardır. Mesela Osmanlı devletinin başlangıcından itibaren Hanefi mezhebindeki hâkim görüşe göre bülüğa ermiş olan genç kızlar velilerinin rızalarını almaya ihtiyaç duymaksızın evlenebilirler

⁸ Fatih dönemine ait 884 H.(1479) tarihli bir kadı beratında sadece imamların içtihadına uymaktan (iktida-yı ictihad-ı eimme) bahis vardır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 114-115

⁹ Halil Sahillioğlu, "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'kitâbü'l-kâdî' ve Süfteceler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 123; M. Âkif Aydın, *İslam - Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 72, 115-117

¹⁰ Krş.Halil İnalçık, "Mahkeme", *İA*, c. VII, s. 151; İlber Ortaylı, "Osmanlı şehirlerinde mahkeme" (kıs: "Mahkeme"), *Bülent Nuri Esen Armağanı*, Ankara 1977, s. 249. Ebussuud Efendi'nin şu fetvası da kadıların davalının mezhebine aykırı bir mezhebin görüşlerine göre hüküm vermekten men edildiklerini ortaya koymaktadır: "Zeyd-i Hanefî gâib iken fevt olup Şâfiî dâyinleri (alacaklıları) cümle verese gâib iken deynlerin(alacaklılarını) isbat edüp, Şâfiî kadısı hükmü idüp ba'de dehu Hanefî kâdısı tenfiz eylese makbûl olur mu? Elcevab: Olmaz, kudât memâlik-i mahrûsada müddeâ aleyh mezhebine muhâlif hükümden men olunmuştur. Hükmü ve tenfizi bâtıldır." Ebussuud, "Maruzat", *MTM*, sy. 2, s. 345

¹¹ Leali Ahmed b. Mustafa, *Mecmau'l-Mesâilî's-Şer'iyye fi'l-Ulumi'd-Diniyye*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, 63897, vr. 33a

iken H. 951 (1544-1545) tarihinden itibaren "kudat veli izinsiz nikah kabul etmemekle memur" olmuşlardır¹². Keza 957 (1550) tarihinde meşru bir mazereti olmaksızın on veya on beş sene dava konusu olmayan ihtilafların mahkemelerde dinlenilmesi men edilmiştir¹³. Bu tarihe kadar zamanaşımı için İslam alimlerinin belirledikleri süre genellikle 30-36 yıllar arasında değişmekteydi. Yine aynı tarihte bir gayri menkulde faili bilinemeyen adam öldürme vakasının olması durumunda diyet yükümlülüğünün Ebu Yusuf'un görüşü istikametinde o yeri tasarrufunda bulunduran kimselere ait olacağı hususunda ferman sadır olmuştur¹⁴. Halbuki o zamana kadar mezhepteki hâkim görüş Ebu Hanife'ye ait olan ve o yerin malikini sorumlu tutan görüş idi. Ebussuud Efendi'nin Maruzat'ında benim tespit edebildiğim kadarıyla bu türden devletin şeri hukuk kuralına bire bir müdahil olduğu yirmi kadar örnek bulunmaktadır. Kaldı ki bu türdeki örnekler sadece Maruzat'ta karşılaştıklarımızdan ibaret de değildir. Hanefi hukuk anlayışına aykırı olması gereken gediklerin sosyal ve iktisadi şartların zorlamasıyla kendini kabul ettirmesi ve Hanefi hukukçuların Maliki mezhebinden esinlenerek bu uygulamayı kabul etmeye başlamaları ve nihayet Ebussuud Efendi'nin bu konuda yazdığı risalede ortaya koyduğu hukuki esasların padişah tarafından yürürlüğe konması¹⁵, yine Hanefi hukuk anlayışına aykırı olan uzun süreli kiralamaların ve kira akdinden doğan kullanım (tasarruf) hakkının mirasçılara da intikalinin icareteynli ve mukataalı vakıflarda muhtelif fermanlar ve kanunlarla düzenlenmiş olması siyasi otoritenin şeri hukuk alanındaki bire bir müdahalelerinin dikkate değer örneklerindendir.

Burada uygulanan usul şudur. Padişaha çoğu kere şeyhülislam bazen de kazaskerler veya diğer bir hukukçu tarafından o zaman kadar uygulanmakta olan hukuk kuralının (buna Hanefi mezhebi içindeki hâkim görüş de -esahh-i akval diyebilirsiniz) değişmesini öngören bir fetva sunulmakta, padişah da bu fetvaları "mûcebince amel oluna" diye tasdik etmektedir. Böylece aslında kadıları bağlayıcı olmayan fetva padişahın bu emriyle bağlayıcı bir hukuk kuralı haline gelmektedir. Burada şu nokta dikkatten kaçmamalıdır. Padişah ferman ve kanunlarıyla İslam hukukunda hiç mevcut olmayan bir kural konmamakta, sadece içtihat hukukunun üretmiş olduğu farklı bir çözüm kadıların uygulamak zorunda oldukları bir hukuk kuralı haline getirilmektedir. Böylece İslam hukukçularının ferdi içtihatlarıyla vardıkları sonuçlar kanunlaştırılmakta, sınırlı bir alanda da olsa içtihat hukuku kanun hukuku haline dönüştürülmektedir.

¹² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1992, IV, 38

¹³ Akgündüz, IV, 56

¹⁴ Akgündüz, IV, 57

¹⁵ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tâtibatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 404-410

Dikkat çekici olan nokta Osmanlı devletinde Anadolu ve Rumeli'de Hanefi mezhebi dışındaki görüşlerin yasaklanması ve kadı ve müftülerin sadece bu mezhebin görüşlerini dikkate alma mecburiyetlerinin de hemen hemen aynı tarihlerde başlamasıdır. On altıncı asrın ortalarından itibaren kadı beratlarında ve müftü menşurlarında kaza ve fetvanın Hanefi mezhebine göre verileceği tasrih edilmektedir¹⁶. Artık kadılar tayin beratlarında açıkça izin verilmemişse¹⁷ Hanefi mezhebi dışında¹⁸ veya Hanefi mezhebindeki hâkim görüş dışında¹⁹ bir görüşü uygulamaya sokamayacaklardır. Bu bir bakımdan Hanefi mezhebine daha kuvvetle bağlanmayı ifade etmekte, diğer bakımdan da içtihat hukukundan kanun hukukuna doğru yönelişin ikinci adımını oluşturmaktadır. Burada da uygulanacak hukuk kurallarına yönelik doğrudan bir düzenleme söz konusu değildir. Hanefi mezhebi içindeki hâkim görüş (esahh-ı akval) yine mezhebin kuralları içinde belirlenmektedir. Söz gelişi Ebu Hanife ile iki meşhur öğrencisinden birisi aynı görüşte birleşmiş diğeri farklı bir görüşe sahip olmuşsa esahh-i akval birinci görüştür²⁰. Ancak bu yeni uygulamayla kadılar ve müftülerin ilmi yeterlilikleri olsa bile farklı mezheplerden bir görüşü tercih imkânı ortadan kaldırılmış olmaktadır.

Burada iki gelişmenin paralel yürüdüğüne dikkat çekmek gerekir. Bir taraftan Anadolu ve Rumeli'de bir resmi mezhep uygulamasına gidilmekte, kadıların be-

¹⁶ Bu asırdan sonraki kadı beratlarında hemen daima "...eimme-i hanefiyyeden muhtelefun fiha olan mesaili kemâ yenbeğî tettebbu edüp esahh-ı akvâli bulup anınla amel eyleye..." ifadelerine rastlanmaktadır. bk. Hıfzı Efendi, *Kanunname-i Cedid*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Kütüphanesi, vr. 49b-50a; "Osmanlı Kanunnameleri", s. 326-327. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 85-86, 112-113.

¹⁷ Şu iki fetva buna işaret etmektedir: "Mesele: Zeyd mecnun olmakla hâkim zevcesi Hind'i şeran tefrika kadir olur mu? Elcevab: Hâkim İmam Muhammed kavliyle amele memur ise olur ve illa olmaz." Ebussuud, s. 340. "Mesele: Hind Zeyd'in meczûm(cüzzamlı) idüğünü bilmeden nefsini Zeyd'e tevzic eylese Hind vâkifa oldukta râziye olmayıp nefsini kadıya tefrik ettirmeye kâdire olur mu? Elcevab: Olmaz. Meğer kadı İmam Muhammed kavliyle amele memur ola", Ali Efendi, *Fetâvâ*, İstanbul 1272, c. I, s. 91. Her iki durumda da Hanefi mezhebindeki hâkim görüş (esahh-ı akvâl) tefrika izin vermediğinden kadı açıkça izin verilmemişse tefrika hükmedemez.

¹⁸ Ebussuud Efendi'nin fetvalarından belli bir süre diğer mezheplere müsamaha edildiği ancak bunun sonradan yasaklandığı açıkça anlaşılmaktadır. Bir fetva mecmuasında peş peşe yer alan şu iki fetva buna örnektir: "Mesele: Zevci nâbedid olan Hind Nafakaya aczi olıcak teşeffu edüp şafii kadıyı tefrik edüp zevci ahara varsa badehu Zeyd gelse zevcesin geri alabilir mi? Elcevab: Alamaz. Ahmed. Cevab-ı ahâr: Teşeffu hususu Diyar-ı Rum'da câri olmaya deyü men-i sultânî vaki olmuştur. Ebussuud", M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhulislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972, s. 44. Aynı sülal ve sadece Ebussuud Efendi'nin cevabı Maruzat'ta da bulunmaktadır (Ebussuud, s. 340-341). Ayrıca Maruzat'ta bir başka fetvada şu kayıt vardır: "Bu diyarda Şafii kavliyle amel etmek yasaktır." (s. 341).

¹⁹ "Mesele: Esahh-ı akvâl ile amel eyliyesin deyu beratında mukayyed olan kadı kavli-i zaif ile amel eylese hükmü nâfiz olur mu? Elcevab: Gayet zaif olunca olmaz." Ebussuud Efendi, s. 344; *Selle*, s. 17.

²⁰ İbn Abidin, *Mecmuatü Resail*, I, 26.

lirtilen bölgelerde kendi tercihleriyle diğer mezheplerin uygulanması yasaklanmakta, diğer taraftan da İslam hukukunda var olan farklı bir hukuki görüş padişahın emriyle mecburen uygulanan bir hukuk kuralı haline dönüşmektedir. Burada şu iki soruya cevap aramak yararlı olur diye düşünüyorum: Bu iki gelişme arasında bir sebep sonuç ilişkisi var mıdır? Bu gelişmeyi doğuran faktörler neler olabilir?

Bu iki gelişme arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bir başka ifadeyle kanun hukukuna doğru bir evrim kaçınılmaz olarak tek bir mezhep uygulamasını doğurmuş değildir. Sonraki kimi örnekte (msl. Hukuk-ı Aile Kararnamesi) diğer mezheplerden yararlanma tam tersine ancak bu yolla gerçekleşebilmiştir. Dahası dönemin (yirminci yüzyıl) bir kısım İslam hukukçusu kanunlaşma yoluyla diğer mezheplerden yararlanılmasını şiddetle tenkit etmiş ve söz konusu kararname biraz da bu sebepten fazla uygulanma imkânı bulmadan yürürlükten kaldırılmıştır²¹.

Burada kanun hukukuna ve resmi mezhep anlayışına yönelmeyi doğuran faktörler konusunda şunlar söylenebilir. İlk olarak önce Şah İsmail'in misyonerlerinin Osmanlı toplumunun dini, siyasi ve sosyal yapısını bozma çabaları, daha sonra da özellikle Kanuni döneminde yerleşmiş dini anlayışa aykırı kimi cereyanların benzer yöndeki gayretleri Osmanlı merkez yönetimini bir içe kapanmaya ve daha kontrollü bir yönetime sevk etmiş olabilir. Böyle kontrollü bir yönetim ise içtihat hukukuyla değil kanun hukukuyla ve belli bir mezhebin içtihatlarının uygulanmasıyla daha kolay sağlanır.

Bir başka faktör de padişahın belli bir hukuki yoruma destek vermesiyle Hanefi mezhebi içinden veya dışından yapılan farklı tercihlerin ulema arasında muhalefet rüzgarı estirmesine ve uygulamada kural kargaşası yaratmasına mani olma arzusudur. Para vakıflarıyla ilgili olarak aynı dönemlerde yapılan tartışmalar bu konuda yeterli fikir verebilir zannediyorum. Muhtemelen on beşinci yüzyıldan itibaren gittikçe artan bir oranda uygulanmakta olan para vakıflarının meşruiyeti, muhtemelen Şeyhülislam İbn Kemal döneminden itibaren şiddetli bir tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmada İbn Kemal, Ebussuud gibi dönemin önde gelen ilim adamlarının para vakıflarının meşruiyetini, Çivizade ve daha sonraları Birgivi gibi ilim adamlarının ise aksini savundukları görülmektedir. Bu tartışmada önce Rumeli kazaskeri Çivizade'nin para vakıflarını yasaklattığı, daha sonra ise Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin bu yasağı kaldırttığı görülmektedir²². Her iki yönde alınan karar da şeri hukuktaki bir çözümün kanunlaştırılması, bir

²¹ Geniş bilgi için bk. Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*,

²² Bu konudaki tartışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, Türk Tarih Kurumu 2003, s. 28-50

diğer ifadeyle bir kanun hukuku örneğidir. Ulemanın bu konuda hayli problem doğuran ve daha da doğuracak olan ihtilafı kanun hukuku ile giderilmiştir. Hukuki istikrar ve kesinliği sağlamada bu yolun daha elverişli olduğu tartışılmaz.

Nihayet şeyhülislamın mezhep içinde zaman içinde kökleşmiş ve itiraz görmez hale gelmiş hâkim görüşü ferdi içtihatları ve fetvalarıyla değiştirme imkânı bulamayınca içtihatlarını padişahın tasdikiyle mecburi bir hukuk kuralı haline getirme arzularının da bu yönleşte etkili olduğu düşünülebilir.

Kanuni döneminde içtihat hukukundan kanun hukukuna doğru bir geçiş sürecinin başlamasında Ebussuud Efendi'nin rolü dikkat çekicidir. Yukarda da belirttiğimiz gibi onun Rumeli kazaskeri veya şeyhülislam olduğu dönemde bu yönde dikkate değer çabaları gözlemlenmektedir. Dikkat çekici olan nokta şurası ki Budin kanunnamesinin mukaddimesinde olduğu gibi örfi arazi hukuku esaslarını şer'i bir kalıba dökmekte dikkate değer bir maharet gösteren Ebussuud Efendi, Maruzat'daki fetvalarıyla da şer'î hukuku kanuni bir kalıba sokmakta başarılı olmuştur.

Ebussuud Efendi'den sonra hem kanun hukukuna geçiş, hem de bu yolla diğer mezheplerin görüşlerinden yararlanma yönünde Tanzimat dönemine gelinceye kadar dikkate değer bir gelişme gözlemlenmemiştir. Gerçi Ma'rûzât isimli bilinen başka derlemeler de vardır²³. Söz gelişi Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi tarafından tertiplenip padişaha sunulan ve bu sebeple *Ma'rûzât-ı Abdullah Efendi* olarak bilinen bir başka ma'rûzât mukaddimesinde de risalenin padişaha uygulanma yönünde bir fermanının alınması için takdim edildiği belirtilmektedir²⁴. Ne var ki bu risale içerdiği fetvalarla Ebussuud Efendi'nin Ma'rûzât'ından farklıdır. Zira fetvalar diğer mezhep görüşlerinden her hangi bir görüşün tercih edilip padişahın onayıyla uygulamaya sokulma maksadıyla kaleme alınmış değildir. Hanefi mezhebi içinde verilmiş ve normal olarak kadıların, müftülerin ve yöneticilerin dikkate almak zorunda oldukları fetvaları içermektedir. Esasen risaleden padişahın onayının alıp almadığı da anlaşılmamaktadır.

Bu usulün sınırlı uygulanışı ve diğer mezheplerin yorum zenginliğinden bir şekilde yararlanılmaması hukuki hayatta önemli problemler doğurmuştur. Zorla yapılan evlenme ve boşanmaların geçerli sayılması, gasp edilen malların iade edildiğinde kullanılan zamana yönelik bir ecr-i misil ödenmemesi, kocaları tarafından terk edilen kadınların boşanamamaları, irtifak haklarının müstakil bir akitle kurulamaması, taşınmazların gasp edilmesinde taşınırılardan farklı hukuki

²³ Behlül Düzenli, "Şeyhülislam Ebussuûd Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sy. 5 (2005), s. 461-462

²⁴ "...kudât ve hükkâm amel etmeleriçün ferman cihân-mutâ' buyrulmak ricasına atebe-i aliyeye arz olundu.", bk. *Ma'rûzât-ı Abdullah Efendi*, Süleymaniye KTP. Bağdatlı Vehbi, 2054, vr. 19b

esaslara tabi olması bunlardan birkaçıdır. Bu zorluklar zaman zaman mezhep içindeki diğer hukuki imkânlar kullanılarak aşılmaya çalışılmıştır. Mesela menfaatin gasbının doğurduğu problemler zaman içinde artan istisnaların kabulü ile giderilmeye çalışılmıştır²⁵, Kadınların kendilerine kötü muamele eden kocalarından boşanmalarının Hanefi mezhebinde diğer mezheplere göre daha zor oluşu hukukçuları çare aramaya itmiş, kimi kadılar bu tür kocalardan bir daha karısına kötü muamele ederse eşinin boş olması için şartlı talak sözü almış, böylece kötü muamelenin tekerrüründe kadınların kocalarından boşanmalarına imkân sağlamışlardır²⁶. Daha da ötesi bazen çıkan problemleri çözmek için hukuki yollar zorlanmıştır. Yine aynı tür bir problemde Divan-ı Hümayun'un devreye sokularak kocaya karısını boşaması için fiili zorlama yapılması buna örnektir²⁷. Kız kaçırma ve benzeri durumlarda zorla yapılan nikâhların Hanefi mezhebinde geçerli kabul edilmesi üzerine ortaya çıkan sosyal ve hukukî problemi çözmek için diğer mezheplerin görüşlerinden istifade ile bu nikâhı geçersiz sayma yerine kocayı karısını boşaması için zorlamak diğer bir örnektir. Kanuni dönemi ceza kanunnamesinde "Veya kız veya avret çeküp cebr ile nikah itdürene cebr ile boşadalar, dahi siyaset edeler" denilmektedir²⁸. Bunun hukukî bir çözüm olduğu tartışmalıdır. Halbuki Osmanlıların belli bir bölgesinde bir süre uygulanan Alaüddeve Bey Kanunu'nda zorla yapılan nikahın zorla sona erdirilmesi yerine diğer mezhep görüşleri istikametinde geçersiz olduğu belirtilmekte ve doğacak hukukî ve sosyal problemler halledilmektedir "Eğer kız çeküp alıp gittiğinden sonra nikah itse, nikahı fasittir; ta'zir ideler"²⁹.

Uzun bir aradan sonra her iki yöndeki gelişmenin Tanzimat sonrasında artarak devam etmesi dikkat çekicidir. Bu dönemde kimi kanunlar Batı'dan alınırken kimileri de o zamana kadar uygulanan ve fıkıh kitaplarında var olan İslam hukuku kurlalları kanunlaştırılmıştır. Bunun tipik misali Mecelle-i Ahkam-ı Adliyyedir.

²⁵ Yetimlere ait olan veya vakfedilmiş bulunan malların, keza müaddün li'l-istiğlâl denilen kiraya verilmek üzere tahsis edilmiş malların gasbedilmesi halinde kullanım süresine ilişkin olarak ecir-i mislin ödenmesinin kabul edilmesi bu istisnalara bir örnektir. Bu konuda yirminci asra gelinceye kadar menfaati mal kabul edilen ve ona yönelik her türlü haksız fiili korumayan külli bir tavır takınılamamış ancak bu asrın başlarında menfaati mal kabul eden ve ona yönelik her türlü haksız fiile tazmin imkanı tanıyan düzenleme Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye kanununun 64. maddesine yapılan bir ekle, yani kanunlaştırma yoluyla bu problem bütünüyle çözülmüştür, geniş bilgi için bk. M. Akif Aydın, "İslam Hukukunda Gasp", *İslam Tetkikleri Dergisi*, IX (1995), s. 176-183

²⁶ C. Ronald Jennings, "Women in early 17th century Ottoman judicial records the sharia court of Anotolian Kayseri", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XVIII/1, s. 88-89

²⁷ M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazâi Boşanma, Tefrik", *Osmanlı Araştırmaları*, c. V (1986), s. 7-8

²⁸ Uriel Heyd, *Studies in Old Criminal Law*, Oxford 1973, s. 60

²⁹ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 121, md. 16. Aynı hüküm Bozok kanunnamesinde de vardır, bk. s. 125, md. 16

Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye Halife Mansur'la bir teşebbüs olarak başlayan, Ebus-suud Efendi döneminde kısmen hayata geçirilen İslam hukukunun kanun hukukuna dönüşmesinin son önemli halkalarından birini teşkil etmektedir. Böylece Osmanlı hukukunda şeri hukuka ait bir alanda hukukçularının içtihatlarıyla oluşan bir hükümler mecmuası ilk defa padişahın "mûcebince amel olunsun" diye emretmesiyle resmi bir metin, bir kanun haline dönüştürülmüştür. Daha öncesinde münferit ve kısmî örnekler görülmekle birlikte bu ölçüde büyük bir kanunlaştırma faaliyeti İslam hukuk tarihi için bir ilktir.

Şurası dikkat çekicidir: Mecelle hazırlanırken ulemeden bizzat kanunlaştırmaya yönelik bir muhalefet görülmez. Bunda Osmanlı tarihi boyunca örfi hukuk alanında hazırlanan kanunnamelerin, buna ilave olarak yukarda anlatmaya çalıştığımız üzere şer'i hukuk alanında kanun hukuku istikametinde görülen münferit gelişmelerin etkisi vardır. Aynı dönemlerde benzer bir teşebbüsün Mısır'da akamete uğradığı unutulmamalıdır. Bilindiği üzere Hidiv İsmail Paşa döneminde Vezirü'l-Hakkaniye Kadri Paşa tarafından İslam hukuku alanında bir kanun taslağı olarak hazırlanmış bulunan *Mürşidü'l-Hayrân* İslam hukuku alanında kanunlaştırmanın Mısır valisini yasa koyucu konuma getireceği ve yıpratacağı endişesiyle yürürlüğe konamamıştır. Bu örnek dikkate alındığında Mecelle örneği daha bir anlam kazanmaktadır. Bu ilk örneği 1917 yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi izlemektedir ki o da aile hukuku alanında ilk kanuni düzenleme özelliği taşımaktadır. Ancak Mecelle ile Hukuk-ı Aile Kararnamesi arasındaki önemli fark ilkinde sadece Hanefi mezhebi, ikincisinde ise bunun yanı sıra diğer mezhep içtihatlarının da dikkate alınmasıdır.

Diğer mezheplerden yararlanmanın yirminci asrın başlarında hiç de müsait olmayan şartlar içerisinde yine kanunlaştırma yoluyla gerçekleşebilmesi dikkat çekicidir. Bu alandaki ilk gelişme 23 Rebiulahir 1334 (5 mart 1916) tarihli bir irade-i seniyye ile başlamıştır. Bu yüzyılın başlarındaki sosyal ve kültürel değişim ve Balkan Harbi'nin doğurduğu zaruretler kazai boşanma imkanının diğer mezheplerden istifadeyle genişletilmesi ihtiyacını hissettirmiş ve nihayet belirtilen tarihli irade-i seniyye ile Hanefi mezhebi içtihatlarının dışına çıkılarak kadına kocasının nafaka bırakmadan kaybolması halinde boşanma hakkı tanınmıştır. Burada da Ebussud Efendi'nin izlediği yol takip edilerek Şeyhülislamıkça Hanbeli mezhebinin içtihatlarından yararlanarak eşi kaybolan kadının boşanmasına imkan veren bir fetva hazırlanmış ve bu fetva bir irade-i seniyye ile yürürlüğe konarak üç asırdan fazla bir süreden sonra diğer mezheplerden istifade yolu tekrar açılmıştır³⁰. Bu irade-i seniyye'den kısa bir süre sonra hazırlanan 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ise bu konuda çok radikal bir adım atarak bütünüyle

³⁰ Geniş bilgi için bk. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, s. 146-148

eklektik (telifikçi) bir yol benimsemiş ve birçok hükmünde diğer mezheplerden istifade etmiştir³¹. Böylece kararname İslam hukuk tarihinde ilk defa diğer mezheplerden istifade yolunu açmış bir kanun olarak daha sonra diğer İslam ülkelerinde hazırlanan birçok aile kanununa öncülük etmiştir. Ne var ki Osmanlı hukukunda diğer mezhep ve görüşlerden istifade imkânının uzun asırlar kullanılmaması ve ancak devletin yıkılmasından kısa bir süre önce bu imkânın işletilmeye başlanması hem Osmanlı hukukunun altı asırlık gelişme seyrini ve hem de Osmanlı sonra Türk hukukunun genel istikametini menfi yönde etkilemiştir.

Böylece bir içtihat hukuk olarak doğan ve gelişen İslam hukuku tarihi süreci içinde ve özellikle Osmanlı uygulamasında kanun hukukuna doğru bir evrim geçirmiştir. Ancak bunun teknik anlamda bir kanunlaştırma olduğu, bir diğer ifadeyle içtihatlar ulaşılan sonuçlardan uygun görülenlerin kanuni bir kalıba dökülmesi suretiyle gerçekleştiği unutulmamalıdır. Günümüz İslam ülkelerinde de aynı evrim artarak devam etmektedir. Bugün bir iki ülke hariç sınırlı alanlarda İslam hukukunu uygulayan ülkeler, bunu klasik içtihat hukukunun yorumlarını kanunlaştırarak yapmışlardır. Burada dikkat çeken bir başka önemli nokta da belli bir asırdan sonra gerek mezhep içi, gerekse mezhepler arası farklı tercihlerin uygulama şansını ilk defa kanun hukukuna geçişle birlikte bulmaya başlamasıdır.

³¹ Geniş bilgi için bk. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, s. 209-210

Osmanlı Tarihinin Kuruluş Asrında (1389'a kadar) İlmiye'ye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler

Murteza Bedir*

The limited documentary sources concerning the birth of the Ottoman state has given rise to certain speculations. One of these speculations is that the founding elite of this new state at the time when it emerged in the Bthniya region did not belong to followers of Sunni Islam, of which it would later become an integral part from the 15th century on. This essay focuses on the thus far understudied *tabakat* literature (biographical dictionaries) of the early Ottoman jurists. Confined to the times of Osman, Orhan and Murad I, along with any relevant literature, this article examines, from the point of legal and general history, the extant manuscripts of these first jurists. It is concluded that even from the time of Osman, starting with Şeyh Edebali, the ulema who represented classical Islam contributed, in one way or another, to the formation of the Ottoman Empire.

Key words: Ottoman ideology, ulema, the early jurists, Şeyh Edebali.

Osmanlı beyliğinin ilk yüzyılından (14. yüzyıl) günümüze çok az belge ulaştığından bu beyliğin ortaya çıkışı ve Osmanlı hanedanının nesep ve inanç kimliği üzerine bir çok spekülasyon ortaya atılmasına neden olmuştur. Hatta C. Kafadar'ın tespit ettiği gibi, konu ideolojik-siyasal değerlendirmelere de kurban edilmiştir.¹ Bir taraf, Osmanlılar, 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılda hakim olan perspektiften hareketle tamamen "Ortodoks" bir çizgiye, yani yüksek Sünni İslam çizgisine yerleştirirken diğer grup onları 13-14. yüzyıl Türkmen boyları arasında yaygın olan "heteredoks" (Sünni olmayan) anlayışların bir uzantısı olarak tasvir etmiştir. Bir çok araştırmada vurgulandığı gibi,² bu, özellikle Safevi sonrası bakış açısının kafalarda oluşturduğu belirli klişe ve önyargılardan kaynaklanmıştır. 14. yüzyıl Anadolu'sunun (çatışan fikirleri içeren) senkretik kültürü için çok olağan olan bir anlayış Safevi-Osmanlı savaşları gibi ayrıştırıcı siyasi etkilerle birlikte değişen atmosferde kabul edilmez olabilmektedir. Nitekim Babaî hareketi

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ C. Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction the Otoman State*, Berkeley: University of California Pres, 1995, s. 75.

² Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 73-75, 171-172; Irene Mélikoff, "İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni", içinde: E. Zachariadou (ed.), *Osmanlı Beyliği 1300-1389*, çev. Gül Çağalı Güven ve diğ., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 152.

ve Vefaî tarikatı gibi yapılar, Hacı Bektaş Veli, Aşık Paşa ve Elvan Çelebi gibi figürler Osmanlı'nın kuruluşunda Ortodoks-Heteredoks ayrımına konu edilmezken daha sonraları bunlar çelişen ve çatışan değerlendirmelere konu olmuştur. Osmanlı Beyliğinin kurucusu Osman beyin kayın pederi olduğu söylenen Şeyh Edebali'nin ismi de bu bağlamda günümüzde farklı amaçlar için kullanılmaktadır. Kuşkusuz kaynak yetersizliği bu konularda nihai bir değerlendirmeye hiçbir zaman izin vermeyecektir. Ama var olan kaynakların tamamen tüketilmediğini de belirtmek gerekir. Nitekim Osmanlı beyliğinin ilk yüzyılında beyliğin göçebe yapısından daha yerleşik bir yapıya geçmesinde ve kurumlarının şekillenmesinde çok önemli bir rol oynayan ve çok rahatça Osmanlı ulema sınıfının öncülleri diyebileceğimiz alim-fakihler (A. Y. Ocak'ın deyimiyle Fakıyan-ı Rum³) ve onların kapsamlı araştırmalara konu edilebilecek eserleri Osmanlı beyliğinin kuruluşu açısından yeterince dikkate alınmamıştır.

Bu çalışma, ilk kapsamlı Osmanlı biyografi ve bibliyografi yazarı olan Taşköprîzâde'nin (ö. 968/1561) geleneksel tabakat tarzına benzeyen, her bir padişahın saltanat dönemini bir tabaka olarak değerlendirerek söz konusu tabakada yer alan Osmanlı alimlerini sıraladığı *eş-Şekâiu'n-Nu'mâniyye fi Ulemâ'i d-Devleti'l-Osmâniyye*⁴ adlı eserinden hareketle ilk Osmanlı fakihlerini konu edinecektir. İnceleme 14. yüzyıla sınırlı olup *Şekâik*'in ilk üç tabakasını (I. Murad'ın vefatı olan 1389 yılına kadar) kapsayacaktır. Taşköprîzâde'nin listesinde izlediği sıraya göre, ama tam olarak onu izlemeden, alimler tek tek ele alınıp varsa yazdıklarına işaret edildikten sonra söz konusu eserlerin Türkiye kütüphanelerinde mevcut yazmaları tespit edilmeye çalışılacak ve her yazmanın mevcut nüshaları ve özellikle dîbâce ve ferâğ kayıtları incelenecektir. Taşköprîzâde'nin 16. yüzyılda yani İmparatorluğun ideolojik-kurumsal yapısının oturduğu bir dönemde eserini kaleme almış olmasından dolayı onun bazı bilgileri çağının ideolojik beklentilerine uygun bir biçimde manipüle ettiğine dair bazı gözlemler mevcut olduğundan Taşköprîzâde'nin verdiği bilgileri test etmek amacıyla bir taraftan yazmalar incelenirken bir taraftan da *Şekâik*'ta veya *Terceme-i Şekâik* dışında diğer tabakat eserleri ve tarihsel veriler de araştırılacaktır.

Taşköprîzâde Osmanlı alimlerini konu edinen bir biyografi eseri olmadığını dan yakınlardan 16. yüzyılda bu eserini kaleme almaya karar verdiğini girişte belir-

³ Ocak, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Tarihi Açısından Bir Sorgulama", *İslâmi Araştırmalar*, 12: 3-4 (1999), s. 226.

⁴ Bu eser bir çok kez yayınlanmıştır; Taşköprülüzâde, 'İsamü d-din Ebu l-hayr Ahmed Efendi (v. 968/1561), *Eş-Şekâ'iku n-Nu'mâniyye fi 'Ulemâ'i d-Devleti l-'Osmâniyye*, neşr. Ahmet Subhi Fırat, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985; Taşköprülüzâde, 'İsamü d-din Ebü'l-hayr Ahmed Efendi (v. 968/1561), *Eş-Şekâ'iku n-Nu'mâniyye fi 'Ulemâ'i d-Devleti l-'Osmâniyye*, 1395/1975; Mehmed Mecdi, *Tercüme-i Şekâik-i Nu'mâniyye = Hadâikü's-Şakâik*, İstanbul: Darü't-tibaatî'l-amire, 1853/1269.

tir.⁵ Bilindiği gibi ilk Osmanlı eğitim kurumu (medrese) İznik'in fethinden sonra burada kurulmuştur.⁶ Bu medresenin ilk müderrisi de ünlü Sufi-alim Davud-ı Kayseri'dir. Osmanlı tarihçileri bu yüzden genellikle beyliğin "yüksek İslam'a" yahut "ulemâ İslam'ı"na dahil oluşunun, Orhan Gazi döneminde İznik medresesinin kurulmasından sonra Anadolu'nun daha önce İslamlaşmış olan bölgelerinden ulemanın Osmanlı topraklarına göçüyle birlikte gerçekleştiğini ve beyliğin başlangıçta yazılı kültürden uzak "heteredoks" dervişlerin öncülük ettiği bir İslam algılamasına sahip olduğunu iddia ederler.

Taşköprüzade, Osman Bey tabakasında yer alan, yani İznik medresesinin kurulmasından önce ilmî faaliyetleriyle dikkat çeken yedi ismi kaydetmektedir. Bunlardan ikisinin alim/fakih yönüne, yani zahir ulemadan olduklarına dikkat çekilirken dördünün alim/sufi yönlerine, yani batın ulemadan olduklarına vurgu yapılmaktadır.⁷ Birinin ise hem fakih hem de sufi yönü öne çıkmaktadır.

Babaî sufiler. Listedeki dört sufiden üçü Babaî İsyanının lideri Baba İlyas'ın soyundan gelmektedir: Muhlis Baba, Aşık Paşa ve Elvan Çelebi.⁸ Esasen bu üç figürün Osman Bey dönemi Osmanlı alimlerinin sıralandığı bir listeye alınması tarihsel gerçeklerle uyuşmamaktadır. Zira ilk isim, Muhlis Baba'nın (ya da Paşa) 1270'li yıllarda vefat ettiği için onun Osman Bey'in fetihlerine katıldığı bilgisi doğru değildir. Ayrıca onun Osmanlı beyliğinin toprakları dışında yaşadığı bilinmektedir.⁹ İkinci olarak, meşhur Muhlis Paşa'nın oğlu Aşık Paşa Osman bey döneminde yaşamış olsa bile (ö. 1332) Karamanoğulları'nın elinde olan Kırşehir ve

⁵ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 2.

⁶ Bu medresenin kuruluş tarihi tartışmalı olmakla birlikte 1330'lu yıllarda olduğu kesindir. İbn Battuta 1332 yılında bir sebepten dolayı kırk beş gün geçirmek zorunda kaldığı İznik'te bir medrese'den söz etmediğine göre en azından bu tarihten sonra kurulduğu söylenebilir. Dolayısıyla 1331'de kurulduğuyla ilgili bilgi doğru olamaz. Yahut kurulmuş olsa bile İbn Battuta gibi bir fakihin dikkatini çekecek bir konumda henüz değildir; İbn Battuta Muhammed b. Abdullah et-Tancî, *Rihletü İbn Battûta el-müsemmât Tuhfetü'n-Nezzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, yay. haz. Abdülhâdî et-Tâzî, 4 cilt, Rabat, 1417/1997, II, 198-200. İlk Osmanlı medresesinin kuruluşu için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK, 1998, I, 522; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İ.Ü. Edeb. Fak. Yay., İstanbul, 1984, s. 67.

⁷ Zahir ulema İslam düşüncesinde nasların açık anlatımlarını esas alan ve tefsir, hadis, fıkıh, kelam, vs. gibi ilimlerle meşgul olan alimler için kullanılan bir niteleme iken, batın ulema tabiri ise açık anlatımlarını dışlamaksızın veya dışlayarak dini metinlere yaklaşan ve daha çok İslam'daki mistik/sufi eğilimlerle ilişkilendirilen bir tavır içinde olan alimler için kullanılan bir terimdir. Zahir/batın ayrımı için bkz. I. Ponawala, "al-Zahir wa'l-Batin", *ET*, XI, 389-90; S. Uludağ, "Batın İlmî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, 188-9.

⁸ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 5-6.

⁹ Taşköprüzade onun Karaman'da ikamet ettiğini belirttikten sonra Osman Gazi ile birlikte fetihlere katıldığını belirtir. Ancak Bilecik'teki Edebalı kompleksinde metfun olanlar arasında Muhlis Baba adlı biri daha vardır; acaba bu kişi Baba İlyas'ın oğlu meşhur Muhlis Paşa ile aynı kişi midir? Yoksa bu adı taşıyan ve Osman bey'in fetihlerinde yer alan bir başka Türkmen büyüğü ile mi karşı karşıyayız? Bu sorunun cevabı açık değildir. Bilecik'teki Edebalı kabrine aşağıda tekrar döneceğiz.

civarında faaliyetlerini sürdürmüştür. Nihayet Elvan Çelebi ise Osman bey değil belki Orhan bey dönemi içinde yer almalıdır; yaşadığı bölge ise Amasya civarıdır. Bu isimlerin Osmanlı beyliğinin kuruluşuyla ilişkilendirilmeleri Fuat Köprülü'ye göre sonradan uydurulmuştur.¹⁰ Taşköprîzâde'nin bu üç ismi listeye koymasının tarihsel gerçekliği aktarmaktan çok başka bir amaç taşıyor gibidir. Bu amaç, belki de söz konusu üç ismin Muhlis Paşa'dan itibaren Sünnileşme sürecine girmiş olan ve Fatih döneminde Sünni vurgusu artan Vefâiyye tarikatı¹¹ ile ilişkilidir. Kendisi de bir sufi olan Taşköprülüzâde Osmanlı beyliğinin kuruluşunda Babai/Vefâî çevrelerin önemini vurgularken bir taraftan tarihsel gerçekleri yansıtır. Zira Osmanlı beyliğinin çekirdeğini oluşturan uç Türkmenleri arasında (ki İbn Battuta Orhan Gazi'nin en büyük Türkmen beyi olduğunu belirtir¹²) Babailik/Vefâîliğin yaygın olduğu bilinmektedir.¹³ Diğer yandan Taşköprîzâde'nin, Osmanlı devletinin klasik döneminde yaşayan ve Safevî-Osmanlı çekişmesinin toplumsal bütünlüğü parçalayıcı etkilerinin farkında olan birisi olarak güncel-ideolojik bir gündeme de sahip olduğu söylenebilir. Her halükarda onun bâtın-zâhir dengesi kurmaya gayret eden birisi olduğunda şüphe yoktur.

Ahî-sufî. Taşköprîzâde'nin listesindeki dördüncü sufi figür ise Şeyh Hasan'dır;¹⁴ Bursa yakınlarında bir zaviyesi olduğu söylenen bu şeyh muhtemelen diğer tarihsel kaynaklarda Şeyh Edebâlî'nin yeğeni olarak geçen Ahî Hasan'dır.¹⁵ Ahî Hasan yukarıdakilerin aksine, gerçekten Osman bey ve ardından Orhan bey dönemlerinde yaşamış ve onlarla münasebette bulunmuş bir kişidir. Beyliğin kuruluşunda Ahîlerin önemli bir rol üstlendikleri de ayrıca iyi bilinmektedir.¹⁶

Sufî-fakîh: Edebali. Bu üç ismin dışında hem sufi (bâtın ilim ehli alim) hem de fakîh (zâhir ilim ehli alim) sıfatıyla listede yer alan kişi ise meşhur Edebali'dir.¹⁷ Aslında Taşköprîzâde'nin Osman bey tabakasındaki listesinin ilk ismi olan Edebali, Osmanlı tarihinde Osman Bey'in gördüğü bir rüyayı yorumlayan ve Osman'ın soyundan gelenlere saltanat verildiğini ona müjdeleyen kişi olarak

¹⁰ F. Köprülü, "Aşık Paşa", *İA*, I, 702.

¹¹ Elvan Çelebi, *Menakıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye: Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabavî Tarihi*, haz. İ. Erünsal, A. Yaşar Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s. LXII-LXIII; H. İnalçık, "Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı?", içinde: Oktay Özel ve Mehmet Öz (ed.), *Söğütten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 135-6. Köprülü, Aşık Paşa'nın Sünni yönüne vurgu yapar. Köprülü, "Aşık Paşa", *İA*, I, 704.

¹² İbn Battuta, *Rihle*, II, 197.

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 530-2; Ocak, *Babailer İsyanı*, s. 172-7.

¹⁴ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 6.

¹⁵ H. İnalçık, "Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı?", s. 144.

¹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 530-2; Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 187n26; İbn Battuta Anadolu'daki seyahatleri sırasında genellikle Ahîler tarafından misafir edildiğinden söz eder ve onlarla ilgili oldukça olumlu ifadeler kullanır. Bursa'dan İznik'e giderken Gürle köyünde bir Ahî zâviyesinde kaldığını kaydetmektedir, İbn Battûta, *Rihle*, II, 198.

¹⁷ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 4-5.

bilinmektedir. Her ne kadar Aşıkpaşazade'nin ve diğer Osmanlı tarihlerinin kaydettiği bu rüyanın gerçekliği ve hatta Osman beyin Edebali'nin hangi kızıyla evlendiği meselesi tartışmalı olsa da, Ede Şeyh veya Edebali diye meşhur bir zatın ilk önemli Osmanlı fethi olan Bilecik'in fethinden sonra buraya yerleştiği ve burada kendisine bir vakıf verildiği daha sonraki tarihli tahrir kayıtlarından ve Aşıkpaşazâde'nin onun hakkındaki bilgileri Edebali'nin oğlu Mahmud'dan sözlü olarak aldığını belirtmesinden anlaşılmaktadır.¹⁸ Taşköprizâde muhtemelen Aşıkpaşazâde'den alarak Edebali'nin hem sufi hem de zâhir alim yönüne dikkat çekmiş, Osman Bey'in kendisine devlet işlerinde danıştığından söz etmiş ve fetva makamında olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda Edebali'nin ahî olduğu iddia edilmiştir.¹⁹ Erken Osmanlı tarihi kaynaklarında da bulunan bu bilgileri abartılı bulan ve Edebali'nin zahir ilimlerde eğitim aldığı şeklindeki bilginin belirli bir amaçla uydurulduğunu ima eden A. Y. Ocak esasen onun heteredoks Babaî/Vefâî çevresine ait bir şeyh olduğunu iddia eder ve ahî reisi olduğu şeklindeki bilgiyi reddeder.²⁰ Ona göre, fıkıh uzmanı olduğu söylenen Edebali'nin bu konuda herhangi bir eser yazmamış olması da bu türden bilgileri kuşkulu kılmaktadır. Ancak bu argümanın geçersizliği açıktır; zira o tasavvufa dair de bir şey yazmamıştır; esasen o yazılı hiçbir eser bırakmamıştır. Ocak, Osmanlı devletinin kuruluşunda sanki Sünni/ortodoks ve Sünni-olmayan/heteredoks bir biriyle uyuşmayan iki eğilimin var olduğu ve Edebali'nin bunlardan mutlaka birine dahil olması gerektiği gibi dikotomik bir bakış açısından doğduğu izlenimi veren bir yaklaşımla, Edebali'yi Vefâîlik-Babaîlik tarafına yerleşmek ister gibidir.²¹ Herhalde Ahîlik esasen Sünni bir hareket olduğundan,²² Ocak, Edebali'nin onlarla da ilişkilendirilemeyeceği düşüncesindedir.²³ Halbuki Osmanlı tarihçileri ve

¹⁸ Uzunçarşılı, Osmanlı, I, 106; H. İnalcık, "Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı?", s. 131-5; Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 187n26.

¹⁹ Friedrich Giese, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu Meselesi" içinde: Özel ve Öz (ed.), *Söğütten İstanbul'a*, s. 162-3.

²⁰ Özellikle bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Beyliği Topraklarındaki Sufi Çevreler ve Abdalanı Rum Sorunu (1300-1389)", içinde: Zachariadou, *Osmanlı Beyliği*, 159-172, s. 167, n. 44. Burada Ocak *Terceme-i Şekâik* yazarının manipülasyonundan söz etse bile tereddüdüne konu olan bilgiler *Şekâik*'ta da mevcuttur. Ancak Ocak'ın daha önce *Terceme-i Şakâik*'taki bilgilere güvendiği ama zamanla fikir değiştirdiğini görüyoruz, bkz. XIII. Yüzyılda Anadolu'da Baba Resûl (Babaîler) İsyanı ve Anadolu'nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980, s. 162-5; bu kitabın 1996 neşrinin alt başlığı farklıdır: *Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heteredoksisinin Teşekkülü*; aynı tereddüdü Ocak bu neşirde de izhar etmektedir, bkz. s. 169-70.

²¹ C. Kafadar, Osmanlı beyliğinin kuruluşuyla bağlantılı olarak gazi terimi çerçevesindeki tartışmanın da böyle bir dikotomik bakış açısından doğduğunu belirtmiştir. Ona göre ya şöyle-ya böyle şeklindeki değerlendirmeler konuyu tek boyulu olarak incelemeye sevk edeceği için sakıncalıdır. Bkz. Kafadar, *Between Two Worlds*, Chapter 2.

²² Friedrich Giese, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu Meselesi" içinde: Özel ve Öz (ed.), *Söğütten İstanbul'a*, s. 160.

²³ Ocak, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Tarihi Açısından Bir Sorgulama", 225-9.

Şakâik yazarı bu dikotomik yaklaşıma yabancıdır. Onlara göre önce memleketi Karaman'da ve daha sonra Şam'da zâhir ilimlerde eğitim alıp hukukî danışmanlık yapacak kadar bu ilimlerde maharet sahibi olduktan sonra Edebali, sufi yolu tercih ederek bir zaviye kurmuş ve burada faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu bilgiler bir başka Osmanlı ulema biyografisi yazarı olan Kefevî (ö. 990/1582) tarafından bazı ilave ayrıntılarla desteklenmiştir. Kefevî, *Ketâibü A'lâmi'l-Ahyâr* adlı eserinde²⁴ Edebali'nin Karaman illerinden olup Bilecik'e yerleşmeden önce ilk fıkıh eğitimini Moğol işgali sonrası Orta Asya'dan Anadolu'ya göç ederek Larendeye yerleşen Harzemli Mutezilî-Hanefî alim Muhtâr ez-Zâhidî'den (ö. 658/1260)²⁵ aldığını ve daha sonra Şam'a giderek burada yine bir başka Hanefi fakihî İmam el-Hasîrî'nin (1151-1238)²⁶ öğrencisi kâdîlkudât Sadrüddin Süleyman b. Vüheyb'den (ö. 677/1278)²⁷ ders aldığını, tefsir, hadis, usûl ve furû' alanında yetkinleştiğini ve pek çok başka Şam aliminden bu alanlarda istifade ettiğini belirtir. Ömrünün sonuna doğru Bilecik'e yerleşmeden önce de fetva ve ders verdiğini belirtir. Taşköprîzade de onun Şam'a gittiğini ve hadis, tefsir ve usul okuduğunu belirtmekle beraber hocalarının ismini vermez; Hem Kefevî hem de Taşköprîzade Edebali'nin alim olmasına rağmen sufi yolunu tercih ettiğini ve Bilecik'te bir zaviye kurarak fakir ve yolcuları burada ağırladığını belirtirler. Karaman illerinden buraya niçin göç ettiği, başka bir ifadeyle burayı neden tercih ettiği ile ilgili bir bilğimiz olmasa da Karaman kökenli sufi ve alimlerin uç bölgelerde özel bir itibar gördüğü bilinmektedir.²⁸ Bu bilgiler ışığında Edebali'nin 1260'da ölen Zâhidî'den ders alabilmesi için en az 15 yaşlarında ve parlak bir öğrenci olması

²⁴ Kefevî, Mahmûd b. Süleyman el-Hanefî, *Ketâibü A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâi Mezhebi'n-Nu'mânî'l-Muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu 1931, vr. 314ab.

²⁵ Zâhidî, Ebû'r-Recâ' Muhtar b. Mahmud; Mutezilî geleneğin 7./13. yüzyılda hala etkisini sürdürdüğü Harezm'de doğdu; kendisi gibi Mutezilî olan ünlü dil alimi es-Sekkâkî (ö. 626/1229) ve fakih-dilci el-Mutarriẓî'nin (ö. 610/1213) öğrencisidir. Bağdat'a gelmiş ve daha sonra Anadolu'ya yerleşmiştir. Sonraki Hanefî geleneği, eserlerinin fıkıhta muteber olmadığını söylemektedir. Eserleri: 1. *Kunyetü'l-Münîye li-Tetmîmi'l-Gunye*. 2. *Hâvî'z-Zâhidî (el-Hâvî fi Mesâilî'l-Vâkıât ve'l-Münîye)*. 3. *Kunyetü'l-Fetâvâ*. 4. *Kudûrî Şerhi*. 5. *Zadü'l-Eimme limâ fihî min Hasâisi Hâzihi'l-Ümme*. 6. *Cevâhirü'l-Fikh*. Kunye'nin klasik Harezm dili açısından da önemli bir kaynak olduğu belirtilmektedir. Bkz. GAL, I, 475, Suppl. I, 656; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990, s. 66-7.

²⁶ Hasîrî, Ebu'l-Mehâmid Cemalüddin Mahmud b. Ahmed; Buharalı olup Kadıhan'ın öğrencisidir. Memleketinde ve daha sonra Nişapur ve Halep'te eğitimini tamamladı. Şam'da Nuriye medresesinde (611-631/1214-1234 yılları arasında) ders verdi. Şam'da öldü. Eserleri: 1. *Et-Tahrîr (Şerhu'l-Câmîi'l-Kebîr)*. 2. Meşhur *et-Tarîkatü'l-Hasîriyye fi İlmi'l-Hilâf Beyne's-Şâfiyye ve'l-Hanefiyye*. 3. El-Melik en-Nasır Davud'a (Şam Eyyubi hükümdarı, 624-626/1227-1229) ithaf ettiği *el-Hayru'l-matlûb fi'l-Fikh (fi İlmi'l-Merğûb)* adlı fetva kitabı. Bkz. GAL, I, 178, 179, 473, Suppl. I, 290, 653; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 64; Cengiz Kallek, "Hasîrî", *DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI, 383.

²⁷ İbn Ebi'l-Vefâ el-Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fi Tabakâtî'l-Hanefiyye*, tahk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, 5 cilt, (Kahire, 1413/1993), II, 237.

²⁸ H. İnalcık, "Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı?", s. 141.

gerekmektedir ki, bu da onun en azından 1240'lı yılların başında doğduğunu akla getirmektedir. Hem Taşköprîzâde hem de başka Osmanlı kaynakları onun 120 yaşında öldüğünü söylemektedirler; bu durumda onun 1210 yılı civarında doğmuş olması gerekir. Zâhidî'nin Larend'e gelerek buraya yerleşmesi ileri yaşlarında olduğu düşünülürse Edebalî'nin ilk eğitimine çok ileri yaşlarda (neredeyse kırk yaş civarında) başlamış olması gerekmektedir, ama bu pek makul görünmüyor. Belki uzun bir ömür yaşamış olmasının sözel geleneğin yaşını abartmasına neden olduğu söylenebilir; zira 1240'lı yıllarda doğduğunu varsayarsak 80 yaş civarında öldüğü anlaşılmaktadır. Şam'da bulunduğu yıllar ise, 1278'de ölen Şamlı Süleyman b. Vüheyb'den ders aldığı bilindiğine göre, bu tarihten önce ve Zâhidî'nin ölüm tarihi olan 1260 yılından sonra olmalıdır.

Elvan Çelebi'nin Edebalî'yi Baba İlyas'ın halifeleri arasında sayması ve bu kaynaktaki ve başka kaynaklardaki Edebalî'nin Vefâî şeyhi olduğuna dair bilgileri, yukarıda aktarılan biyografik bilgilerle çelişiyor kabul edilse bile, tarihsel isim ve yer gibi ayrıntı içeren bilgilerin bu ayrıntılara sahip olmayan kayıtlardan daha fazla dikkate alınmayı hak ettiği açıktır. Kaldı ki, bu iki farklı kaynaktan gelen bilgilerin çelişkili olduğu da tartışılır; nitekim Taşköprîzâde ve Kefevî bunları çelişkili bulmamıştır. Ne Vefâîliğin gayr-i Sünni bir tarikat olduğu hakkında kesin bir kanaat serdedilebilir ne de zâhir ilimlerle uğraşan bir alimin zamanla tamamen sufi bir hayat tarzını seçmesi yahut zâhir ve bâtın tarzları birlikte başarması İslam tarihinde az görülen bir fenomendir. Kaldı ki, Edebalî'nin Osman bey döneminde siyasi-hukuki konularda danışmanlık yaptığına dair kayıt sadece bu iki 16. yüzyıl kaynağında yer almamaktadır; tersine Aşıkpaşazâde tarihinde de bunlara rastlanmaktadır.²⁹ Aşağıda Hattâb Karahisârî'yi ele alırken Edebalî'ye tekrar döneceğiz.

Tursun Fakih. Taşköprîzâde'nin listesinde sadece fakih sıfatıyla yer alan birinci isim olan Tursun Fakih³⁰ de Karaman kökenli olup muhtemelen Edebalî ile birlikte Osmanlı beyliğinde faaliyetlerini sürdürmek için uçlara göç etmiştir.³¹ Edebalî'nin ölümünden sonra onun yerine devlet işlerinde Osman Bey'e danışmanlık ettiği ve fetva işleriyle meşgul olduğu belirtilen Tursun Fakih'in tarihçilerce zikredilen en önemli özelliği, Osmanlı beyliğinin istiklal hutbesini Eskişehir'de

²⁹ Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım, 2003, s. 72 (339), 98 (364).

³⁰ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 5.

³¹ Kefevî onun hayatının ilk yıllarını Karaman'da geçirdiğini belirtir; Kefevî, *Ketâib*, vr. 335a. Leknevî onun da Zâhidî'nin öğrencisi olduğunu söyler, ancak bu bir yanlış anlaşılmadan kaynaklanmaktadır, zira Leknevî'nin kaynağı olan Kefevî onun Ebû Hanîfe'ye kadar ilmî silsilesini verirken Edebalî-Zâhidî... şeklinde kaydettiği silsiledeki "Edebalî" Leknevî tarafından atlanmıştır. Bkz. Muhammed Abdülhayy el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, neşr. Ahmed ez-Zu'bî, Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1418/1998, s. 147.

veya Karacahisar'da okumuş olmasıdır.³² Bunun dışında Tursun Fakih'e nispet edilen bazı gazavât eserleri de bulunmakla birlikte bunların gerçekten onun eseri olup olmadığı ile ilgili kuşkular söz konusudur; zira bu gazavât eserlerinde anlatılan hikayeler ve söylem bir alimin söylemiyle pek uyuşmamaktadır. Her ne kadar "fakih" teriminin geleneksel algıdan farklı olarak uç bölgelerde daha gevşek bir kullanıma sahip olduğu kabul edilse de Edebalı'nın standart üstü bir fıkıh eğitimine sahip olduğu düşünüldüğünde, öğrencisi Tursun Fakih'in hukukî danışmanlık yapacak düzeyde bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kendisine nispet edilen bu gazavât eserlerinin metin tahlili yapılmadıkça da bu konuda kesin kanaat belirtmek mümkün olmayacaktır.³³

Hattâb Karahisârî. Taşköprülüzade'nin listesindeki bu ilk iki fakihin her hangi bir yazılı fıkıh eseri bırakmadığı anlaşıyor; ama bir üçüncü isim olan Karahisar kökenli Hattab Karahisârî diye meşhur olan bir zatın iki fıkıh eseri günümüze ulaşmıştır.³⁴ Meşhur Hanefî alimi Habbazi'nin (ö. 691/1292)³⁵ öğrencisi olan Hattâb Karahisârî de Edebalı gibi Şam'da uzun zaman kalmış hatta en meşhur eseri olan Şerhu'l-Manzûme'yi Şam'da öğrendiklerine dayandırdığını kendisi kitabının girişinde belirtmiştir. Bu eseri 617/1317 yılında tamamladığını yine dîbâce ve ferâğ kayıtlarından biliyoruz. Karahisârî'nin 730/1330'da öldüğü belirtilmektedir. Taşköprîzade'nin ve yine Kefevî'nin onu Osmanlı uleması arasında saymaları ilk anda anlaşılmasa da bir durumdur; zira ne Karahisâr henüz Osmanlı topraklarıdır, ne de onun Osman Bey'le yahut Osmanlı yurduyla irtibatının şekli izah edilmiştir.³⁶ Hatta Taşköprîzade onun memleketinde tahsil gördüğünü, sonra Şam'a gittiğini ve ardından memleketine (*bilâdihî*) tekrar dönerek burada vefat ettiğini bile söylemektedir (gerçi *bilâdihî* ifadesi Rum ülkesine geri döndü şeklinde de okunabilir). Bununla birlikte, Uzunçarşılı'nın Edebalı'nın Bilecik'teki

³² Mecdî Efendi *Şakâik*'taki bilgilere şu ilaveyi yapar: "Mervîdir ki, merhûm Sultân Osman'ın gazavât-ı futûhât âyâtında gazilere imamet idüp sultan Osman Han namına Karahisar'da [Karacahisar olmalıdır] ol Cuma Hutbesini ve Eskişehir'de ol bayram hutbesini ol kişi okudu.", *Terceme-i Şakâik*, s. 21. Bu hutbeyle ilgili olarak bkz. Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s. 72 (339-40).

³³ Tursun Fakih ve bu gazavât eserleri için bkz. İsmail Çetin, *Tursun Fakih: Hayatı-Edebî Şahsiyeti Mesnevîleri*, Ankara, 2002.

³⁴ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 5.

³⁵ Habbâzî, Celaleddin Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Hucendî el-Bahtiyârî; Hocend'de doğdu. İlmi tahsilini orada yaptı. Harizm'e gitti. Şam Hatuniye medresesinde ders verdi. Hukuk teorisine dair yazdığı *el-Muğni* adlı eseri, ders kitabı olarak çok tutulmuştur. Ayrıca *Hâşiyetü'l-Hidâye* veya *Şerhu'l-Hidâye* adlı bir fıkıh eseri de vardır.

³⁶ Bu arada Recep Cici'nin Hattab Karahisârî'yi İzmit yakınlarındaki bir Karahisar beldesine nispet etmesi ve bu şekilde onu Osmanlı uleması içerisinde saymayı meşrulaştırması tarihsel açıdan kabul edilemez; zira bu bölgeden birinin 1200'lü yılların sonunda Şam'a gitmesi makul değildir; çünkü İzmit ve civarı Hattab Karahisârî'nin ölümünden sonra fethedilmiştir. Bkz. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluşun Fatih Devri Sonuna Kadar*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001, s. 58.

kabrinde yatanları belirtirken Taşköprüzade'deki dört ismi sıralaması ilginç bir biçimde onu Osmanlı beyliğiyle ilişkilendirmektedir. Bu durumda acaba Hattab Karahisârî belki de Şam'daki gurbet hayatında arkadaş olduğu Edebalî'nin yanına gelerek Bilecik'e yerleşmiş olabilir mi? Burada Bilecik'teki Edebalî mezar-kompleksi üzerinde biraz durmak gerekiyor. Bu kompleksin II. Abdülhamit döneminde yeniden yaptırılmasından sonra burada yatanların kimliklerinin ne şekilde tespit edildiğini bilmiyoruz. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi esasen burayla bir ilişkisi olmayan Muhlis Baba'nın isminin de yer alması bazı kuşkuları gündeme getirmektedir. Muhlis Baba bağlamında, acaba Anadolu'da bir çok mistik figürle ilgili görülen bir durumla, yani bir zatın değişik yerlerde kabrinin bulunması şeklindeki bir olguyla mı burada karşı karşıyayız? Bunun açıklaması ne olursa olsun, Hattâb Karahisârî açısından durum daha karmaşık görünüyor. Zira onun isminin bu kabirde bulunması, diğerlerinde olduğu gibi bir halk efsanesiyle ilişkili olamaz. Dolayısıyla Karahisârî'nin ömrünün sonuna doğru Bilecik'e yerleşmiş olması muhtemel görünüyor.

Karahisârî'nin günümüze ulaşan iki eserinden birinin, Hanefî hukukunda çok yaygın bir kabul gören Ömer Neseî'nin (ö. 537/1142) *el-Manzûme* yahut *Nazmü'l-Hilâfiyât* adlı eserine yazdığı şerhin bir çok nüshası İstanbul ve Türkiye kütüphanelerinde mevcut olup yaygın bir kabul gördüğü anlaşıyor; yazmaların bir çoğu yazarın ölümünden kısa bir zaman sonra istinsah edilmiştir;³⁷ ilginç bir şekilde elimizdeki yazmaların çoğunluğu 14. yüzyıla aittir. Hatta bu yazmalardan biri bir ahî ailesi tarafından muhafaza edilmiştir.³⁸ Hattab Ebü'l-Kâsım el-Karahisârî'nin bir başka eseri de Hanefi mezhebinin dört muteber hukuk metninden biri sayılan el-Mevsılî'nin (ö. 683/284) *el-Muhtar*'ına yazdığı şerhtir. Bu şerhin daha az popüler olduğu yazmalarının azlığından anlaşılmaktadır.

Bu üç figür, daha Osman bey döneminde, en azından Bilecik fethinden bir süre sonra (1300 civarında), Osmanlı beyliğinin ulema sınıfından insanları kendi hakimiyet bölgelerine çekmeye başladıklarını göstermektedir. Bunlardan ikisinin

³⁷ Örneğin Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu numara 1817'deki nüshanın istinsah tarihi 749/1348 ve müstensihî Muhammed Bek b. Ali Bek b. Tuman b. el-Feres'tir; Fatih 1818'in istinsah tarihi 748/1347, müstensihî ise es-Sebâ'iyye'de hafız ve kari olan Yakub b. Enbiya (Enbuğa) b. Muhammed b. Osman'dır; Fatih 1819'u istinsah eden Bahşiş b. Ahmed b. Imran, istinsah tarihi ise 755/1354'tür; Süleymaniye Damat İbrahim Paşa numara 572'deki nüshanın istinsah tarihi 739/1338'dir; Muhammed b. Mahmud tarafından istinsah edilen Süleymaniye Serez 697 numaralı nüshanın istinsah tarihi 21 zilhicce 744/1344'tür; Kuvvet b. Timurtaş tarafından istinsah edilen Turhan V. Sultan 131 numaralı nüshanın istinsah tarihi ise 754/1353'tür; son olarak, müstensihînin adı Mikail b. Yusuf b. Hamza olarak verilen Laleli 1044 numaralı nüshanın tarihi 762/1360'tır.

³⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu numara 1816'da yer alan yazma 212 varak olup ferağ kaydında yazar, şerhi 16 Safer 717/29 Nisan 1317 Pazar günü tamamladığını belirtir. 842/1439 yılı Muharem ayında istinsah edilen nüshanın müstensihî, Mahmud b. Ahî Nasuh b. Ahî Mahmud b. Ahî İshak el-Mârûnî'dir.

Karaman illerinden olmasına dikkat edilmelidir. Aynı şekilde Taşköprüzâde'nin zikrettiği üç sufi figür de Karaman'lıdır. Biraz sonra göreceğimiz üzere, Davud-ı Kayseri de aynı bölgedendir. Ancak burada şu hatırlatmayı yapmakta yarar var: hem Taşköprüzade hem de Kefevî, bilad-i Karaman/Karaman illeri ifadesiyle Konya, Kırşehir, Larende [bugünkü Karaman] Kayseri ve civar şehir ve kasabaları, yani Osmanlı klasik yönetim sistemi içindeki Karaman vilayetini kastetmektedirler. Merkez Selçuklu toprakları da olan bu bölgenin diğer bölgelere göre daha gelişmiş ve eğitimde öncü olması anlaşılır bir durum olmakla beraber, bu alimlerin Osmanlı Beyliğini tercih etmeleri Osmanlı hanedanının ilk zamanlarda Karaman bölgesiyle özel bir ilişki içinde olduğunu gösteren önemli ipuçlarıdır.

Sonuç olarak Taşköprüzade'nin listesindeki son üç isim İznik medresesinden önce Osman bey döneminde küçük Osmanlı beyliğinde eğitim-öğretimin temelini atan kişiler olduğu söylenebilir; Bilecik'teki Edebâli zaviyesinde bu kişilerin öğretim faaliyetinde bulunmuş olmaları çok muhtemeldir.

İznik'in fethi ve ilk medrese

1330 veya 1331'deki İznik fethinin Osmanlı beyliğinin ilim tarihinde bir dönüm noktası olduğunu biliyoruz. Fetihden kısa bir süre sonra Orhan Gazi tarafından burada bir aşevi ve medrese kurulmuştur; Bazı kaynaklarda kiliseden dönüştürüldüğü söylene de M. Bilge Orhan Gazi'nin medreseyi yaptıktan sonra tanzim ettiği ve Molla Hüsrev'in 841/1428'de tescil ettiği vakfiye suretinden hareketle Orhan Gazi tarafından inşa edildiğini iddia etmektedir. Bu Osmanlı medreselerinin ilkidir. İznik'in kısa bir sürede Osmanlı ilim merkezi olmuş ve Çelebi Mehmed'in Bursa'da Sultaniye medresesini yaptırdıncaya kadar İznik Osmanlı eğitiminde öncü rolünü korumuştur.³⁹ Antakyalı Abdurrahman Bostani (ö. 858/1554), *Dürret Tâcü'r-Resâil* adlı eserinde İznik şehri için "bilginler yuvası" der.⁴⁰ Sultan Orhan'ın hastalığını tedavi eden bir Hristiyan doktorun, Gelibolu'nun fethinde esir alınan Selanik Başpiskoposu Gregory Palamas'ın ünlü bir teolog olduğunu ve bu sebeple İznik'e gönderilmesini istemesi ve Sultan bunun üzerine "bizde de onunla konuşabilecek oldukça iyi teologlar vardır" dedikten sonra Başpiskopos Palamas'ın buraya transfer edilmesi 1350'li yıllarda İznik'in Osmanlı beyliğinin en önemli ilmî merkezi olduğunu göstermektedir.⁴¹ G. Palamas

³⁹ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İ.Ü. Edeb. Fak. Yay., 1984, s. 12.

⁴⁰ Bostânî şöyle diyor: "821 senesinde el-Edviyetü's-Şâfiye ve'l-Ed'iyetü'l-Kafiye adlı eserimi Ulema yuvası İznikte bitirdim." *Dürret Tâcü'r-Resâil*, Nuruosmaniye Kütüphanesi 4905, vr. 31a.

⁴¹ Daniel J. Sahas, "Gregory Palamas (1296-1360) on Islam", *Revue des Etudes Islamiques* 49: 1-2 (1981), s. 203.

İznik'te bir danışmend imamla olan tartışmasını kaydetmiştir.⁴² Ünlü Kuzey Afrikalı Seyyah İbn Battuta 1332'de kırk beş gün kaldığı İznik'te bir medreseden söz etmediği için muhtemelen medrese bundan sonraki bir tarihte kurulmuştur. Arkasından 14. yüzyılda İznik'te 3 medrese daha kurulduğunu biliyoruz: Orhan Gazinin kardeşi Süleyman Paşa Medresesi, ulemadan vezirlik yapmış bir kişi olan Mevlana Alaaddin medresesi ve yine ulemadan vezir ve komutan Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa Darülhadişi. İlk üçü Orhan Gazi döneminde yapılmışken sonuncusu I. Murad döneminde yapılmıştır.⁴³ İznik Çelebi Mehmed döneminde yapılan Bursa Sultaniye medresesinin kurulmasıyla merkezi önemini kaybetmiş ve bundan sonra sırasıyla Bursa, Edirne ve İstanbul Osmanlı ilim merkezleri olarak öne çıkmıştır.⁴⁴ Dolayısıyla İznik bu çalışmanın kapsadığı dönem açısından merkezi bir öneme sahiptir; zira bu dönemde diğer merkezlerde yapılan medreselerin müderrisleri hakkında bir şey bilmiyoruz.⁴⁵

Şimdi İznik'teki ilk Osmanlı medreselerinde resmi olarak görev yapan müderrisler ve yazdıkları eserlere bir bakalım. Taşköprîzâde'nin ikinci tabakasını teşkil eden Orhan Gazi dönemi alimleri listesinde birinci sırayı, tüm kaynakların İznik Orhan Gazi medresesinin ilk müderrisi⁴⁶ olduğunda müttelik olduğu sufi-Ekberî geleneğin ünlü ismi Davud-i Kayserî işgal eder.⁴⁷ Davud-i Kayserî, Taşköprîzâde'nin de belirttiği gibi, Osman Bey dönemi alimleri gibi Karaman illelerinden Kayserî'de doğmuş, eğitim hayatının ilk adımını burada atmış, sonra Konya'da meşhur Şafii alimi ve Konya başkadısı Siracüddin Urmevî'nin⁴⁸ öğrencisi olmuştur. Fıkıh, fıkıh usulü, kelim, felsefe ve mantık gibi aklî ilimlerde otorite sahibi bir alim olan Urmevî'nin Davud-ı Kayserî'yi erken yaşlarda yönlendiren figürlerden biri olduğu anlaşılıyor. Ardından Kayserî, Mısır'a giderek tefsir, hadis, usul ve aklî ilimlerde ilerleyecek ve nihayet tasavvuf ilminde yetkinleşecektir.⁴⁹ Kayserili Davud'un, İbnü'l-Arabî'nin *Fusûs*'una yazdığı şerhin *Mukaddime*'si sufiliği teorik bir zeminde anlatan değerli bir çalışma olarak ün kazanmıştır.⁵⁰ Hatta Taşköprîzâde bu *Mukaddime*'yi onun aklî ilimlerdeki yetkinliğine örnek olarak göstermektedir.

⁴² Sahas, "Gregory Palamas ", 197-214.

⁴³ Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 67-81.

⁴⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı*, Ankara: TTK, 1965, s. 1-3.

⁴⁵ Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 83-101.

⁴⁶ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 7; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı* s. 1; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 68-9.

⁴⁷ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 7.

⁴⁸ Bir Şafii alimi olan Siracüddin Ebû's-Senâ Mahmud b. Ebî Bekr el-Urmevî, *el-Matâli'* ve *Beyânü'l-Hikme* adlı eserlerin yazarı olup 594/1198 yılında Azerbaycan'ın Urmiye kasabasında doğmuş ve 682/1283 yılında Konya'da vefat etmiştir.

⁴⁹ Mehmet Bayrakdar, *Kayserili Dâvûd (Dâvûdu'l-Kayserî)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 15-6.

⁵⁰ Davud-ı Kayserî'nin *Fusûs* şerhi için bkz. Ekrem Demirli, "Davud el-Kayserî'nin *Fusûs*'u'l-Hikem Şerhi: Matla-ı Husus-i Kelim fi-Maani Fusûs'i'l-Hikem", *Uluslar arası Davud el-Kayserî Sem-*

Davud-i Kayserî'nin yazılarının esasen tasavvuf, felsefe ve kısmen kelim içeriikli olduğu düşünölürse onun ilk Osmanlı medresesine *ilk* müderris olarak atanmasının üzerinde durulması gereken bir konu olduğu açıktır. Medresede temel eğitimin öncelikle naklî ilimlerle (tefsir-hadis) başladığı, naklî-aklî ilimlerle (fıkıh, fıkıh usulü, kelim, tasavvuf) ve salt aklî ilimlerle (mantık-felsefe) ile devam ettiğı düşünöldüğünde ve İznik'te kurulan bu ilk medresenin öğrencilerinin yüksek tahsilden çok daha temel bir eğitime ihtiyaç duyduğu göz önünde alındığında (çünkü bu temel eğitimden sonra Osmanlı alimleri ilmi yönden kendilerini geliştirmek için 14. yüzyıl boyunca İran, Şam ve Mısır'a giderlerdi), Davud-ı Kayserî'nin burada öncelikle naklî ilimlerde tedris faaliyetinde bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.⁵¹ Kendisi tefsir, hadis ve fıkıh alanında eser vermese bile İslam dünyasında her medrese mensubunun hem tedris hem de yargı alanında iş bulmak için temel ve ileri düzeyde fıkıh eğitime ihtiyaç duyduğu malumdur. Zaten kendisi Konya baş-kadısı ünlü Şafii fakih ve alim Siracüddin el-Urmevî'nin öğrencisi olduğuna göre gençliğinde iyi bir fıkıh eğitimi almış olmalıdır.

Bununla birlikte Davud-ı Kayserî'nin İznik'teki faaliyetleriyle ilgili bilgimiz sınırlı olup günümüze ulaşan eserleri genellikle buraya yerleşmesinden önceki dönemlere ait olması ilginçtir. Eğer 1336-7 civarında İznik medresesine baş-müderris olarak atandı ise bu sırada en az 70 yaşlar civarında olduğu tahmin edilebilir.⁵² Acaba Davud-ı Kayserî İznik'e yerleştiğinde yazı hayatını sona mı erdirdi salt tedris ve tasavvufi pratiğe mi yönelmişti? Kuşkusuz İznik medresesinde aldığı görev çok ağır bir görev olamazdı; zira oluşmakta olan Osmanlı şehir düzeyinin ileri düzeyde akademik bir çabaya ihtiyaç duymadığı açıktır. Her halükarda Kayserî'nin buradaki faaliyetleri hakkında bir bilginin olmaması dikkat çekicidir ve bu durum genel olarak Osmanlı devletinin ilk dönemine ait bilgileri-mizle uyumlu bir nitelik arz etmektedir.

Davud-i Kayserî'nin 751/1350 yılında vefatından sonra İznik Orhan Gazi Medresesinin ikinci müderrisinin Taceddin Kürdî adlı bir zat olduğunu Osmanlı tarihleri ve Taşköprizâde belirtmektedir.⁵³ Bu kişi de Kayserî gibi Urmevî'nin öğrencisi olarak gösterildiğine göre yine Karaman yöresinden bir figürle karşı karşıyayız

pozyumu, Ankara, 1998, s. 59-67; özel olarak Mukaddime için bkz. M. Tahralı, "Davud el-Kayserî'nin Fusus şerhi mukaddimesi", *Uluslar arası Davud el-Kayserî Sempozyumu*, s. 261-7.

⁵¹ Klasik medrese müfredatı ile ilgili bkz. G. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. T. Başoğlu, A. H. Çavuşoğlu (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), s. 133-52.

⁵² Bu, 1256-61 yılları civarında doğduğuna dair tahminlere dayanan bir varsayımdır. Doğum tarihi için bkz. Bayraktar, *Kayserî Dâvûd*, s. 8-9; İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Coğrafyasında İlmi Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayserî (656-660/1258-61-751/1350)", *Uluslar arası Davud el-Kayserî Sempozyumu*, s. 35-6.

⁵³ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 7-8; Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s. 101 (368-9); Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 69.

demektir. Taceddin Kürdî esas olarak fıkıhta uzmanlaşmıştır.⁵⁴ Aşıkpaşazâde ve ondan alarak Taşköprîzade Taceddin Kürd veya Kürdî'nin, Edebalî'nin ve Çandarlı Halil Hayrettin Paşa'nın kayınpederi olduğunu söylemektedirler. Tacüddin Kürdî ve Davud-i Kayserî'nin Karaman illerinde fıkıh eğitimini 1273-83 yılları arasında Konya başkadılığı yapan bir Şafii aliminden almış olmaları da ilginçtir. Selçukluların Şafii ve Hanefi mezheplerini birlikte destekleme kültürünün bir uzantısı gibi görünen bu olgunun, ilk dönem Osmanlı beyliğindeki ilmi kültürü nasıl etkilediği konusu araştırılmaya değerdir. *Şekâik*'taki bir hikâyeye göre, Taceddin Kürdî İznik'in fethinden önce Orhan Gazi'nin maiyetine katılmıştır.⁵⁵

Osmanlı Telif Hayatının Başlaması. Şimdiye kadar kendilerinden söz ettiğimiz ilk Osmanlı ilmiye figürlerinin hiç birisinin Osmanlı yurdundaki faaliyetlerini eser yazma şeklinde sürdürdüğünü görmüyoruz. Bu, kısmen onların Osmanlı beyliğindeki faaliyetlerinin sistematik ve kalıcı bir tarzda olmamasından, belki hayatlarının son demlerinde giriştikleri bir macera olmasından, kısmen de telif kültürünü oluşturan şartların henüz gerçekleşmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu olgunun, o isimlerin tarihsel olarak neye tekabül ettikleri konusunda belirsiz bir duruma yol açtığına farkında olmak kaydıyla yukarıdaki gözlemleri geçerli kabul etmek gerekir. Başka bir ifadeyle yukarıdaki isimlerin, telif/tehdvin faaliyeti başlayıncaya kadar Osmanlı Beyliğinde bir şekilde faal olan geçiş dönemi figürleri olduğu açıktır.

İznik medresesinin üçüncü müderrisi kaynakların bildirdiğine göre Kara Hoca diye meşhur Karahisarlı Alaeddin Esved'dir.⁵⁶ Aşıkpaşazade, Davud-i Kayseri ve sonra Taceddin Kürdî'nin müderrisliği sırasında Kara Hoca'nın hatib olduğunu belirtmektedir,⁵⁷ ki bu onun en azından 1340 veya 1350'li yıllarda İznik'te olduğunu gösterir. Taşköprîzâde Kara Hoca'yı Orhan Bey dönemi alimleri içinde saysa da esas olarak o I. Murad döneminde faal olmuştur. Kara Hoca genel olarak Karaman illerinden gelmiş olan Osman ve Orhan beyler dönemi alimlerinden farklı olarak Karahisar kökenlidir (yukarıda adı geçen Hattab Karahisari de bu yöredendi). Kara Hoca eğitim hayatına memleketi Karahisar'da başlamış, sonra İran'da tamamlamıştır. Kendisinden önceki iki müderristen Kayserî fıkıh eseri yazmadığından ve diğer eserlerini de İznik'e yerleşmeden önce yazdığından, Taceddin Kürdî'nin ise herhangi bir eser bırakıp bırakmadığı bilinmediğinden, İznik medresesindeki faaliyetlerini yazdığı hukuk eserleriyle taçlandıran ve böylece İznik ve dolayısıyla Osmanlı eğitim tarihinde ilk yazılı eser veren kişi Kara Hoca lakaplı Alaaddin Esved'dir. Ayrıca Kara Hoca, sadece eser vermekle kalmayıp

⁵⁴ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 8.

⁵⁵ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 8.

⁵⁶ Taşköprölü-zâde, *Şekâik*, s. 9.

⁵⁷ Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s. 101 (368-9).

aynı zamanda bir çok öğrenci yetiştirmiş ve dolayısıyla Osmanlı ilmî geleneğin oluşmasına bu şekilde de katkıda bulunmuştur. Yetiştirdiği öğrencilerinin içinde oğlu dil-bilimci Hasan Paşa ile ilk eğitimini kendisinden alan meşhur Molla Fenari'yi sayabiliriz. Birincisi, Osmanlı'daki Arap dil-bilim geleneğinin öncüsü olurken,⁵⁸ Molla Fenarî'nin (ö. 834/1431) Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamı olarak nitelendirildiğini biliyoruz.⁵⁹ Bu arada Taşköprîzade, Çandarlı vezir ailesinin ilk önemli figürü Molla Kara Halil, ya da sonraki ismiyle Halil Hayrettin Paşa'nın (ö. 789/1387) da Kara Hoca'nın öğrencisi olduğunu belirtir ve Orhan Gazi'nin askeri seferleri sırasında kendisine hukuki danışmanlık yapmak üzere sürekli yanında bulunacak birisini Kara Hoca'dan istediğinde onun Kara Halil'i bu iş için görevlendirdiğini belirtir. Ancak bu bilgi, Uzunçarşılı'nın belirttiği gibi kuşkuludur; zira Kara Halil'in yaşı gereği Kara Hoca'nın öğrencisi değil de belki öğrencilik arkadaşı olması daha doğrudur (Kara Hoca 800/1397 yılında vefat etmiştir).⁶⁰ Ayrıca Kara Halil'in kazaskerlik görevine getirilmesi Bursa kadılığı yaptığı sırada olup bu hikayede anlatıldığı gibi İznik'te öğrenci olduğu yılda değildir.⁶¹ Kaldı ki, bu, Taşköprîzade'nin Kara Halil'in kadılık kariyerine başlamasıyla anlattığı iki hikayeden biridir, diğer hikaye birinciden farklı olmakla kalmayıp aynı zamanda onunla çelişir.⁶²

Kara Hoca'nın yazdığı iki eser günümüze ulaşmıştır. Bunlardan birincisi Hanefi mezhebinin dört temel hukuk metninden biri olan Buharalı Tacüşşerîa'nın *el-Vikaye* adlı eserine yazdığı şerhtir.⁶³ Ayrıntılı hukuk (furû) sahasına ait olan bu

⁵⁸ Bu iddia, bir araştırmaya dayanmayıp Hasan Paşa b. Alaeddin el-Esved'in (ö. 827/1424) Arapça morfoloji ve gramer bilimine dair yazdığı iki eserin sayısız yazma nüshalarının Türkiye kütüphanelerinde mevcut olması gerçeğinden hareketle yapılan bir gözlemdir. Bu eserler, Harezmi dil-bilimci fakih el-Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Misbâh fi'n-Nahu* isimli eserine yazdığı *el-İftitâh* adlı şerhle Ahmed b. Ali b. Mesud'un (8./14. yüzyılın başlarında yaşadığı) *Merâhu'l-Ervâh* adlı eserine yazdığı *el-Mifrâh* adlı şerhlerdir.

⁵⁹ R.C. Repp, *The Mufti of İstanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London: Ithaca Press, 1986, s. 73-98.

⁶⁰ İ. H. Uzunçarşılı, "Çandarlı (Cendereli) Kara Halil Hayrettin Paşa: Menşe'i, Tahsili, Kadılığı, Kazaskerliği, Vezirliği ve Kumandanlığı", *Belleten*, XXIII: 91 (1959), 459-60.

⁶¹ İ. H. Uzunçarşılı, "Çandarlı (Cendereli) Kara Halil Hayrettin Paşa", s. 462.

⁶² Buna göre, Kara Halil Osman Gazi'nin saltanatının sonuna doğru Bilecik'te kadı idi; Sultan Orhan İznik'i fethedince onu burada kadı yaptı ve sonra da Bursa kadısı yaptı. Taşköprölüzâde, *Şekâik*, s. 9-10. Kara Halil'in Osman Gazi döneminde Bilecik kadılığı yaptığı bilgisi kuşkuyla olsa da, bu rivayet daha sağlıklı görünüyor. Zira Kayserî'den sonra müderris olan Taceddin Kürdî'nin aynı yıl vefat ettiğini varsayarsak bile, Kara Hoca, en erken Davud-ı Kayserî'nin ölüm yılı olan 1351 yılında müderris olmuştur. Bu tarihte Kara Halil ya da Halil Hayrettin Paşa'nın gençlik yıllarını geçmiş olduğunu en azından Orhan Bey döneminin 1330'lu yıllarda Bilecik ve İznik kadısı olmasından anlıyoruz. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, "Çandarlı (Cendereli) Kara Halil Hayrettin Paşa", s. 460-1.

⁶³ Tacüşşerîa, Mahmud b. Ahmed b. Ubeydullah el-Mahbûbî'nin (ö. 675/1274) günümüze ulaşan tek eseri *el-Vikâye*'dir (*Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilil-Hidâye*). Torunu Sadruşşerîa es-Sânî'nin *el-Hidâye*'den seçtiği bu eser Hanefi hukukunun otorite metinlerinden biri olmuştur.

eserin tam ve eksik bir çok yazması günümüze ulaşmıştır.⁶⁴ Bu yazmalardan Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi koleksiyonundaki 590 numaralı nüsha yazarın mukaddimesini içerir. Burada yazar, *Vikâye*'nin öğrenciler tarafından çok tutulmasından dolayı onu anlaşılır kılmak isteğiyle bu eseri kaleme aldığını belirtmekte ve sonra da eseri ithaf ettiği kişinin adını kaydetmektedir: "Vezir Yusuf b. Musa". Bu kişi için kullandığı sıfatlar "Mevlâ mahdûm, alim, adil, sahibü dîvânî'l-memâlik ...sinanü'd-devle ve'l-hakk ve'd-dîn" şeklindedir. Orhan Bey döneminden kalma bir vakfiyede adı ve sıfatları aynı şekilde geçen bu kişi Orhan Gazi'nin son ve Murad Hüdavendigâr'ın ilk veziri Yusuf Paşa olup ulema dandır.⁶⁵ Bu zat 1348-1371 yılları arasında vezirlik yapmıştır. Dolayısıyla Kara Hoca *Vikâye* şerhini 1371'den önceki bir tarihte ve muhtemelen müderris iken yazmış olmalıdır.

Kara Hoca'nın diğer eseri ise hukuk teorisine dair olup günümüze tek nüsha olarak gelebilmiştir. 769/1368 yılında yazar hayattayken istinsah ve mukabele edilmiş olan bu Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin mukaddimesi, yazarın eserini üçüncü Osmanlı padişahı I. Murad'a (Hüdavendigâr) ithaf ettiğini göstermektedir. Bu ithaf metni tarihsel açıdan son derece önemli bir belge olup Osmanlı Devleti'nin hükümdarının 14. yüzyılın ikinci yarısında ulema sınıfından bir insan tarafından nasıl görüldüğünü gösteren önemli bir belgedir. Yazar ithaf metninde hem Orhan bey hem de Murad Han için "sultan" lakabını kullanır; ayrıca Murad Hüdavendigâr için "Kayserlerin iktidarının mirasçısı-*varisi mülki'l-kayâsire*" şeklinde bir ifade kullanır ki bununla "Bizans imparatorlarını" kastettiği açıktır. Ayrıca padişah için kullandığı sıfatlar arasında "dini sembolleri yücelten", "gazilerin ve mücahitlerin önderi", "İslam'ın aslanı", "Müslümanların yardımcısı", "din ve devletin parıldayan ışığı" ısrarla vurgulanmıştır. Mukaddimenin özet çevirisi şu şekildedir.⁶⁶ Bu ifadeler Wittek-Köprülü'nün Osmanlı beyliğini bir "gazi" devleti olarak nitelemelerini destekleyen ifadelerdir.

⁶⁴ Örneğin, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 765, 766'da iki cilt, Esad Efendi 590'da birinci cilt, Mahmud Paşa 204'de ikinci cilt, Koca Ragıp Paşa 562 ve 563'te iki cilt, Fatih 1883 ve 1884'te iki cilt mevcuttur.

⁶⁵ Tam ismi, 761 Cemaziyelahir/1360 Nisan tarihli Orhan Bey Vakfiyesi'nde şu şekilde verilmektedir: *düstur mükerrerem mürebbiü'l-ulema ve'l-fudelâ Sinanü'l-milleti vel'-hakkı ve'd-din Yusuf b. Sadru'l-kebir Muslihuddin Musa bin el-merhum Mecdüddin İsa el-Galip ala ismihi eş-şerif Sinan Paşa*. İbn Kemal Paşa tarihinde Sinan Paşanın ilmiye sınıfından olduğu belirtilmektedir. Uzunçarşılı onun Ahî reisi olduğunu belirtir. İ. H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesika-nın Ehemmiyeti ve İzahı ve bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mutalea", *Belle-ten*, 3: 9-12 (1939), s. 101; a.y., *Osmanlı Tarihi*, I, 582.

⁶⁶ Mukaddimenin ilgili bölümün çevirisi şu şekildedir: Sultan'ın yüce makamına mensup Ebu Bekir b. İbrahim'in usul-i fıkha dair eserini şerh etmem ilham yoluyla... emrolundu... Eserin mukaddimesini (Padişahın şu) lakaplarıyla süslemek istedim: Yüce ve müeyyed (Allah tarafından desteklenmiş) melik, saygın şehinşâh, iyilikler ve güzellikleri bol veren, adalet ve hakkaniyeti yaymada Allah'ın işareti (âyetullâh), bayrakları diken, hedefe ilk varan, yüce

Taşköprüzâde'nin ikinci ve üçüncü tabakadasında listelenen diğer isimlerin bir kısmı Osmanlı Devletine daha sonra dahil olan bölgelerde faal olduklarından bu çalışma kapsamında incelenmemiştir (örneğin Muhsin Kayserî). Bu iki tabaka, ayrıntılı olarak incelediğimiz Osman bey tabakasında olduğu gibi Babâf-Vefâf dervişlere de yer vermektedir. Bunların içinde en meşhuru Geyikli Baba'dır.

Sonuç

Bu çalışmanın zamansal sınırları Osmanlı beyliğinin kuruluşundan I. Murad'ın hükümdarlığının sonuna kadar olan dönemi kapsadığından ve mekansal olarak Osmanlı beyliğinin doğduğu coğrafya esas alındığından daha erken dönemlerde Müslümanlaşmış olan komşu diğer Müslüman Türk beyliklerinde ilmi faaliyetlere yer verilmemiştir. Şüphesiz Osmanlı Devleti'nde eğitim-öğretimin köklerini incelerken zamanla Osmanlı coğrafyasına dahil olmuş olan diğer ilim merkezlerine de eğilmek gerekecektir. Örneğin, Karaman bölgesinin Osmanlı beyliğinin ilmi gelişmesinde hayati bir rol oynadığına yukarıda işaret edilmişti. Aynı şekilde erken dönemde Karahisar'dan Osmanlı coğrafyasına alimlerin geldiği görülmektedir. Bu bağlamda yine Menteşeoğulları da özel bir ilgiyi hak etmektedir. Osmanlı medreselerinin teşekkülünde ve Osmanlı alimlerinin yetişmesinde

okuyla en yüksek okları yenen, yardım elini en uzaklara bile uzattığı herkesçe bilinen, âlemlerin Rabbi'nin inayeti kendisine özel olarak verilmiş, ömrünü dinin sembollerini yüceltmek için harcamış, ölü düşünceleri diriltten, ölü ilimleri canlandıran, gazilerin ve mücahitlerin önderi, kafir ve azgınlara kökünün kazıyan, adalet ve iyilik dağıtan, emniyet ve huzuru yayan, zalimleri kahreden, kayserlerin mülkünün varisi, din ve devletin parıldayan ışığı, İslam'ın aslanı ve Müslümanların yardımcısı, Allah'ın emrini ifa ile meşgul, Allah'ın hucetini izhar eden, adil ve şehid Sultan Orhan'ın oğlu Murad Bey; Allah onu rahmet ve rızasına gömsün ve cennetinin en güzel yerine yerleştirsün. Saltanatının gölgesi uzasın, devletinin çadır ipleri ebediyet direkleriyle bağlansın, işlerin anahtarları onun ellerinde yarış atının dizginleri, düşman gruplar ise onun ayakları altında ezilen üzümler gibi olmaya devam etsin. Allah ona yardım etti, ve iktidarı tam manasıyla ona verdi, meliklerin onun kapısının toprağına yüz sürmekle övündüler, adalet ve hakkaniyetin kurallarını o yerleştirdi, zulüm, bidat ve azgınlığı kaldırdı. Geceler ve günler huzur buldu, aylar ve yıllar gülümsedi, fitne odakları mahvoldu, sıkıntı yolları kapandı, sevinç geri döndü kötülük ise kayboldu. Böylece tüm halk üzerine onun devletin ebediyen devamını, adaletinin sürmesini, dostlarının galip gelmesini ve düşmanlarının yok edilmesini Allah'tan istemek bir yükümlülük oldu. Bu bütün insanlığa şamil bir duadır.

Adet ve gelenek gereği meliklere ve büyüklere tevessül ve yakınlaşmak amacıyla güç ve kudretlerine uygun bir hediye sunmak gerektiğinden mezkur şerhi onun şerefli ismiyle ve değerli kılmayı ve yüce adıyla süslemeyi uygun buldum, ta ki zamanla baki kalsın aylar ve senelerin geçmesiyle yok olup gitmesin. Herkese şamil sevecenliğinden ve bol şefkatinden beklenen odur ki, yardım elini ona uzatsın ve onu kabul ederek onurlandırsın. Eğer onda bir hata ve yanlışlık görürse bunları görmezden gelerek bağışlasın. Allah her türlü eksiklikten münezzehtir. Ben acımı ve eksiklerimi itiraf ediyorum, hata ve günah işleyebileceğimi biliyorum. Alaeddin Ali b. Ömer b. Ali el-Karahisârî, *Rumûzü'l-Esrâr Şerhu Künûzü'l-Envâr*, Nuru-osmaniye Kütüphanesi 1334. vr. 1ab.

önemli bir yere sahip olan Tire'li İbn Melek (ö. 797/1395) ile Aksaray'lı Cemaled-din Aksarayî'yi (ö. 791/1389) yine bu bağlamda hatırlamak gerekir.

Bunun yanında Osmanlı'nın ilk kadısı diyebileceğimiz Kara Halil⁶⁷ ile başlayan resmi olarak görevlendirilmiş kadıların Osmanlı hukukunu pratikte ne şekilde şekillendirdikleri de ayrıca çalışılması gereken bir alandır. Osmanlı kaynakları Osmanlı hukuki kurumlarının şekillenmesinde bu kadıların önemli roller üstlendiğini ve ulema kökenli vezirlerin ilk dönemde yaygın bir fenomen olduğunu bildirmektedirler.

Osmanlı beyliği 14. yüzyılın başında Bithniya ve çevresinde girdiği fetihler sonucunda göçebe bir yapıdan daha yerleşik bir niteliğe bürünürken kurumsal yapısını şekillendirecek adımları 14. yüzyılın ilk yarısından itibaren atmaya başlamıştır. Bu amaçla bir yandan fetihlerde askeri, vaaz ve nasihatleriyle teşvik eden dervişleri himaye ederken diğer yandan şehirlerin klasik İslam medeniyeti çerçevesinde düzenlenmesi için medrese mensuplarını çok erken dönemlerde hem eğitim hem de bürokratik alanlarda istihdam etmeye girişmiştir. Osmanlı İslam'ının başlangıçta "heterodoks" dervişler eliyle geliştirildiği, ulemanın özellikle Orhan Gazi'nin politikaları sonucu daha "ortodoks" bir İslami anlayışı zamanla şekillendirdikleri iddiası pek sağlıklı görünmemektedir. Bu şekilde bir değerlendirmenin daha ziyade ortodoks-heteredoks kavramlarının Osmanlı beyliğinin kuruluşu sırasındaki ideolojik yapıyı izahta yetersiz kalmasından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü Taşköprizade'nin ilk dönem Osmanlı aydınlarını sıraladığı liste hem Osman bey hem de Orhan bey dönemlerinde dervişlerin ve ulemanın Osmanlı entelektüel kültürünü ve İslam anlayışını birlikte kurduklarını göstermektedir. Onun belirli bir motivasyonla yazdığını kabul etsek bile sonuç itibarıyla efsanelerden arındırıldığında sıralanan isimlerin tarihsel tekabülleri olduğu açıktır.

⁶⁷ Kara Halil için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, "Çandarlı (Cendereli) Kara Halil Hayrettin Paşa", s. 457-77.

XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Deniz Taşımacılığına Dair Bazı Hukuki Terimler ve Düzenlemeler*

Fethi Gedikli**

In this essay, a few concepts and practical rules that governed Ottoman marine system in the 17th and 18th centuries will be briefly explained. This article focuses on the relations among the joint ownership of ships, ship construction, captains (reisler), ship-boys (tayfalar) and ship-owners as well as on those themes that have been least treated until now, such as the division of the profits of a ship's journey and the ship permit (izn-i sefine). The study makes a research for the first time on a few institutions and concepts, brings forward certain questions and gives some new information regarding the classical marinership in the Ottoman State. The conclusions of the essay are not based on the theoretical knowledge but indeed on the courts registers, hence practice. A few interesting points about the sea trade and transportation are made available to the readers; new data concerning the topic are given; and a few unreadable or unclear concepts are also brought to the attentions of the researchers.

Key words: Ottoman maritime system, reis (captain), tayfa (crew), izn-i sefine (ship's permit)

Giriş

Bu makalede temas edeceğimiz hususlar gemi sahipliği (ortak sahipliği), gemi yapımı, kaptanlar (reisler), yoldaşlar (tayfalar) ve gemi sahipleri arasındaki münasebetler, gemi seferi kazancının paylaşımı, izn-i sefinedir. Bu hususlar bugüne kadar pek az ele alınmıştır; bu bakımdan, bizim çalışmamız ilk denemelerden biri olmaktadır. Buna rağmen bazı kurum ve kavramları ilk defa araştırma nesnesi haline getirmekte ve bu arada bazı sorunlar ortaya çıkarmakta, Osmanlı Devleti'nin klasik dönem gemiciliği için bazı yeni bilgiler getirmektedir. Konu, bizim fırsat bulamadığımız, mevcut çalışmanın ele aldığı dönemden evvelki ve o dönemle çağdaş diğer deniz taşımacılığının bulunduğu yerlerle mukayeseli

* Bu çalışmanın ilk şekli XIII. Türk Tarih Kongresinde (4-8 Ekim 1999 Ankara) tebliğ olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., M.Ü. Hukuk Fakültesi Eski Öğretim Üyesi.

olarak incelenebilse ilginç verilerle karşılaşılabilirdi. Diğer yandan, bu geniş konunun bazı yönlerine daha önce temas etme imkanı bulduğumuzu¹ ve ileride yeniden konuya dönebileceğimizi ümit ettiğimizi belirtmek isteriz.

Çalışmamız esas olarak Galata ve Tophane Şer'iyye Sicillerinden derlenen malzemeye dayandırılmakla birlikte 1819 numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilline ve ayrıca BOA'ndeki Atik Şikayet Defterleri, Mühimme Defterleri ve Kamil Kepeci gibi bazı tasniflerdeki kaynaklardan da istifade edilmiştir. Galata ve Tophane Şer'iyye Sicillerinin gemiciliğin bütün yönleri bakımından, bu arada hem sivil, hem de askerî denizcilik bakımından da çok zengin bilgiler ihtiva ettiği dikkati çekmektedir². Gerçekten de Halil İnalcık, Galata Şer'iyye Sicil defterlerinin Osmanlı deniz ticareti, ihraç ve ithal edilen emtia ve yükler bakımından olduğu gibi, mudârebe sözleşme ve davaları, paylı gemi sahipliği, reisler ve gemi sahipleri gibi hukukî görünüşleri bakımından da önemli belgeleri ihtiva ettiğine vakitiyle işaret etmişti³. Aynı görüşler Tophane'ye ait defterler için de geçerlidir.

Osmanlı mahkeme kayıtlarında çekeleve, şayka, karamürsel, kancabaş, burtun, kalyon, kadirga, fırkate, pereme vs.⁴ diye birçok gemi cinsi adı geçmektedir ve bunlardan çok çeşitli sebeplerle bahsedilmektedir. Bu kayıtlarda en başta satış işlemleri, birlikte gemi inşası, mevcut bir gemiye ortak olmak, gemi sahipleri ile kaptanlar, kaptanlar ile gemiciler arasındaki ihtilaflar, kaptanların sorumluluğu, gemilerin karşılaştığı kazalar sebebiyle ortaya çıkan uyuşmazlıkları çözmek veya ileride çıkabilecek herhangi bir ihtilafı baştan engelleyebilmek için varılan anlaşmayı yetkili bir makama (*kadı*) tasdik ettirmek vb. gibi hususlar yer almaktadır. Kayıtlarda, Osmanlı Devletinin çeşitli limanlarından, mesela Mısır'daki İskenderiye ve Dimyat iskelelerinden, Abaza vilayetinden, Kefe'den Sinop'tan ve Sa-

Not: Metin içindeki (...) işareti bizim çıkardığımız kısımları, ... işareti ise okunamayan kısımları göstermektedir.

- ¹ Gemi ticaretinin karşılaştığı riskler ve finansmanı yolları için bkz.: Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, sh.237-260.
- ² Mesela, Galata, nu. 38, v. 88-4'deki bir belgede Osman b. Mehmed adlı bir kimse (kürekçi), 1024 senesinde ihracı ferman olunan donanma-yı hümayun gemilerinde hizmet etmek için Yusuf Reis b. Mehmed adlı "mukaddem" in elinde olan miri akçeden kürek bedeli olarak 1 300 akçeyi aldığını ikrar etmişti. Başka bir belgede (Galata, nu. 191, s. 708-1) Hâssa reislerinden Galatada Cami-i Kebir mahallesinde sakin olan Mustafa Reis b. Hasan, Haleb'den gelen Mehmed b. Murad'ı reis olduğu kadirgada kürek çeküp derya seferine bile seferlemek için ecır (işçi) tutmuş ve ücret olarak miri akçeden 800 akçeyi peşin olarak ödemişti (evasıtı Muharrem 1015) Sicillerde, bunlar gibi, kürek bedeli ile ilgili birçok belge daha vardır.
- ³ Halil İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Première Rencontre Internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne*, der. E. Eldem, (l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes), İstanbul 1991, s. 72.
- ⁴ İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri* (Bilge Yayın Habercilik, İstanbul 2005, 461 s.) kitabında Osmanlı donanmasında kullanılan kürekli ve yelkenli gemilerin özelliklerini ve aslı görüntülerini vermektedir.

kız'dan, Tuna limanlarından İstanbul'a zahire ve muhtelif ticaret eşyasıyla beraber yolcu taşıyan gemilerden de söz açılmaktadır.

Defterlerde gemi (*sefine*) ve gemi aletleri satışına dair de birçok bilgi yer almaktadır. Bunlar incelenerek gemilerin alıcıları ve satıcılarının kimlikleri, dinleri, alıcı ve satıcıların sayısına bakarak belli bir geminin sahiplerinin kaç kişi olduğu, gemilerin niteliği, büyüklüğü, küçüklüğü, gemilerde bulundurulanan âlât ve esbâb ve fiyatları hakkında çok kıymetli bilgiler elde etmek mümkündür. Aynı bir çalışmanın konusu olabilecek bu mevzuya araştırmacıların dikkatini çekmek amacıyla burada birkaç satış olayını özetleyerek kısaca temas edeceğiz. Bunlardan birinde İstinye nahiyesinde bulunan Yeniköy'den Hacı Osman Reis çekeleve gemisini Giresunlu Ali Reis'e 70 000 akçeye satıp teslim etmişti. Ancak Osman Reis üç seferde ve değişik işlemlerle satış bedelinin takriben yüzde altmış kadarını (40 000 akçesini) tahsil etmeyi başaramış; Giresunlu Ali Reis'in üzerinde hâlâ 30 000 akçe alacağı kalmıştı⁵.

Başka bir kayıt, Kefeli Serkis Reis'in "şayka"sının yetkisiz şekilde oğlu tarafından satılmasıyla ilgilidir. Nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Kefe, Kırım yarımadasında XVII. ve bilhassa XVIII. yüzyılda çok önemli bir liman şehri ve ticaret merkeziydi. Serkis Reis oğlu Şehri'nin Yusuf Reis'e 92 000 akçeye sattığı şaykasını geri alacakken, Yusuf Reis satış bedelini 8 000 akçe daha artırarak ondan satışa izin vermesini talep etmiş ve Serkis Reis de ilave bedelini alıp satışa icazet vermiştir⁶. Böylece satış bedeli 100 000 akçeye yükselmişti. Yine İzmir'de mültezim olan bir Yahudi, ortaklarıyla birlikte sahip olduğu bir şaykayı satmıştı⁷. Yeniçeri olduğunu iddia eden bir gümrük emininin, 20 000 akçeye satılan bir gemiden⁸; bir masdariyye emininin ise şayka satışından gümrük talep etmesi münasebetiyle bazı gemi satışları mahkeme defterine kaydedilmişti⁹. Yukarıda belirtildiği gibi, satışa gemilerle birlikte veya onlardan müstakil olarak gemi aletleri de konu oluyordu. Bir olayda on buçuk kantar gemi âlâtı satılmış ancak bunların neler olduğu belirtilmemişti¹⁰.

⁵ Galata Mahkemesi, nu. 45, V. 63a.

⁶ Galata Mahkemesi, nu. 45, v. 69. (H.1208 / M.1794).

⁷ Galata, nu. 25, s. 21-5.

⁸ Galata, nu. 25, s. 102-5.

⁹ Galata, nu. 25, s. 119-5: Fahrü'l-eşbah Lütfi Reis b. Derviş, bilfiil Acemioğlu zümresine ket-huda olan ve fahrü'l-akran Ömer Beşe b. Abdülmennan'a 16 zira şaykasını içinde olan âlât ve esbâbı ile beraber 30 000 akçeye satıp parasını tamamen almıştı (4 Ramazan 1008 / 24 Ekim 1599).

¹⁰ Galata, nu. 191, s. 512-2. Diğer bir kayıta, Pavlo v. Kimyan adlı Efrencî maliki olduğu on buçuk kantar gemi âlâtını Mısır'ın meşhur limanı İskenderiye'de satması için Memi Reis b. Abdullah'a vermiş, ardından da evahir-i Safer 1018 / Mayıs 1609'da Tomzaki v. Pasko adlı tercümanı mahkemede anılan 15 kantar gemi âlâtının akçasını davaya, kabza ve isale ve bunların gerektirdiği işleri yapmaya vekil olarak tayin etmişti. Ancak, bir belgede bu gemi âlâtı

I. Ortak Gemi Sahipliği

Söz konusu kayıtlar incelendiğinde, birçok geminin iki veya daha fazla sayıdaki kimse tarafından yarı yarıya (münâsafeten) veya dörtte bir hisselerle iktisap olunduğu ve işletildiği, böylece bunlarda bir ortak mülkiyet ilişkisinin varlığı müşahade edilmektedir. Gemilerin ortak mülkiyete konu olması, onların pahalı bir yatırımı gerektirmesi¹¹ sebebiyle olduğu kadar riskin dağıtılmasıyla da ilgili olabilir. Gemi işletmesinin de çoğu zaman birçok kimseden toplanan paralarla gerçekleştirildiği bu belgelerden kolayca anlaşılmaktadır. Nitekim, gemi reislerinin seyrek olmayan bir şekilde karz, mudarebe ve sermaye yoluyla anapara toplayıp ticaret yapmaya çalıştıklarına başka bir çalışmamızda genişçe temas edilmişti¹².

Gemi malikleri dinî aidiyetleri bakımından ele alınacak olursa hem zimmi statüsünde bulunan Hristiyan tebanın, hem de Müslüman kesimin bu sektörde neredeyse birbirine yakın ağırlıkta yer tuttukları gözlenmektedir. Gayrimüslim unsurlar arasında Yahudilerin nadiren bulundukları göze çarpmaktadır¹³. Buna karşılık Müslüman kesim içinde Arapların dikkate değer ölçüde yer aldığı müşahade edilmektedir.

XVI. ve XVII. asırda gemilere genellikle iki veya daha fazla kimsenin birlikte malik oldukları belirtilmişti. Ancak bir kişinin mülkiyetinde bulunan gemiler de az değildi. Bir şahsın mülkiyetinde bulunan gemiler için söylenecek çok fazla bir şey yoktur; bu kişi özel mülkiyet haklarının tümünü bu gemi üzerinde istimal edebilirdi. Gemiye tek başına sahip olan kimse, gemisini ya kendisi reis olarak kullanmış veya ona birisini reis olarak tayin ederek işletmesini sağlamıştı.

Bir gemiye iki şahsın iştiraken sahip olması halinde gemi genellikle bunlar arasında eşit iki hisseye¹⁴ bölünmüştür. Ancak gemideki ortaklık ilişkisi bazen

dört büyük demir, bir küçük sandal demiri ve üç ... ve sagir ve kebir beş yelek ve iki ... ve iki bayrak ve bir kazgan ve iki sahan olan teknil âlât şeklinde sayılmaktadır (Galata, nu. 40, v. 20b-2).

¹¹ Bkz. yukarıda not. 5.

¹² Bkz. yukarıda not 1.

¹³ Galata, nu. 191, s. 409-2'de Bayram v. İsak adlı bir yahudinin Üsküdar'a bağlı Şile sakinlerinden Pereşkova v. Doşor nam zimmiden 20 zira bir şayka dava etmişti. Anlatımına göre Marmara adası sakinlerinden Yanaki adlı zimmiye 20 zira şayka bina ediversin diye 49 000 akçe vermiş, Yanaki gemiyi yaptıktan sonra ancak teslim edemeden ölmüş, varisi olmadığından beytülmal emini olan Ömer Subaşı gemiyi miri için alıp alelacele ahara satmıştı. Halen gemisini Pereşkova elinde bulan yahudi bu sebeple onu dava ediyordu. Pereşkova ise geminin Terandefil'e ait olduğunu ve nisfını kendisinin ondan 17 500 akçeye satın aldığını iddia etmişti. Ancak şahitler Yahudi lehine tanıklık ettiğinden gemi Yahudiye hükmedilmişti (evaili Cemaziyelevvel 1009 / Kasım 1600). Hükümde geminin yarısının Yahudiye ait olduğu yazılıysa da bağlamına bakıldığında bunun zuhul eseri olduğu anlaşılıyor.

¹⁴ Mesela böyle bir örnek için bkz. Galata, nu. 50, v. 7b-4. Orada iki şahıs 18 zira büyüklüğündeki bir şaykada, eşit seviyede ortak (ale's-seviyye şirket) idiler.

üçte bire üçte iki de olurdu¹⁵. Hatta bir gemide daha başka türlü ikili ortaklıkların tesis edilmesine engel herhangi bir şey söz konusu değildi.

Bir gemiye ikiden fazla şahsın ortak olduğu bazı durumlarda bu gemi belli adet paylara bölünmüş kabul edilerek her bir ortağın gemide kaç paya sahip olduğu belirtilmektedir¹⁶. Nitekim, gemiler bütün olarak satıldığı gibi, gemi payları da satışa konu oluyordu. Hatta daha geminin yapımı tamamlanmadan gemideki hissenin satışı ile de karşılaşmak mümkündür¹⁷.

Ortak mülkiyette bulunan bir geminin işletilmesi tabii ki ortakların rızasıyla olabilirdi. Konunun yer aldığı bir hadise mahkeme defterine aşağıdaki gibi kaydedilmişti. Bir zahire gemisi reisi karamürsel demekle maruf olan zahire gemisinde ortak olduğu adam ile daima mahmiye-yi Kostantiniyyeye zahire getiregeldiğini, bilhassa halen şehirde zahire açısından külli muzayaka olmasına rağmen, şerikinin kendisiyle sefere gitmeyip gemiyi Galatada bağlamak istediğini, sebebinin sorulmasını talep etmişti. Ortağı “halen bir mikdar hasta olub sefere gitmeğe iktidarım olmaduğuna binaen gitmeyüb gemiyi Galatada bağlamak murad

¹⁵ Galata, nu. 191, s. 727-5'deki kayda göre, Selanik sakinlerinden Yehudzade(?) diye maruf el-Hacc Ahmed Beğ b. el-Hacc Mustafa adlı bir “racil” mahkemede Gelibolu sakinlerinden Hasan Reis b. Hüseyin karşısında şunları demişti: Karamürsel denilen 16 zira sefinenin ve aramızda ilm-i şer'î ile malum cümle âlâtının sülüsü benim mülküm, sülüsânı ise Hasan Reis'in mülkü idi. Şimdi ben sefinede ve aletlerinde olan sülüs hissemi Hasan Reis'e 100 000 akçeye satıp paramı aldım. Yalnızca sülüs gemi ve âlâtının 100 000 akçe gibi değme geminin tüm değerinden yükseğe satılmış olması ilgi çekicidir; burada değeri yükselten belki âlât olabilir fakat bunu bilebilmek için âlâtın dökümünün yapılmış olması gerekirdi.

¹⁶ İkiden fazla kimsenin ortak olduğu gemilerle ilgili bazı örnekler şunlardır: Galata, nu. 16, v. 31a-1 (s. 61)'ye göre, Marmara adasından Kosta v. Miha, Petro v. Dimitri'den 27 zirâ bir gemi iştirâ ettiğini ve adlarını andığı zimmilerin bu gemide kendisiyle müşterek olmağa talip olduklarını, zikr olunan gemi 15 hisse olmak üzere her birinden biner akçe aldıktan sonra mezbûrları gemiye ortak ettiğini bildirmişti. Hâlen geminin 1 hissesi Kosta'nın, kalan on 14 hissesi zikr olunan 14 kişinin mülkü olmuştu. Ortakların tümü ittifakla Petro v. Dimitri'yi gemiye reis atamış, Petro da reisliği kabul etmişti [12 Receb 999 / 6 Mayıs 1591] Ayrıca bir peremede 5 000 akçeye bir hisse satıldığına dair bkz. Galata, nu. 25, v. 13b-5. Yine bir karamürsel gemisi dört kişinin ortak malıydı: Galata Mahkemesi, nu. 45, v. 23a: “Fellah taifesinden Yunus b. Ebû Zeyd ve Mes'ud b. Merzuk ve Cum'a b. Süleyman nam kimesneler meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımı't-tevkîrde Süleyman Reis b. Mehmed mahzarında her biri ikrâr ve takrîr-i kelâm idüp mezbur Süleyman ile bizim cümlemiz beyninde ale'l-iştiraki's-sevî mülkimiz olan karamürsel ta'bîr olunur 24 zira' mülk seffinemizde merkûm Süleyman'ı reis nasb u ta'yin idüp seffine-i mezkûreyi *eyne mâ yeşâ* sefer itmek üzere yedine teslim idüp ve seffine-i merkûmenün ba'de'l-amel hasıl olan gallesinden merkûm Süleyman hisse-i riyâsetini aldığından sonra bakîsi dördümüz beyninde bi's-seviye taksîm olunup her birimizin hisselerimizi def' u teslîm itmek üzere mu'âhede eyledük didüklerinde mukarrûn-ı merkûmûn minvâl-i muharrer üzere cârî olan ikrârâtını el-mukarrun lehû el-mezbûr Süleyman Reis vicâhen tasdik itmeğın mâ huve'l-vâkı' gıbbe't-taleb ketb olındı tahrîren fî yevmi's-sâbî' min şehri Rebî'ul-âhir li sene semân ve işrîn ve elf. (1618). Şuhûdü'l-hâl: Yusuf b. Abdünnebi, Ebû Zeyd b. Sa'îd, Şaban b. Hamza, Ramazan b. Zekerriyya, Lutfullah b. Mustafâ ve gayruhum”.

¹⁷ Galata, nu. 25, s. 149-2.

itmiş idim ba'de'l-yevm mezbur el-Hâc Ali sefine-yi merkume ile sefer eylesün mani' değilim" demişti¹⁸. Belirtelim ki, gemi ortakları açıkça birbirlerini vekil olarak yetkilendirmemişlerse birbirlerinin vekili olarak hareket edemezler¹⁹. Burada söz konusu olan ortaklık, İslam hukukundaki şirket-i mülk (mülk şirketi: ortak mülkiyet) bugünkü hukukumuzdaki yaygın terimlerle müşterek mülkiyet ve iştirak halinde mülkiyet dediğimiz türdendir. "Şirket akdi"nden ayrı olarak "şirket-i mülk", Mecellede (md. 1045) satın alma, bağışlamayı kabul gibi mülkiyet sebeplerinden biriyle hâsıl olur, diye tanımlanmıştır. Mülk şirketinde ortaklardan her biri diğerinin hissesinde yabancıdır. Birisi diğerinin vekili değildir. Bu sebeple, birinin izni olmadıkça diğeri onun hissesinde tasarruf edemez (Mecelle, md. 1075).

Gemiler bir sermayedarın parasıyla bir şahsın mülkiyetinde olmak üzere inşa edildiği gibi, ufak veya büyük sermayelerini bir araya getiren şahıslarca da yaptırılabilirdi²⁰. Mesela Aîşe Sultan bt. merhum Murad²¹ tarafından 10 yük akçe sarf edilerek Sinop'ta yaptırılan 33 zira bir kalyon gemisi tek bir sermayedarın yaptırdığı gemiye örnektir. Aîşe Sultan daha sonra kalyonun yarı hissesini beş yük akçe mukabelesinde devretmişti²². 33 zira bu kalyona önemli bir meblağ harcandığı dikkati çekmektedir. Kayıtlar arasında Amasra kazası Tekyeönü'nde ortak yaptırılan 26 zira bir karamürsel gemisine de rastladık²³. Bazen iştiraken bina olunan gemilerde ortaklardan birinin hissesinden fazlasını tasarruf etmesiyle gemi iştirakçıları arasında uyuşmazlıklar çıkmaktaydı²⁴.

20 Safer 968 / 10 Kasım 1560 tarihli bir Mühimme kaydından anlaşıldığına göre padişah izni olmadan gemi inşa ettirmek yasaktı²⁵. Bunun ne derece katı uygulandığı bir yana, gerekçesi gemi sayısını bilmek olduğu kadar vergi kaybını

¹⁸ Galata, nu. 191, v. 205b-1 (s. 410-1).

¹⁹ Ebussuud Efendi, *Fetava-yı Ebussuud*, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, No: 223, Kitabü'sşerike, v. 106a: "Zeyd ile [Amr] bir mülk gemide şerik olsalar mezbur gemide birbirinin vekili olur mu? el-Cevap: Olmazlar tevkil eylemicek". Ayrıca bkz. Mecelle, Kitabü'ş-şirket, md. 1075.

²⁰ Galata, nu. 191, 158a-3 (315-3).

²¹ Bu Aîşe Sultan, Üçüncü Murad'ın (saltanatı 1574-1595) kızıdır.

²² Galata, nu. 25, s. 29-2. Başka bir gemi binası için bkz. yine Galata, nu. 25, s.56-3.

²³ Galata, nu. nu. 36, v. 106a-1.

²⁴ Mesela ortaklaşa malik olunan bir karamürsel gemisinde böyle bir ihtilaf baş göstermişti: Galata, nu. 25, s. 129-5 (H.1013 / M.1604).

²⁵ İznikmid kadısı İznikmid'de padişah emri olmadan bir geminin yapıldığını Dîvân'a arz etmiş bunun üzerine kendisine "Anda kasaba-i mezburede bilâ-emr bir gemi bina olunduğun bildürmüşsin. İmdi, buyurdum ki: Vusûl buldukda, ol gemiyi girift idüp ne asl gemi olduğın ve sahibi kimdür ve eni uzunı ne mikdardur? Mufassal yazup bildüresin", şeklinde bir cevap verilmiştir. Bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri*, (966 - 968 / 1558 - 1560) Özet ve Transkripsiyon, Ankara 1993, 1628 numaralı hüküm.

önlemek de olabilir²⁶. Ancak biz karşılaştığımız sicillerde padişah izni kaydına veya ona dair bir atfa tesadüf etmedik.

Bu noktada kayıtlarda sıklıkla karşımıza çıkan “gemi payı” terimi hususuna değinmek isteriz. Bu ortak mülkiyette olan geminin itibari olarak belli sayıdaki eşit kısımlara ayrılmış olmasını ifade eder. Bu paylar çeşitli değerlerde ve çeşitli sayılarda olabildi. Mesela bir gemi payı 1 000 veya 2 000 akçe değerinde olabildi. Öte yandan, bir gemideki gemi payları 4 pay olabileceği gibi 15 pay da olabildi. Bu, tamamen tarafların anlaşmalarıyla oluşturdukları bir durumdu. Gemi payı sahipleri geminin bir seferde topladığı kazancı, sefer sonunda payları oranında bölüşürlerdi.

Böyle itibari paylara bölünerek iştiraken malik olunan bir gemi için tipik bir örnek aşağıdadır: 13 Cumade'l-ula 1013 tarihinde kadiya müracaat eden Dimo v. Andon adlı bir zimmi beyanında, Mahmud b. Süleyman ile ortaklaşa yaptırdıkları, mellahîn arasında çekeleve diye bilinen 16,5 zirâ gemiyi 5 pay itibar ettiklerini bildirmişti. 5 payın 2'si Mahmud'un, diğer 2'si de Mahmud'un kardeşi Mehmed'in mülkü idi. Baki kalan 1 payın yarısı Dimo'ya aitti, bu payın öbür yarısını ise gemide reis olan mutasarrıf alagelmekteydi. 'Mutasarrıf' sözü dikkat çekicidir ve burada gemide fiili kaptanlık yapmayı ifade etmektedir. Söz konusu geminin reisi Dimo olduğu için bu yarım pay da 'reislik hakkı' olarak onun tasarrufuna bırakılmıştı. Daha sonra Dimo, maliki olduğu yarım payı ortağı Mahmud'a 20 altına satıp semenini tamamen almıştı. Diğer yandan, riyaseti hasebiyle mutasarrıf olduğu yarım payı da artık gemide yeni reis olan Mahmud'a ferağ edip gemiyle ilişkisini kesmişti²⁷. Başka bir örnekte, karamürsel diye maruf bir gemi satın alarak ortaklaşa malik olan dört kişi, içlerinden birini ona reis tayin ederek sefer edeceği yerler bakımından onu tamamıyla serbest bırakmışlardı. Aralarındaki anlaşmaya göre, elde edilecek gelirden (*galleden*) önce “reislik hissesi” çıkarılacak, geriye kalan ise yine reis dahil olmak üzere ortaklar arasında dört eşit paya bölünüp paylaşılacaktı. Burada reisin “hisse-i riyâseti”nin ne miktar olduğu belirtilmemişse de, ilave bir veya yarım gemi payı olduğu tahmin edilebilir²⁸.

²⁶ Nitekim Trabzon 1819, v. 41a-5'deki kayıta böyle bir durumu görüyoruz: İskele emîni olan Gulâm-ı şâhî Alî Beg tâbî'-i kazâ-yı Atina Laroz nâm karyeden Hamza ve Alî nâm re'îsleri meclis-i şer'a ihzâr idüp eyitdi ki işbu mezkûrân re'îsler hâliyâ birer gemi binâ idüp yevm-i tahvîl ve târîhime düşen iskaryadka mahsûlini virmezler diyû da'vâ itdükde... fî 18 Safer senne 973 (14 Eylül 1565). Aynı kaydın başka bir türevi için bkz. Trabzon 1819, v. 41b-1.

²⁷ Galata, nu. 25 s. 55-4. Yine 17 Muharrem 1013 / 15 Haziran 1604 tarihli bir kayda (Galata, nu. 25 s. 55-4) göre Diminika Reis v. Manol bina ettikleri 22 zira şaykanın dörtte birinin Vari v. Faranguli'nin parasıyla yapıldığını, bu kısmın tamamen Vari'ye ait olduğunu mahkemede ikrar etmişti.

²⁸ Galata Mahkemesi, nu. 45, v. 23a. Yine Galata, nu. 13, s. 32-7'deki bir kayıta da “adat-ı kadime üzerine vaki' dümen hakkı”ndan söz edilmişti. Bazı vakalarda reislik hakkına hiç temas edilmeden gemi seferleri sonucunda hasıl olan kazanç yarı yarıya bölüşülüyordu. Mesela, Derviş Ağa b. Mahmud nam bevab-ı sultaninin ve-

II. Reisler ve Reislik

Reisler, bugünkü karşılığı ile gemi kaptanları “sıradan reisler” dışında kara reisi, ariyet reisi, sermaye reisi²⁹ ve reis-i sultani gibi ayrımlar içinde ele alınabilir. Bu reislik türleri hakkında bilgilerimizin şimdilik mahdut olduğunu belirtmeliyiz. Galataya bağlı Kapıdağı nahiyesine tabi Bandırma kasabasında ücretini alamayan bir kişinin şikayeti münasebetiyle söz konusu olan “kara reisliği”, metinden anlaşıldığı kadarıyla gemi limana bağlı iken gerekli bakımının yapılması ve ona göz kulak olunması işini anlatmaktadır³⁰.

Mecellenin 812-813. maddelerinde tarif edilen ariyet, bir kullanma sözleşmesidir. Mecelleye göre, bir eşyayı ariyet alan, bedelsiz olarak onun menfaatına malik olur. Ariyet veren, kullanımdan sonra ariyet alandan ücret talep edemez. Ariyet, alan elinde emanettir. Kusursuz olarak telef veya zayi olsa yahut değeri eksilse tazmin etmek gerekmez. Oysa bizim burada sözünü ettiğimiz ariyet (veya ariyeti) reislik ile *Mecellenin* anılan maddelerinde tarif edilen ariyet kurumu arasında benzerlik kurmak kolay değildir, yani geminin ariyet reise, ariyet verildiğini söylemek ilk bakışta mümkün değildir. Kayıtlarda ariyet reislikle ilgili birçok belge³¹ mevcut olmasına rağmen, bunlarda ariyet reisliğin ne olduğuna dair

kili, Şehzade Reis diye meşhur ve mütearif olan Mehmed Reis b. İbrahim ile müvekkilinin ber vech-i iştirak malik olub tasarrufında olan 32 zira' karamürsel demekle ma'ruf sefine ile dört def'a sefer idüb ba'de külli hesab 23.210 akçe faide hasıl olmuştur eyle olsa nısıf olan 11.605 akçe müvekkilimin hisse-yi şer'iiyesidir, deyip aliverilmesini istemişti. Reis de bunu ikrar etmişti (21 Safer 1011 / 10 Ağustos 1602), bkz. Galata, nu. 190, v. 120b-1.

²⁹ Trabzon Nu. 1819, v. 108a-1'de 6 Cemâziyye'l-ulâ 973 (29 Kasım 1565) tarihli bir kayıta sermaye reisi tabiri şu şekilde geçmektedir: Vonalu Eyyûb Re'îsin vekili mahkemede dedi ki “müvekkilüm re'îsin gemisi ile gelüp bunda der-mahzen olan terekeyi bey'a bunda sermaye re'îsi olan Sinân bin Abdullâh ma'rifeti ile bey' idüp”. Deyim burada gemi ile gelen emtiayı satan kimse anlamını taşımaktadır.

³⁰ Bu vakada “hizmet eder makulesinden” Kuyumcu İlya, Bandırma'nın Pereme köyünden olan gemi reislerinden bir zimminin 1180 / 1766 senesinde gemisinin kara reisliği hizmetini ücret-i kavlsiz olarak yaptığını ve hizmetinin ecr-i mislini talep etmişti (evaili Ş 11|191 / 4 - 13 Eylül 1777). Kara reisi tabiri hakkında BAO Mühimme veya Ahkam defterlerinde birkaç belge gördüğünü bildiren tarihçi Dr. Zekai Mete bu kavramın Osmanlı tarihi ve ticaretinde dönemlere göre farklı anlamlara geldiğini belirterek şunları bildirmiştir: Kara reisi, XVI. asırda Osmanlı donanmasında istihdam edilecek kürekçileri görev yerlerine ileten berat sahibi bir görevlidir. Kara reisinin toplayıp sevk ettiği kürekçiler denize sahili olmayan yerlerden de olurdu. Bundan iki asır sonra bir iskelede faaliyette bulunan ve o iskele bölgesinden olmayan yerli reislerle itlak olunmaktadır. Bazı belgelerde ise gemilerde vasıfsız işçilik yapan kimselere denilmektedir. (Dr. Zekai Mete ile 2 Mart 2004, Salı günü yaptığımız görüşmenin notlarından.)

³¹ Mesela bu belgelerden bazılarına göre 13 zira büyüklüğündeki şaykada (Galata, nu. 25, s. 148-1), yenigerinin sahibi olduğu bir mülk gemide (Galata, nu. 25, s. 154-4), yine başka bir gemide (Galata, nu. 36, v. 170b-3) ariyet reislik zikredilmiştir. Yine başka bir olayda; gemide ariyeten reis olan kişi gemiyi karaya vurup perişan etmişti (Galata. nu. 38, v. 137a-3). Gelibolu kayığı diye bilinen 14 zira bir gemide de ariyet reis vardı (Galata, nu. 49, v.73b-2). Ayrıca bkz. Galata, nu. 40, 20b-2.

açık bir bilgi veya not yer almaz. Bir kayda göre, 19 zira şaykaya malik bir şahıs, gemisini “sürmeğe” bir zimmiyi âriyeten reis nasp eylemişti. Ancak ariyeten reis olan şahıs ölmüş ve bilinen mirasçısı olmadığı için terekisi beytülmale kalmıştı. Bunun üzerine gemi maliki, mahkemeye başvurup naip ve şahitlerle gemisini tayin ettirip hakkını aramıştı³².

Aşağıda, aynı tarihte mahkeme siciline kaydedilen iki belgede, bir burtun gemisi maliki, gemisini içindeki âlâtıyla birlikte kendisine teslim ettiği bir şahsı ariyet reis; reis sefer edip geldikçe onunla hesaplaşmağa ise başka bir kimseyi vekil tayin etmişti [evasıtı Muharrem 1025 / Şubat 1616]³³. Gemi maliki, ariyet(en) atadığı reise şu şartı koşmuştu: “Adı geçen gemiyle Karadeniz’e sefer edip ve Akdeniz’e dahi Boğazhisar’a varınca sefer edip Boğazhisar’dan öteye sefer etmeye”³⁴.

Ariyet reislikle ilgili çok dikkat çekici bir başka uygulamaya evail-i Ş 1173 / 19 - 28 Mart 1760 tarihli bir belgede tesadüf edilmektedir. Buna göre, 118 adet gemisi olan Unkapanı gemilerinden 40 adeti kötü vaziyette olduğundan İstanbul’a mal taşınması için ecnebi gemi reislerine yani Unkapanı gemileri haricindeki reislere de zahire taşımaları için sermaye verilmek iktiza etmişti. Ancak bunlardan kimileri Tuna ve sair iskelelerden zahire yükledikten sonra “tama-ı hama saparak” sermayeleri yeme kasdıyla emir hilafına Anadolu canibine kaçarak hamulelerini itlaf edip kendileri de orada eğlenmişlerdi. Bu kimseler gemilerine “âriyetî reis” koyup İstanbul’a gönderiyorlardı³⁵. Bu yola başvurma sebebi, sermaye sahibi olan kapan tüccarının takibinden kurtulabilmektir. Çünkü âriyetî reislere sermayeden sorulduğunda “bana ancak gemiyi verdiler, sermayeden haberim yoktur,

³² Galata. nu. 38, v. 96b-3.

³³ Galata. nu. 40, v. 20b-1.

³⁴ Galata. nu. 40, v. 20b-2. İlginç başka bir örnek için Galata, nu. 21, v. 38b-4: “Budur ki Sarây-ı Âmire mü’ezzinlerinden Yûsuf Çelebi b. Halîl meclis-i şer’-i şerîf vâcibu’t-tevkîre Boğazkesen Hisarı müstahfizlarından Hüseyin b. Yusuf nâm kimesneyi(?) ihzar ve mahzarında takrîr-i kelâm idüp bundan akdem mezbûr Hüseyin’e ‘ariyeten üç oturak mülk bir kayık virüb zayı’ itmişdir sual olunub zuhur iden hakkım alıvrılmesin taleb iderim’ didikde gıbbe’s-sual mezbûr Hüseyin ‘fi’l-vâkı’ merkûm Yûsuf Çelebiden zıkr olunan kayığı aldım ariyeten almayup mudârebe tarîki ile aldım ben dahi Mehmed b. Abdullah ve Receb b. Abdullah nam kimesnelere icâreye virüb anlar dahi zikri sebk iden kayığa balık tahmîl idüp Suhuri(?) nâm kasabaya varup ba’dehu gelürlerken mezbûrânı haramî basup katl itdüklerinden kayık dahi anda zâyı’ olmuşdır’, deyu cevâb virüp merkûm Yûsuf mudârebeyi inkâr itdikde mezbûr Hüseyinden mudârebe ile alduğına beyyine taleb olındıkda merkûm Hüseyin ityân-ı beyyineden acz-i tamm(?) olmağın mezbûr Yûsuf Çelebi’ye mezbûr kayığı mudârebe tarîki ile virmedüğüne yemin teklif olındıkda yemin billahi’l-’aliyyi’l-’azim itdükden sonra zıkr olunan kayık mezkûr Hüseyin zimmetinde ‘ariyeten zayı’ olduğu muhakkak oldıkda mucebiyle ilzâm olındı tahriren fi evâili şehri’l-mezbûr fi’t-tarihi’l-mezbûr [evail-i Rebiülâhir 1007 / Kasım 1598]. Şuhûd[u’l-Hâl]: Mehmed b. Yusuf, Ali b. Abdullah, Mehmed b. Abdi, Mehmed b. Ali, Hüseyin b. Musa, Hasan b. Abdullah, Ali Beg b. Mehmed, Süleyman b. Halil ve gayruhum”.

³⁵ *İstanbul Ticaret Tarihi - I*, Ynt. Ahmet Kal’a, İstanbul, 1997, s. 153-5.

sahibi filan yerededir”, diyorlardı. Bu durum, tüccarın gemi reislerine sermaye vermekten kaçınmasına, dolayısıyla İstanbul’a yeterli miktarda zahire getirilmesine engel oluyordu. Kapan tüccarı da bin bir güçlkle biriktirdiği ve borç aldığı sermayesini yitirmekten şikayetçi oluyordu. Hatta bu reislerin aldıkları zahireyi İstanbul dışında satıp eski borçlarını ödediklerinden de söz ediliyordu³⁶.

Buradaki “âriyetî reis koyup” ibaresine bakılırsa, “ariyet” kelimesi “geçici” anlamında kullanılmıştır. Belki de ariyet reis bir geminin maliki veya ortağı olmayan reisleri tanımlamak için kullanılmıştır yahut gerçekten de gemi kendisine ariyet olarak verilen reistir.

III. Yoldaşlar (gemici taifesi: tayfa)

Yoldaş terimi gemi mürettebatının her birini ifade etmektedir. Bu manada lisanimızda tayfa sözü de işletilmektedir. Bu bölümde sicillerde tesadüf ettiğimiz yoldaşlara dair pek çok kayda istinaden yoldaşların birbiri ve gemi reisleriyle aralarındaki münasebete temas edeceğiz³⁷.

Yoldaşlarla gemi reisi arasında çıkan ihtilafların çoğunluğu ücret alacağına dair olmasına rağmen, bazen gemi tamirine harcanan paranın tahsili için de çekişmeler ortaya çıkmıştı³⁸. Bu hususlarda kadıya bir ihtilaf geldiğinde daima lonca yetkililerinin görüşleri alınmaktadır. “Ehl-i hibre” veya “ehl-i vukuf” diye anılan bu uzmanlar hemen daima kadim nizam veya mutad uygulamaya gönderme yaparak görüş belirtmekteydiler ve genellikle gemi kethudası, yiğitbaşısı vs. gibi gemicilikle uğraşan kimselerden mürekkepti. Çizakça, konuyla ilgili eserinde, Osmanlı ekonomisinde gemicilik ve gemi inşasının finansmanına da bir bölüm

³⁶ Bu sorunu çözmek için bu çeşit hilekar reislerin gemileri İstanbul’a geldiklerinde sermayelerinin tahsili için Unkapanı fiyatları üzerinden “kapan hacıları marifetiyle” hesapları görülüp, sermayelerini kusurlu olarak telef edenlerin malik oldukları gemileri zapt olunarak zuhur eden borçları mukabili değeri tespit edilerek kapan tüccarına teslim ediliyordu. Ayrıca bu hileli yollara sapan reisler bulundukları yerde yakalanıp borçlarını ödeyinceye kadar hapsediyorlardı.

³⁷ Tek bir gemide bulunan yoldaşların sayısı hakkında bir fikir vermek için belirtelim ki bir kayıta (Trabzon, 1819 v. 94a-4) Trabzon’da vâkı’ iskele emîni olan Gulâm-ı şâhi Alî Beg beş zimmi ve onların otuz sekiz nefer yoldaşlarını nefsi Trabzon’da Çölmekci mahallesinden Lazaro Zaharya nâm zimmînün gemisinde iken benüm tahvîl ve târîhim içinde gemilerin metâ’ ve esbâb ile memlû gelüp iskeleye demür bırakmış iken şehirde tâ’ûn vardır diyü yine gemilerini kaldırup varup âhar vilâyetlerde satup mâl-ı mîrîye külli ziyân ve zarar itdiler (10 Ramazân 973 / 31 Mart 1566) diye dava etmişti. Şu hale nazaran bahse mevzu gemide 43 nefer yoldaş vardı ki bu yoldaşların sayısı hakkında bir fikir vermektedir. Bu sicilde biraz aşağıdaki aynı konudaki başka bir kayıta (Trabzon 1819, v. 97b-1) “mukaddemâ kırk elli yoldaşları ile gemiler tahmîl idüp” (evâili Receb sene 973 / Ocak 1566) denmekte idi.

³⁸ Galata, nu. 38, v. 99a-4’de mesela karamürsel gemisinde katip olan İbrahim b. Receb, 1023 / 1614 yılındaki seferde reisin emriyle sefine levazımı için harcadığını iddia ettiği 22,5 kuruşu talep etmiş, fakat reisin inkarı üzerine davasını ispat edememişti (1024 / 1615)

ayırmıştır³⁹. Meseleye daha çok iktisat tarihi açısından yaklaşılın bu çalışmada, mahdut sayıda belge kullanılmasına rağmen, Osmanlı gemi ticareti ilk defa genişçe incelenmiştir. Çizakça reisler ve yoldaşların ya ortaklığa kabul edilerek veya piyasanın belirlediği bir sabit değerle ücretlerini aldıkları kanaatindedir⁴⁰. Yoldaşlar arasında belli bir işbölümü ve bundan kaynaklanan bir kademelenme olduğunu belirten Çizakça, XVIII. asır ortasında en yüksek ücreti gemi katibinin aldığı görüşündedir. Ona göre, katip diğer yoldaşlara nazaran iki kat daha fazla ücret alırdı, katibin ardından marangozlar ve yelkenciler gelirdi⁴¹. Bu konuya biraz aşağıda “IV. Gemi Seferi Kazancının Paylaşımı b) leştir(?) sözleşmesi” bölümünde bir kez daha eğilme fırsatı bulacağız.

IV. Gemi Seferi Kazancının Paylaşımı

Bu alt-başlıkta bir geminin taşıdığı yükü menzile ulaştırması sonucunda elde ettiği kazancın ilgilileri arasında paylaşımı üzerinde duracağız. Aşağıdaki açıklamalardan görüleceği üzere bu hususta dört yerleşik usul bahis mevzuu olmasına rağmen, zaman zaman bu usullere aykırı uygulamalar da görülmekte ve bunlar şikayet konusu edilmekteydiler. Bu konuya dair İstanbul kadısına hitaben yazılan bir hükümde (Ek: 2 KK. nu. 2883, s. 338, belge nu. 2.), rüesâ taifesinin Divan-ı Hümayun’a müracaat ederek öteden beri gemileri sefer etmek istediklerinde gemici taifesi hesaplarının sermaye, leştir(?), selef ve navlun nizamlarına göre görüldüğü belirtilerek ancak şimdi bazılarının kadimî nizamlarına aykırı olarak niza ettikleri bildirilmişti. Hükümde daha önce bu yolda bir ferman verildiği kaydının bulunmadığı belirtilmekle birlikte, rüesâ taifesinin isteğine olumlu karşılık verilerek kadimî nizama aykırı olarak gemicilerin, reislerini anılan dört nizamdan başka taleplerle dava etmemesi emredilmişti.

Bu mühim hükümde zikredilen usullerin ne anlama geldiği üzerinde kısaca durulmuş ve sermaye nizamı aynen şöyle açıklanmıştır:

A) Meta başkasının sermayesiyle alınmışsa

Bir hükümden anlaşıldığına göre, bir gemiye yüklenen emtia birisinin ‘sermaye’siyle alınmışsa, mal varış yerine taşınarak satıldıktan sonra hasıl olan paradan öncelikle sermaye ve kumanyaya harcanan para ayrılmaktadır. Geriye kalan meblağ üçe bölünerek bir hissesi gemi sahibine/sahiplerine, bir hissesi sermaye sahibine/sahiplerine ve bir hissesi gemici taifesi yani yoldaşlara eşit olarak verilirdi⁴².

³⁹ Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev. Ş. Layıkel, Tarih Vakfı Yurt yay. İstanbul 1999, s. 76-115.

⁴⁰ Çizakça, s. 79.

⁴¹ Çizakça, s. 80.

Ne var ki, burada sermaye sahibi ve sermaye tabirleri üzerinde biraz durmak gerekir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla sermaye, bir geminin yükleme yerinde bir seferde taşıyacağı emtiaya ödenen meblağdır. Bu meblağ, geminin seferini mümkün kılmak için, başka bir deyişle, gemi işletmesi için toplanan paradır. Nitekim aşağıdaki kayıt bunu açıkça ifade etmektedir: İki gayrimüslimden biri öbüründen müşterik oldukları bir gemide bu ana kadar mutasarrıf oldukları sermayeyi talep etmiş, diğeri ona şu cevabı vermişti. “Bende olan sermayeyi sana virmezem her kimin bende mudârebeden ve gayrıdan ve hisselerinden akçeleri vardır sâhiblerine teslîm ideriz el-ân benim zimmetimdedir” diye cevap vermişti⁴³. Bu yanıtta “sermaye”nin gemiyi işletmeye yarayan her türlü para olduğu, açık söyleyişle sermaye sahibinin kendi parası yanı sıra başkalarından mudarebe, karz, muamele-i şeriye vs. yoluyla topladığı parayı ifade ettiği söylenebilir⁴⁴. Hükümde sözü edilen “gemici taifesi”yle kastedilen reis dışındaki katip, navlınıcılar⁴⁵, yelkenci, aylakçı, aşçı vs. gibi gemi çalışanlarıdır.

⁴² Söz konusu hükmün tam metni için Ek: 2’ye bakınız. İkinci bir hükmün ilgili kısmı ise (bkz. Atık Şikayet, nu. 151, s. 188, belge nu. 639) birinciyle mukayese için burada verilmiştir: “Eğer sefineye tahmil olunan zehayir sermaye olur ise İstanbul’a nakl ve ahara bey’ ve hasıl olan mecmu’ semenlerinden asl-ı sermaye ve ücret-i mellahîn üzere kumanya harcı ve mesarîf-i saire bade’l-ihrac baki kalan faide sülûs olup bir hissesi sermaye sahibine ve bir hissesi sefine sahibine verilip ve bir hissesi ücret-i mellahiyeleri mukabelesinde sefine mellahileri beynlerinde tevzi u taksim olunup ve eğer eştir(?) kavlı olunur ise itmam-ı sefer olındukda her bir nefer mellah için tayin olunan eştirleri(?) kaç kile ise ahara bey olunup ve hasıl olan kalil-kesir kandesin [faidesin] ücret-i mellahiyeleri olmak üzere sefine mellahlarına verilüp ve eğer selef kavlı olunur ise kavlı olunan mahalle varılup itmam-ı hizmet olındukda mellahların kavlı olunan seleflerini bittemam alurlar ve kavlı olunan mahalle varılmayup sefineyi yarı yolda ve dahi ziyade ve noksanda boşaltmak iktiza eder ise mil hesabı üzere kavlı olunan seleflerinden boşalanlar navl mahalle gelince hisselerine her ne isabet ider ise sefine mellahlarına ücret namına ol miktar nesne verilür ve eğer sefineye tahmil olunan zehayir emtia-i saire navlın olur ise emtia-i mahmule mahalline nakl birle itmam-ı hizmet olındukda mecmu’-ı navldan kumanya harcı ve mesarîf-i saire ihrac olındukdan sonra meblağ-ı baki tenkis olunup nisfı sefine sahibine ve nisf-ı aharı dahi ücretleri mukabelesinde sefine mellahları beyninde tevzi u taksim olınagelmışdür.” Evail-i L [1]148 / 14 - 23 Şubat 1736 tarihli bu belgede birincikinden farklı olarak “ve sefineye girüp biraz müddetden sonra sefer etmeksizin kendü rızasıyla sefinden çıkup zehayire(?) mellah için ücret verelmeyüp ve taleb edenler dahi men u def olınagelmışdür” diye ilave edilmişti. MAD, 8507, 291-2’de de 20 Ca 1168 (4 Mart 1755) tarihli İstanbul kadısına hitaben yazılan aynı mazmunlu üçüncü bir hüküm daha vardır. Bu son hüküm, -bizim göremediğimiz- 28 Zilkade 1147 / 21 Nisan 1735 tarihinde I. Mahmud tarafından ısdar edilen diğer bir fermanın gemi kaptanlarının talebi üzerine “tec-did”i idi.

⁴³ Galata, nu. 11, v. 121a-5 (s. 241-5).

⁴⁴ Galata, nu. 12, s. 35-36’da evahiri Receb 994’de kaydedilen Yolcuoğlu mahallesinden Hane-fi Reisin muhalefatı (Ek: 6) bu bakımdan hayli açıklayıcıdır. Hane-fi Reisin zimem-i nasta sermaye olarak bulunan 60 000 akçe alacağı vardı. Yine muhtelif reislerde 6 adet muhtelif topu vardı. Ayrıca bkz. Galata, nu. 36, v. 160a-2’deki 2 Şaban 1023 / 7 Eylül 1614 tarihli bir kayıta, mahkemede bir zimminin faide-i nisf üzere mülk sefineye 44 000 akçe sermaye verdiğinden söz edilmektedir.

⁴⁵ Trabzon, 1819, v. 63a-1.

Gemi işletmesi için gereken para eski Yunan ve Romadan beri deniz ödöncü denen bir müessese vasıtasıyla toplanıyordu. Deniz ödöncünün ana hususiyeti ödöncü alanın, onun iadesini sadece ödöncü parayı veya onunla alınan emtiayı taşıyan gemi güvenli surette seferini tamamlamış olmak şartıyla iade etmesidir. Deniz ödöncü, tek yönlü bir sefer için verilebileceği gibi, iki yönlü (gidiş-dönüş) de verilebilirdi. Deniz ödöncü, ödöncü veren için kesin bir risk taşıdığı için, başlangıçta Orta Çağ kilisesi faiz değil ama risk için ‘tazminat’ olarak bir ‘Premium’ alınmasını meşru saymıştı⁴⁶.

B) Leştir (?) sözleşmesi varsa

Hükümün ikinci kısmından anlaşıldığına göre, gemici taifesi (gemiciler, mel-lâhîn, ashab-ı sefine) için sefer başlangıcında gemiye yüklenen belli bir miktar mal (eşya), ücretleri olmak üzere kararlaştırılıyordu. Sefer menziline varıldığında, gemicilere ayrılan bu eşya satılıp az veya çok hasıl olan kâr aralarında dağıtılıyordu. Ancak ikinci hükümün metninde⁴⁷ ‘leştir(?)’/‘eştir(?)’in daha başlangıçta her bir yoldaş için ayrı ayrı tayin edildiğine dair bir ibare (“her bir nefer mellah için tayin olunan eştirleri(?) kaç kile ise”) vardır. Bu ibare yoldaşların gördüğü işe göre kendilerine tayin edilen ‘leştir/eştir(?)’in değiştiğini gösteriyor ki Çizakça’nın yukarıda zikredilen yoldaşlar arasında belli bir işbölümü ve bundan kaynaklanan bir kademelenme olduğuna ve bunun ücretlere de yansıdığına dair görüşüne uygundur.

Bu ‘leştir(?)’/‘eştir(?)’⁴⁸, gemicilere gemi sahibi, sermaye sahibi ve reis tarafından taşınan emtiadan ayrılıp verilebileceği gibi, gemicilerin kendi hesaplarına satmak üzere belirli miktarlarda emtiayı ücretsiz çalıştıkları gemide taşımaları şeklinde bir müsaade şeklinde de olabilir⁴⁹.

Yoldaşlarla gemi reisi arasındaki ücret anlaşması aşağıdaki kayıтта görüldüğü gibi kârdan belli bir pay almak şeklinde de kararlaştırılabilirdi. Nitekim iki Müslüman yoldaşın gayrimüslim bir reisten haklarını bu şekilde belli bir pay olarak aldıkları görülmektedir⁵⁰.

⁴⁶ bkz. Robert S. Lopez/Irving W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World; Illustrative Documents*. Columbia University Press, NY. Luzzatto, G. 1961, VIII. bölüm.

⁴⁷ Bkz. yukarıda not. 42.

⁴⁸ Bu ve buna benzer bir sözü Andreas Tietze/Henry ve Renée Kahane, An etymological dictionary of Turkish nautical terms of Italian and Greek origin, *The Lingua Franca in the Levant* (University of Illinois Press, 1958)’de bulamadık. Aşağıda görüleceği üzere alşir/ikşir/lesber(?) gibi farklı şekillerde de geçen bu kavram, muhtemelen birkaç türlü telaffuz ediliyordu (Ek: 5).

⁴⁹ Trabzon Nu. 1819, v. 108a-1’deki 6 Cemâziyye’l-ulâ 973 / 29 Kasım 1565 tarihli “ve re’îs-i mezbûrun lesberi(?) için sekiz sikke-yi filori aldum kabz eyledüm hâliyâ bendedür” ifadesi de aynı kavram için kullanılmıştır.

⁵⁰ Galata, nu. 190, s. 815-3. tamamen aldıklarını tespit eden bir mahkeme hüccetinde “mezbur reisin sefindesinde pay ile yoldaşlar olub sefer edüb geldüğümüzde ba’de’l-harc 200 guruş fa-

C) Selef sözleşmesi varsa

Hükmün üçüncü kısmından anlaşıldığına göre, gemi ‘işletenleri’ ile yoldaşlar arasında ücrete dair selef mukavelesi yapılmışsa, yoldaşların ücreti, sefer öncesi maktu olarak belirlenmektedir. “Selef” sözü de Arapçada öncelikle ilgilidir. Geminin seferini tamamlayamaması halinde veya yoldaşlar için öngörülenden daha çok çalışmak mecburiyeti hasıl olursa, o zaman selefleri (ücretleri) mil hesabı üzere verilmektedir. Selef anlaşması yapıldığı durumlarda, sefer öngörüldüğü biçimde gerçekleşmişse, yoldaşların ücretlerinin miktarı hususunda belirsizlik mevcut değildir.

D) Navlun kararlaştırılmışsa

Nihayet hükmün dördüncü kısmında ise, geminin taşıyacağı yük için sefer öncesi ‘navl’ (navlın) denilen belli bir taşıma ücretinin belirlendiği görülmektedir. Sefer başarıyla tamamlandığında navl ücretinin gemi sahibi ile yoldaşlar arasında taksimi kumanya ve diğer giderler çıktıktan sonra, yarı yarıya suretindedir. Bu tercihte, gemi kaptanının vaziyeti açık değildir; onun “gemici taifesi” içinde olduğuna dair de bir işaret yoktur. Reisin aynı zamanda geminin tek başına maliki olduğu ihtimalde, o, gemi sahibinin pozisyonundadır ama geminin sahibi veya ortağı değilse gemi sahibinden alacağı ücret muhtemelen önceden belirlenmiştir ve bu hususta yukarıda bazı hadiseler örnek olarak zikredilmiştir⁵¹.

idemiz hasıl olmuş idi elhaletü hazihi zıkr olınan faideden bize aid olan paydan ikişer gurus hissemizi mezbur reis yedinden bittamam alub kabz edüb” denilmiştir (6 Muharrem 1012 / 16 Haziran 1603).

- ⁵¹ Navlun’un bu anlamını 14 Receb 1013 / 6 Aralık 1604 tarihli başka bir belgede şu ifadelerle buluyoruz (bkz. Galata, nu. 25, s. 123-4): “Budur ki karamürsel sefinesi reislerinden işbu bakişü'l-kitab Selame b. el-Hacc Mehmed nam reisün sefinesinde olan yoldaşlarından ... ve Mesud ve Süleyman ve Ömer ve Ali ve Ebubekir ve Berke ve Mikail ve Yani vesair yoldaşları (...) meclis-i şer'-i mutahhara reis-i mezburi ihzar ve mahzarında takrir-i kelim idüp biz mezbur Selame Reis'ün sefinesinde yoldaş olup sefine-i merkumeye İskenderiyye'de tahmil olunup cezire-i Rodos ve mahmiyye-i Kostantiniyyede ihrac olınan emtianun ve yolcularun navlından hasıl olan akçeden reisimiz bize aid olan sihâmımızı tamam vermeyüp noksan üzere virmeğin bize gadr olmuşdur *cümle navlın hesab olunup içinden kumanya vesair mesârif ihrac olındıktan sonra baki kalan meblağın nisfı sefine-i merkumeye alıkonulup maadası yoldaşlar beyrinde hakk ve adl üzere taksim olunur* hisselerimiz tayin olınduktan sonra her birimizün hissesi bittamam aliverilmesin taleb iderüz didüklerinde talepleri ile muhasebeleri görüldükde kumanya vesair mesârif ihrac olındıktan sonra beyinlerinde 55 000 fiddi akçe kalup 27 500 akçe sefine için alıkonulup 27 500 akçe dahi ashab-ı sefine beyrinde kalup 33 sehme taksim olındukda her birine 827 akçe düşmeğin reis-i merkuma yoldaşlarından her birine hisselerine düşen 827 şer akçe hakların virilmeğe tenbih olunup vakı hal bittaleb kayd olındı. 14 Receb 1013 / 6 Aralık 1604. Görüldüğü gibi, bu hüccette de reisin ücreti için bilgi yoktur. Muhtemelen onun ücreti, gemi sahibi ile aralarında olan başka bir anlaşmada tespit edilmiştir.

Derya kapudanı (yani Kaptanıderya) ilamına göre, bu bilgileri verenler “rüesâ taifesinün kethudası, ehl-i hibresi, yiğitbaşısı ve müsinn ü ihtiyarları” idi ve “nizamları kadimden berü bu vechile idi”. “Rüesâ ekseri İstanbul zahirecisi sefineleri olup maadası etraf u eknafdan canib-i miriye menfaatlı tüccar malları nakl ve niceleri dahi umur-ı mühimme olan hıdematda istihdam olunmağla bunların mâtekaddemden mabeynlerinde cari olan enva’-ı akval nizamları meri tutulup gemici taifesi bu akvalden gayrı tarik-i ahar ile rüesâ taifesini mahkemelere götürüp nizam-ı kadimlerine mugayir ücret talebiyle rencide itdürülmemek lazime-i halden olmağla rüesâ taifesi dahi tasrih olunan akvallerinden her kangısı ile kavl ü bazar iderler ise gemici fukarasının haklarını ketm ve kat’ itmemek şartıyla hâlâ İstanbul gümrüğü emini el-Hacc Ahmed zide mecduhu dahi ilam itmeğin imdi kapudan paşa ve gümrük emini ilamları mucebince amel olunmak diyü ferman-ı ali sadır olmağın şürutıyla emri şerif yazılmağa tezkire virildi.” [Fi] 12 Za sene 1144 [7 Mayıs 1732]⁵².

Bu hükümden takriben dört sene sonra bu sefer Galata kadısına yazılan yeni bir hüküm (Atik Şikayet, nu. 151, s. 188, belge nu. 639), neredeyse önceki ile aynı düzenlemeyi amirdir. Ancak teferruata ait biraz daha fazla bilgi vermektedir. Bunda “rüesâ taifesi” yerine “Ak ve Karadeniz’e işleyen rüesâ-yı sefayın”, “sefineleri sefer eşmek” yerine “Akdeniz’e ve Karadeniz’e sefineleriyle sefer etmek”, “gemici taifesinden bazıları” yerine “sefinelerinde olan sinekci(?) ve aşçı ve aylıkçı ve gemici olanlara kadimüleyyamda[n] bu ana gelince beynlerinde cari olan nizamları üzre icab edeni vermeğe razılar iken Laz taifesinden gemicilerden bazıları” denilmiştir. Bu hüküm, evvelkinin aksine, mevcut padişahın (I. Mahmud, saltanatı: 1730 - 1754) amcası III. Ahmed döneminde (saltanatı: 1703 - 1730) aynı hususta bir ferman sadır olduğunu bildirmektedir⁵³. Görüşü sorulan ehl-i vukuf gene önceki hüküm zamanında verdiği bilgileri tekrarlamaktadır. Burada sözü edilen gemi kazancının paylaşılmasındaki dört türlü anlaşma biçimi, Unkapanı tüccarı ile onlarla çalışan gemi reisleri arasında imiş gibi görünüyorsa da diğer gemi reisleri için de bunun geçerli olduğunu düşünmemek için herhangi bir sebep yoktur.

191 numaralı Galata Şer’iyye Sicilinde navl kararlaştırıldığını gördüğümüz bir belgede, “gemi payı sahipleri” ile “yoldaşlar”ın navlunu eşit olarak paylaştığı

⁵² Kamil Kepeci, nu. 2883, s. 338, belge nu. 2.

⁵³ Burada kullandığımız üç “hüküm” dışında henüz bulamadığımız biri III. Ahmed döneminde Galata kadısının ilamı üzerine ve diğeri I. Mahmud devrinde 28 Zilkade 1147 / 21 Nisan 1735 tarihinde ısdar edilen iki ferman daha vardır. İstanbul kadısına yazılan 12 Za 1144 (7 Mayıs 1732) tarihli hüküm I. Mahmud devrine aittir. O zaman, Evail-i Şevval [1]148 / Şubat 1736 tarihli hükümde yer alan “bu konuda daha önce ferman verilmedi”ğine dair bilgi gerçeği aksettirmektedir. Düşünüşümüz doğruysa, bu Osmanlı bürokrasisinin gerektiği anda kayıtlara ulaşamadığını göstermekle hiç değilse bu devirde iyi işlemediğine bir işarettir.

görülmektedir. Bazı gemicilerin ücretlerini alamadıkları iddiasıyla kadiya müracaatları üzerine verilen ilamda, gemiye belli bir sermaye ile ortak olan (gemi payı sahipleri) ile bilfiil gemide hizmet eden yoldaşların kârdan eşit ölçüde istifade ettiği belirtilmiştir. Hadisede mellahin taifesinden bazı kimseler reislerinin gemisiyle Karadeniz'e ticarete gidip Varna iskelesinde gemiye navl ile bazı meta tahmil edip İstanbul'a getirmişlerdi. Navlın tümünü tahsil edip reise teslim eden gemiciler, reisin paylarını vermediğinden şikayetçi olunca navl miktarından masraflar düşüldükten sonra kalan 10 000 akçe, 15'i gemi payı ve 13'ü yoldaş olmak üzere toplam 28 paya bölüştürülerek hak sahiplerine ödenmesi için reise emredilmişti⁵⁴. Ama yoldaşların hepsine 13 pay eşit olarak mı dağıtılmıştı sorusunun cevabı belli değildir.

16 Rebiulevvel 1019 / 8 Haziran 1610 tarihli bir kayıтта 4'ü müslim, 5'i gayrimüslim (Rum) 9 yoldaş ile gemi reisi arasındaki bir ihtilaftan bahsedilmektedir: Abaza iskelesinden İstanbul'a navl ile esir, yapağı ve balık getiren geminin reisi navlı kabzetmişti. Yoldaşlar, kadıdan ehl-i hibre huzurunda hesabın görülüp ücretlerinin tahsilini istemişlerdi. Ehl-i hibre Ali Kethüda ve mahkeme katiplerinden birisi huzurunda anılan seferde hasıl olan navl ve giderler hesaplandıktan sonra bölüşülmesi lazım gelen 70.000 akçe olduğu ve bundan bahsi geçen yoldaşların her birine 426'şar akçe düştüğü belirlenmişti⁵⁵. Bölüşülecek 70 000 akçenin yarısının gemi reisinin hakkı olduğu, 9 yoldaşın aldığı toplam paranın da sadece 3 834 akçe tuttuğu düşünülürse, kalan 31 166 akçenin nereye gittiği merakaya değer. Bunun her halde bir kısmı da burada sayısı verilmeyen öbür yoldaşların, diğer bir kısmı ise gemi ortaklarının yahut sermaye sahiplerinin payı olmuştu. Yine gemici taifesinden bir şahıs, Mehmed Reis b. Şükrillah'ın gemisinde yoldaş olup Gürcistan'a sefer ettiklerini, reiste 700 akçe hakkı kaldığını iddia etmiş ancak davasını kanıtlayamamıştı⁵⁶.

⁵⁴ Galata, nu. 191, s. 507-2: "Taife-i mellahinden Sefer b. Ali ve Halil b. Ali ve Hüseyin b. Yusuf ve Şaban ve Zülfikar nam kimesneler meclis-i şer-i şerife reisleri olan Hüseyin Beşe b. Ali'yi ihzar ve mahzarında takrir-i dava idüp mezbur Hüseyin Beşe'nin sefinesiyle Karadeniz'e ticarete gidüp Varna nam iskeleye varup sefinemize navl ile bazı meta tahmil idüp mahmiyye-i İstanbul'a getirüp navlımızı bi't-tamam tahsil idüp teslim eyledik hala reisimiz mezbur Hüseyin Beşe her birimizi payımızı virmekte teallül eder taleb ideriz didüklerinde mezbur Hüseyin Beşe'nin zikr olunan Varna iskelesinden gelüp cem' u tahsil ve kabz eylediği mahsul hesap olındukda bade'l-harc ve's-sarf 10 000 akçe zuhur idüp 15 gemi payı ve 13 yoldaş payı ki cem'an 28 pay olup her paya meblağ-ı mezbur tevzi vü taksim olındukda her paya 360 akçe düşdükdüden sonra reis-i merkuma her bir yoldaşa düşen 360 akçeyi virmek üze tenbih olındı ma vakaa kayd".

⁵⁵ Galata, nu. 191, v. 60a-1 (s. 119-1). Gene müslüman ve Rumların yoldaş olduğu İskenderiyeden Rodos'a ve İstanbul'a mal getiren bir karamürsel gemisi reisi de yoldaş haklarını eksik verdiği için dava edilmişti, bkz. Galata, nu. 25, s. 123-4.

⁵⁶ Galata, nu. 38, v. 35a-5.

Elimizdeki malzemeye bakıldığında bu dört usulden (nizam) daha çok navl nizamının tatbik edildiğine hükmedilebilir. Navl ile anlaşmada gemicilere verilecek pay açık olmasına rağmen, bu hususta sık sık mahkemeye başvurulması, evvelce değinildiği gibi, tarafların kendi aralarında hesap görüldüğü takdirde sonradan çıkabilecek ihtilafları, daha başlangıçta resmi bir organa müracaat ederek ortadan kaldırmayı amaçlamış olmalarıyla izah edilebilir. Yukarıda zikredilen belgede olduğu gibi, hesap görülmesinin ehli hibre ve mahkeme katibi ile birlikte gerçekleştirilmesi, bize işin belli ölçüde uzmanlık gerektirdiğini ve bunun meseleyi açıklamada işe yarayabileceğini düşündürüyor. Gerçekten, zikredilen işte davacılar hesabın ehl-i hibre tarafından yapılmasını talep etmişlerdi.

Reisle yoldaşı arasında çıkan bir ihtilafta (Ek: 3) yeni bir unsur dikkati çekmektedir: Gemide yoldaş olarak çalışan bir şahıs, navlundan payını almasına rağmen gemiye yüklediği kara üzümün navlını vermemişti. Reisin talebi üzerine de “üzümün navlını gemide yoldaş olduğım için virmedüm içimizde yoldaş olanlardan bir mikdar metadan navlın alşir (?) namına alıkonulup virilmemek mutad olmağın virmedüm” demişti. Burada “alşir(?)” diye okunabilecek kelime, yukarıda geçen “leştir/eştir(?)” ile aynı kavramı ifade etmektedir. Mahkemeye ehl-i hibre olarak çağırılan iki denizci ise “sair sefinede olan yoldaşlar gibi sefinede navlından hasıl olan meblağdan payını ahz etdükden sonra içlerinde “alşir(?)” namına navlın alıkomak mutad değildir” deyince söz konusu yoldaşa 60 kantar kara üzümün navlını reise ödemesi emredilmişti (evasıtı Şaban 1013 / Aralık 1604)⁵⁷.

Bu belgede “alşir(?)” gibi görünen bu terim, 1030 tarihli bir başkasında⁵⁸ “ikşir(?)”e benzemektedir (Ek: 4). Bu ilginç kayıтта “memalik-i mahruseye zahire getüren sefine reisleri ile ashab-ı sufun-ı kapudandan iki kapudan” arasında kadı önünde şu hususlarda uzlaşmaya varılmıştı: Kadimden beri İstanbul’a zahire getiren reislerin gemilerindeki yoldaşlar her ne mikdar ise ellerindeki akçelerini gemi reisine teslim edip tümünün rıza ve marifetleri ile metâ alıp anbara koyagelirlermiş; sonra herkes olıgeldiği üzere faidesinden ve asl-ı malından hissesini almış. Ancak birkaç senedir ikşir(?) namıyla aralarında bir bid’at ihdas etmişler. Gemi yükü tamam olduktan sonra, cümle sermayeden maada, gemi yoldaşlarından herkes müstakil birer çeşit metâ alıp üzerine hurda(?) ziyade yükleyerek fırtına olduğunda birçok gemilerin helakine sebep olmuşlar. Artık ikşir(?) namıyla ihdas olunan bid’atin aralarından kaldırılıp eski uygulamaya avdet ediyorlardı. Bu anlaşmadan sonra içlerinden biri ikşir(?) almak ve gemi üzerine

⁵⁷ Galata, nu. 25, s. 161-5.

⁵⁸ Galata, nu. 50, v. 2b-3.

metâ' konulmasına rıza göstererek öbürünün yoldaşını ayartıp gemisine alırsa "muhkem hakkından gelinecek" ve "ehl-i örf tarafından külli cerîmesi alınacak"tı.

Bu kayıтта üç önemli nokta göze çarpmaktadır: Birincisi, gemi yoldaşlarının kendi paralarını reise teslim etmek ve birlikte karar vermek şartıyla gemiye kendi adlarına ilave yük yükleyebildikleri ve varış yerinde bunu satıp sermayeleri ve kârı bölüştükleridir. İkincisi, bu kadim uygulamanın zamanla gemi yoldaşlarını tatmin etmediği ve "ikşir(?" diye yeni bir usule başvurdıklarıdır. Belgede bunun dinî bir suçlama ifadesi olan "bid'at" tabiriyle damgalanması, böyle durumlarda sıklıkla müracaat edilen yoldur. Üçüncüsü, bazı gemi reislerinin bu uygulamayı tasvip ederek buna müsaade etmeyen gemi reislerinin yoldaşlarını kendi gemilerine transfer ettikleridir ("ayardup"). Buradan daha 1030 / 1621 gibi erken bir devirde kadim çözümün yoldaşları tatmin etmediği ve onların yeni arayışlar içine girmek durumunda kaldıklarını gösteriyor.

V. İzn-i sefine

İzn-i sefine konusunda Bostan geniş bilgi vermiştir⁵⁹. Galata şer'iyye sicillerinde daha erken devirde izinlerin şer'iyye sicilli defterlerine kaydedildiği görülmektedir. Verilen bilgiler ekte (Ek: 1 a.) görüldüğü gibi başlangıçta çok muhtasardır. Reisin adı, nereli olduğu ve nereye gittiği kaydedilmiştir. Bazan geminin türü (fırkate gibi) de ilave edilmiştir. Ekte (Ek: 1 b. ve c.) sunulan diğer iki izn-i sefine örneğinde ise daha geniş bilgiler vardır ve bir hüccet formunda kayda geçirilmişlerdir ve bunlardan subaşının bu işle görevli olduğu anlaşılmaktadır. Gemi izinlerinin biri denetim, öteki de düzenlenmiş bir ekonomide gemilerin işsiz kalmasını önlemek gibi iki amacından söz edilebilir.

Sonuç

Burada XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devletinde gemicilik düzeninin belli kısımları kısaca da olsa ele alınıp izah edilmeye çalışılmıştır. Konu için bazı yeni bilgiler verilmiş ve tam okunamayan ve açıklanamayan bazı kavramlar araştırmacıların ilgisine sunulmuştur. Araştırmacıların bu konuya ilgisinin çekilmesinde bu çalışmanın bir rol oynayabileceği umulur.

⁵⁹ İdris Bostan, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadenizde Rusya ile Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1840", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1991) sayı. 6, s. 21 vd.

EKLER

Ek: 1

a.

Galata, nu. 13, s. 112

[Yırtık] fi şehri Zilhicce haram sene 991 / 1583

[Yırtık] Reis İşkato fi'l-yevmi'l-mezbûr } Selanik

Âmed Mustafa Reis fi'l-yevmi'l-ısrin (...)

Selanik Lutfi Reis âmed fi 13 Muharrem sene 992 / 26 Ocak 1584

Selanik'e Murad Reis âmed fi 18 Muharrem sene 992 / 31 Ocak 1584

Reislerden İşkatoslı İzdin'e gider Dimo Nikola âmed fi 28 evahiri (böyle) Muharremi'l-haram sene 992 / Ocak 1584

Reis Yani v. İskobl(?) nam İşkatoz[ılı] reis âmed fi 19 Safer sene 992 / 2 Mart 1584

Reis Ömer b. Abdullah Reis İzdin âmed fi 29 Safer sene 992 / 12 Mart 1584

Reis Ali b. Abdullah fırkate reisi âmed fi gurre-i Rebiülevvel sene 992 / Mart 1584

İşkatoslı Mato Kosta Reis İzdin'e âmed fi 7 Rebiülevvel sene 992 / 19 Mart 1584

İşkatoslı Kosta v. Pito İzdin'e işleyen reis âmed fi 7 Rebiülevvel sene 992 / 19 Mart 1584

İşkatoslı Nikola Reis İzdin'e işleyen âmed fi 8 Rebiülevvel sene 992 / 20 Mart 1584

İşkatoslı Bernardo v. Raro nam reis âmed fi 8 Rebiülevvel sene 992 / 20 Mart 1584

Yorgi Reis v. Yani Koloz'dan geldüğünü bugün geldi tahriren fi 17 Rebiülevvel sene 992 / 29 Mart 1584

Aleksandır(?) v. Yanos nam zimmi Koloz'dan gelüp Selanik'e Ali Reis kayd olındı tahriren fi'l-yevmi'l-mezbûr

Bernardo Reis'den sonra nevbet benümdür diyü Küçük Yani gelüp haber virdüğü kayd olındı fi'l-yevmi'l-mezbûr

Mezbur Küçük Yani'den sonra nevbet Süleyman'undur didüğü kayd olındı fi'l-yevmi'l-mezbûr

Kasım Reis b. Sa'îd nam kimesne nevbetini yazdırdı tahriren fi 20 min Rebiülevvel sene 992 / 1 Nisan 1584

Selanik Mustafa b. Abdullah Reis nam kimesne fırkate reisdür nevbetini yazdırdı tahriren Rebiülevvel sene 992 / Mart – Nisan 1584

İzdin'e İşkatoslı İstimadi Reis nevbeti yazdırdı tahriren fi'l-yevmi't-tâsi' ve ısrin sene 992 / 1584

Bernardo Reis'den evvel Zülfikar Reis nevbet yazdırdı ... gider sene 992 / 1584.

b.

Galata, nu. 40, v. 56a-2

Mahmiyye-i Galata iskelesinden İzdin'e giden sefine reislerinden işbu râfi'ü'l-kitab Sekeril v. Mihal nam zimminin nevbeti olduğunu bilfiil mahmiyye-i mezburede subaşı olan İbrahim Ağa b. Ömer adamlarından Mehmed b. Ali nam kimesne meclis-i şer'a ihbar itmeğin mâ huve'l-vakı ketb olındı hurrire fi'l-yevmi's-sâmin aşar min şehri Rebiülevvel li sene hamse ve ısrın ve elf (18 Rebiulevvel 1025 / 5 Nisan 1616).

Ş[uhudu'l-hal]: (...)

c.

Galata, nu. 38, v. 14a-1

Mahmiyye-i Galata'dan nevbet ile Selaniğe giden sefine reislerinden tarih-i kitab gününden ibtida nevbet işbu hazır bi'l-meclis olan hâmilü'l-kitab Varyomi v. Todori nam reisindür diyü mahmiyye-i mezburede subaşı olan fahrü'l-akran İbrahim Ağa b. Abdülmennân adamlarından Kurd Reis b. Abdullah haber virmeğin vakı hal mezbur Varyomi Reis talebiyle ketb olunup ba'de'l-yevm mezbur reise Selaniğe izn virildi hurrire fi 8 şehri Şevvâli'l-mükerrerem li-sene sülüs ve ısrın ve elf (8 Şevval 1023 / 11 Kasım 1614).

Ş[uhudu'l-hal]: Ahmed Efendi b. Hüseyin el-İmam, Süleyman b. Ali, Süleyman b. Abdullah, Yusuf b. Murad, Mehmed b. Abdullah.

Ek: 2

Kamil Kepeci, nu. 2883, s. 338-2.

"İstanbul kadısına hüküm ki:

Rüesâ taifesi Divan-ı Humayunuma arz-ı hal idüp öteden berü sefineleri sefer eşmek murad eyledükde gemici taifesiyle hesabları sermaye ve leştir(?) ve selef ve navlun nizamları beyinlerinde cari iken gemici taifesinden bazıları kadîmî nizamlarına mugayir nizâ'a tesaddi itmeleriyle nizam-ı kadîme mugayir teallül eylememek babında emr-i şerifüm virilmek recasına istid'a-yı inayet itmeleriyle bu husus içün ferman virüldiği kaydı bulunmayup lakin sefineye tahmil olunan meta sermaye olur ise mahall-i maksuda nakl ve ahara bey' ve hasıl olan bahâsından sermaye ve kumanya mesarifi çıkdukdan sonra kalan mâlezesesi sülüsü olup bir hissesi sefine sahibine ve bir hissesi sermaye sahibine ve bir hissesi gemici taifesi beyinlerinde tevzi' ve taksim olunup ve eger beyinlerinde leştir(?) kavlı olur ise seferün tamam itdükden sonra leştirleri(?) ne mikdar ise ahara bey' oldukda fâidesi ne kalur ise gemici taifesinün ücretleriyçün teslim olunur ve

selef kavlı olunur ise kavlı olındığı üzre itmâm-ı hıdmetden sonra ücretleri virile-gelüp eger yarı yolda çıkup veyahud ziyade işlemek iktiza ider ise ol vakitte se-lefleri mil hesabı üzre virilüp ve sefine eger navlun olur ise itmâm-ı hıdmet ol-dukda mecmu'ı navlundan kumanya harc ve mesarif-i saire ihrac olındukdan sonra baki kalanun nısfı sefine sahibine ve nısfı gemici taifesine taksim olına-geldüğünü kethudaları, yiğitbaşları, ehl-i hibreleri vesair ihtiyarları marifetleriyle kadîmden berü virilen nizamları bu vechile olduğunu derya kapudanı (boş) *zide ikbâluhu* ilam itmeğin rüesâ ekseri İstanbul zahirecisi sefineleri olup maadası etrâf u eknâfdan canib-i miriye menfaatlı tüccar malları nakl ve niceleri dahi umur-ı mühimme olan hıdemâtta istihdam olınmağla bunların mâ tekaddemden mâbeynlerinde cari olan enva'-ı akvâl nizamları mer'î tutulup gemici taifesi bu akvâlden gayrı tarîk-i âhar ile rüesâ taifesini mahkemelere götürüp nizam-ı kadîmlerine mugayir ücret talebiyle rencide itdürülmemek lazime-i halden olmağ-la rüesâ taifesi dahi tasrih olunan akvâllerinden her kangısı ile kavlı ü bâzâr iderler ise gemici fukarâsinun haklarını ketm ve kat' itmemek şartıyla hâlâ İstanbul Gümrüğü emini el-Hacc Ahmed *zide mecduhu* dahi ilam itmeğin imdi kapudan paşa ve gümrük emini ilamları mucebince amel olınmak diyü ferman-ı âlî sadır olmağın şürutıyla emr-i şerif yazılmağa tezkire virildi. [Fi] 12 Za sene 1144 (7 Mayıs 1732)".

Ek: 3

Galata, nu. 25, s. 161-5

Baisü'l-haze'l-kitab Mehmed Reis b. Şükrüllah meclis-i şer'-i matahhara yol-daşlarından Menteş b. el-Hacc Bekir nam kimesneyi ihzar ve mahzarında takrir-i kelim ve tabir anı'l-meram idüp mezkur Menteş sefinemde yoldaş olup sefineme navl ile bir mikdar kara üzüm tahmil idüp İstanbul'a dahil oldukdan sonra sair yoldaşlar olduğu gibi mezbur Menteş dahi navlından kendüye aid olan payını ahz itmiş iken sefineme tahmil itdüğü üzümünden 60 kantar üzümü navlının ki yi-ğirmi beşer akçeden 1 200 akçe ider virmekde taallül eder sual olunup aliveril-mesin taleb iderim didükde gıbbe's-sual mezbur Menteş cevap virüp 'filhakika 60 kantar üzümün navlını gemide yoldaş olduğım için virmedüm, içimizde yol-daş olanlardan bir mikdar metadan navlın alşir(?) namına alıkonulup virilmemek mutad olmağın virmedüm' didükde ehl-i hibreye müracaat olındukda bilfiil ehl-i hibre olan Ahmed Reis b. Mehmed ve Ali Kethüda b. Mehmed meclis-i şer'-ge-lüp 'sair sefinede olan yoldaşlar gibi sefinede navlından hasıl olan meblağdan payını ahz itdükden sonra içlerinde alşir(?) namına navlın alıkomak mutad de-ğildir' diyü ihbar eyledüklerinde nebâen ikrarı mucebince 60 kantar üzümün navlı olan meblağ-ı merkumun edası ilzam olunup vaki hal ketb olındı tahriren fi evâsıtı şehr-i Şabani'l-muazzam sene 1013 / Ocak 1605.

[uhudul-hal]: Ahmed Reis b. Abdullah, Ahmed Kethuda b. Mehmed, Piri b. Nebi, ... b. Ahmed.

Ek: 4

Galata, nu. 50, v. 2b-3

Memalik-i mahruseye zahire getüren sefine reislerinden el-Hâcc Ramazan b. el-Hâcc Şükrüllah ve el-Hâcc Abdullah b. İbrahim ve el-Hâcc Nuh b. Ali ve el-Hâcc Yusuf b. Receb ve el-Hâcc Selim b. Ahmed ve el-Hâcc Sinan(?) b. ... ve el-Hâcc Ahmed b. Şaban ve Ramazan b. Ömer ve el-Hâcc Musa b. İbrahim ve el-Hâcc Sefer b. Yahya(?) ve Ramazan(?) b. ... ve İlyas b. Seyyid Muharrem vesairleri ashâb-ı sufun-ı kapudandan fahrü'l-akran Mustafa Kapudan b. Abdurrahman ve Mahmud Kapudan b. İlyas(?) muvacehelerinde her biri takrîr-i kalam idüp kadimü'l-eyamdan ilâ haze'l-ân mahmiyye-i İstanbul'a zehayir getüren sefine reisleri mâbeyninde cümle gemi yoldaşları akçeleri her ne mikdar ise reise teslim eyleyüp cümle rıza ve marifetleri ile metâ' iştira ve anbara idhal olunup herkes olıgeldüğü üzre fâidesinden ve asl-ı malından hissesin alurken birkaç senedir ikşir(?) namıyla mâbeynde bir bid'at ihdas idüp cümle sermayeden maada gemi yoldaşlarından herkes müstakıll birer makûle metâ' alup gemisinün yüki tamam olduktan sonra üzerine hurda(?) ziyade tahmil olunmağla furtuna oldukda niçe gemilerin helakine sebep olup âmmе-i müslimine zarar ve teaddi olmuştur ba'de'l-yevm minval-i meşruh üzre ikşir(?) namıyla ihdas olunan bid'ati mâbeynimizde kalkup cümle gemi yoldaşları sermayeleri olıgeldüğü üzre reise teslim idüp rıza ve marifetleriyle metâ iştira ve anbara idhal olunup mu'tâd-ı kadîm üzre sermaye ve fâidesinden herkes hissesini almak üzre ittifak ve ittihad eyledik şöyle ki bu ittifakdan sonra içërimizden biri ikşir(?) almak ve gemi üzerine metâ' komağа rıza göstermeğle birbirimizin bir yoldaşını ayardup gemisine alursa muhkem hakından gelünüp ve ehl-i örf tarafından külli cerîmesi alına didiklerinde vaki hal hıfzen li'l-makal ketb olındı hurrire fi'l-yevmi's-sâmin aşar min evvel rebî'în li-sene selâsîn ve elf [18 Rebiülevvel 1030 / 10 Şubat 1621].

Ek: 5

Trabzon Nu. 1819, vr. 108a-1

Kadiyye ikrâr-ı Osmân bin Tayyib vekîl-i Eyyûb Re'îs Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki Vonalu Eyyûb Re'îs nâm kimesne tarafından Yeniçeri Rüstem bin Abdullâh ve Sinân bin Ahmed nâm kimesneler şehâdetleriyle sâbitü'l-vekâle vekîl olan Osmân bin Tayyib nâm kimesne meclis-i şer'a gelüp eyitdi ki müvekkilüm re'îs-i mezbûrun gemisi ile gelüp bunda der-mahzen olan terekeyi bey'a bunda sermaye re'îsi olan Sinân bin Abdullâh ma'rifeti ile bey' idüp [*re'îs-i mezbûrun lesberi(?) için sekiz sikke-yi filori alup*, ç.] ve yiğirmi üç hisse gemicibaşı ve benüm hak-kum ve bunda yoldaşum Kara Sinân ve anda re'îs ile olan yiğirmi üç nefer yoldaşlarımın hisselerin ve dört buçuk min(?) yiğirmi beş hisse dahi sermaye payı ki

cümle beş bin doksan yedi akçe ider [*alup*, ç.] re'îse ve yoldaşlaruma îsâl içün aldum kabz eyledüm ve bundan mâ'adâ yoldaşlarımın sermâyeleri olan sekiz bin yedi yüz yığirmi akçeyi ve re'îs-i mezbûrun lesberi(?) içün sekiz sikke-yi filori aldum kabz eyledüm hâliyâ bendedür diyü ikrârı sermâye re'îsi olan Sinân bin Abdullâh talebi ile kayd-ı sicill olındı fî 6 Cemâziyye'l-ulâ sene 973 / 29 Kasım 1565.

Bi-mahzarı Mevlânâ Abdullâh el-İmâm ve Abâcî Hâcî Mustafâ ve güyegüsü Mahmûd bin Abdullâh ve Kara Mustafâ bin Nebî ve Ahmed bin Mevlânâ Himmet ve Pâbüçcî Alî ve Abâcî Mahmûd bin Abdullâh.

Ba'dehû sermâye re'îsi olan Sinân bin Abdullâh nâm kimesne dahi hâzır olup sermâyem olan altı bin akçeyi payı ile bi't-temâm Osmân-ı mezbûr yedinden aldum kabz eyledüm diyü ikrâr Osmân el-mezbûr talebi ile kayd-ı sicill olındı fi't-târîh.

Bi-mahzarı şuhûdu's-sâbık.

Ek: 6

Galata, nu. 12, s. 35-36

Muhallefat-ı Hanefî Reis Yolcıoğlu mahalesi. Mirasçıları: Bir oğul ve zevce. Evahiri Receb 994 / Haziran 1586

Menzil 90 000 ve rub'-ı sefine 9 000 vs. Yekun: 133 474

Zimem-i nas:

der zimmet-i Hacı Balioğlu Osman	sermaye 4 000
der zimmet-i Tekirdağlı Hacı Mehmed Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Kara Ali Baba Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Ahmed Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Abdi Reis Küçük	sermaye 2 000
der zimmet-i Memi Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Bozcaadalı Osman Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i ... Yusuf	sermaye 2 000
der zimmet-i Bekir Çavuş güvegisi Süleyman Reis	sermaye 4 000/iki top ...
der zimmet-i Ada Abdi ortağı Abdi Reis	sermaye 2 000/Baturma top
der zimmet-i Horhor ...	sermaye 2 000
der zimmet-i Laz Ahmed Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Gürsel(?) Şaban Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Midillili Mustafa Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Küçük Ali Avretalan Rıdvan Reis	sermaye 2 000/Darbzen aded 1
der zimmet-i ... Hasan hasmı (?) Selim Reis	sermaye 2 000

der zimmet-i Sulı Memi Reis	sermaye 830
der zimmet-i Bekir Nâhid Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Dutcı Memi Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Yafedli Mehmed Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Mesmala Reis karındaşı Muharrem Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Alatalı Ramazan Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Fermaso(?) Reis	sermaye 4 000
der zimmet-i Degil? Şaban Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Bozcaadalı Demohar(?) Reis	sermaye 4 000
der zimmet-i Musa Yazıcı	sermaye 2 000
der zimmet-i Kara Hüseyin karındaşı Hasan Reis	sermaye 2 000
der zimmet-i Vonalu Kara Hasan	sermaye 2 000/darbzen aded 2
der zimmet-i Musa Musa Mehmed an bahai sabun meblağ	1 000
der zimmet-i Mehmed b. Mansur Beğ an Trablusşam an bahâ-yı sabun meblağ	5 900
der zimmet-i Sübaşı kulu Rıdvan meblağ	1 735
der zimmet-i Hatun Ahmed Reis meblağ	400
der zimmet-i Halil Çelebi an bahâ-yı sabun meblağ	1 300
Yekun	120 965
Cem'an meblağ	253 739
def'an bahâ-yı mercüme ve bahâ-yı sabun ve bahâ-yı odun cem'an	1 255
Yekun	254 994
Minha: ed-Duyun ve ihracat.	

Türkiye’de Hukuk Alanında Yapılan İlk Doktora Tezi

Mehmet Akman*

The academic degrees in the western learning tradition have a history of more than eight centuries. The earliest doctoral dissertation recorded was submitted in Bologna University towards the middle of the twelfth century, which was in the field of civil law. Throughout the Middle Ages granting *licentia docendi* in the Western countries remained within the prerogative of Papacy. On the contrary, in the Islamic world “granting *Ijaza*” continued as a “personal” matter between the master and his disciples without there being a formal procedure. In the nineteenth century the degree of “*alimiyya* (scholarship)” seemed to be used instead of doctorate degree. With the introduction of the law regulating the procedure of granting this degree, the task of the assessment of the students was not left to the professors; instead an examinational procedure in front of a body of scholars was adopted. In Istanbul, those who complete a four-year program of Darulfunun-i Sultani Hukuk Mektebi would have the right of receiving the title of “Doctor” after passing the required PhD examination. Rupen Ohannes Karakaşyan’s dissertation, which was submitted to the Galatasaray Medrese-i Hukuk-i Şahane, dated Ramazan 1298/July 1881, was, as far as we know, the first PhD dissertation in the field of law. The title of this dissertation, which was about the law of obligations, was “*Mecelle madde 804-832, Ariyetin Mîlel-i Muhtelifi ile Tatbiki-Mecelle Articles 804-832: The application of loans according to the various Nations*”. Since in Ottoman lands it was the first PhD dissertation in the modern sense in the field of law, it would be appropriate to put a latinized version of it to the academic world.

Key words: doctoral dissertation, alimiyya, ijaza, Darulfunun-i Sultani Hukuk Mektebi, Galatasaray Medrese-i Hukuk-i Şahane

Batıda akademik derecelendirmenin sekiz asırdan fazla bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Kayıt altına alınan ilk doktora tezi on ikinci yüzyılın ortalarında İtalya’da, Bolonya Üniversitesi’nde medeni hukuk sahasında yapılmıştır. Bunu kanonik hukuk, ilahiyat, tıp, dil bilimi, mantık ve felsefe alanlarındaki doktora çalışmaları izlemiştir. İlk Avrupa üniversitelerinin çoğu papalık tarafından kurulmuş olup akademik unvanlar papanın temsilcileri tarafından ve onun verdiği yetkiye binâen tevcih olunmuştur. Akademik derecelendirme geleneği İtalya’dan diğer Avrupa ülkelerine, İspanya, Fransa ve İngiltere’den de bunların Amerika kıtasındaki sömürgelerine sıçramıştır. Orta Çağ boyunca doktor, master ve profesör unvanları eş anlamlı olarak kullanılmış ve sahiplerinin öğretme yet-

* Prof.Dr. M.Ü. Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

kisini haiz oldukları anlamına gelmiştir. Doktor kelimesi öğretme anlamına gelen Latince *docere* kelimesinden türemiştir. Orta Çağ'da bu unvan genellikle önde gelen bilginlere mahsus olmuştur. Duns Scotus, Mahir Doktor (Subtle Doctor) namıyla tanınmış, Saint Thomas d'Aquino ise Melek Doktor (Angelic Doctor) lakabıyla meşhur olmuştur. Doktor unvanı bazen papa veya imparatorlar tarafından fahri olarak tevcih edilmiş, bunların sahiplerine *doctores bullati* denilmiştir. Emek sarfedilerek kazanılan doktora derecesi sahiplerine ise *doctores riti promoti* ismi verilmiştir. Bu unvanı alabilmek için aday Lâtince bir tez hazırlamalı ve mensup olduğu okulun hocalarından birine karşı, diğer adaylara ve kamuya açık olarak tezini savunmalıydı. Tezini başarıyla savunan adaydan hocalarına hediyeler alması ve arkadaşlarını eğlendirmesi beklenirdi¹.

Akademik derecelendirmeye vücut veren düşüncelerin İslâm dünyasında doğduğu, fıkıh meselelerinin tartışıldığı ders halkalarının bunun nüvesini oluşturduğu, batı üniversitelerinin temeli olan *college* ların büyük oranda medrese geleneğinden etkilendiği ileri sürülmüştür². George Makdisi tarafından savunulan bu tez üzerinde yeterince durulmadığı ve hak ettiği yaygınlığa kavuşamadığı belirtilmelidir. Makdisi'ye göre *licentia docendi* nin Orta Çağ Hristiyan üniversitelerinde görülmeye başlamasından çok önce bu kurum *icazetü't-tedris* veya *el-icaze bi't-tedris* adı altında İslam bilim çevresinde zaten mevcuttu. Üstelik batıda *licentia*, papa veya onun temsilcilerinden alınacak izin veya ruhsat anlamına gelirken İslam dünyasında *icazet* bu menfi anlamı içermemekte idi. Yine Makdisi'ye göre doktora geleneği tarih boyunca üç evreden geçmiştir. (1) Klâsik İslamdaki *icazetü't-tedris*, (2) Ortaçağ Hristiyanlığındaki *licentia docendi*, (3) Modern anlamdaki doktora. Birinci ve üçüncü devrelerde temel öğeler ortak iken Hristiyan-Lâtin Orta Çağında bu kurum bulunduğu yeni çevrenin şartlarına uymuş ve değişmeye maruz kalmıştır³. Orta Çağ boyunca *licentia docendi* batı ülkelerinde papalığın denetiminde kalmıştır. Buna mukabil İslâm dünyasında *icazet verme* öğrenci ile müderris arasında "kişisel" bir mesele olmaya devam etmiş, resmi bir sistem devreye girmemiştir⁴. Esasen İslam dünyasında öğrencinin hangi medresede okuduğuna değil hangi hocalardan ders aldığına bakılırdı. Özellikle icâzetnâmelerde hoca silsilesine vurgu yapılırdı⁵.

¹ The Encyclopedia of Education, New York 1971, c. 3, s. 26.

² George Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981. Bu önemli eser önce Arapça'ya (*Neş'e-tü'l-külliyât, Me'âhedü'l-ilm inde'l-müslimîn ve fi'l-garb*, çev. M. Seyyid Muhammed, Cidde 1994), yakın zamanlarda da Türkçe'ye (*Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. A.H. Çavuşoğlu, H.T. Başoğlu, İstanbul 2004) çevrilmiştir.

³ George Makdisi, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West*, Edinburgh 1990, s. 27.

⁴ George Makdisi, "Madrasa and University in the Middle Ages", *Studia Islamica*, XXXII (1970), s. 260.

⁵ Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA*, c. XXVIII, s. 330.

Orhan Bey’in 1331’de İznik’de ilk Osmanlı medresesini kurması ile II. Mehmet’in tahta geçmesi arasındaki 120 senelik süreyi inceleyen İhsanoğlu, Türk-İslam medrese geleneğini tevarüs eden Osmanlı medreselerinin bu devrede Barkan’ın deyimiyle kolonizatör dervişler (fakılar) yetiştirmeyi amaç edinerek devletin batıya yayılmasının bir aracı olarak hizmet ettiğini ifade etmektedir⁶.

II. Mehmet devrinden itibaren medrese sistemi olgunlaşmış ve I. Süleyman’ın Süleymaniye Medreselerini yaptırmasıyla tekamül seviyesine varmıştır. Meşhur teşkilat ve teşrifat kanunnamesiyle ulema ile ilgili hükümlere kamu-sallık kazandıran Fatih Sultan Mehmet’in medreseleri aşağıdan yukarıya şöyle sıralanır⁷: Hâşiye-i Tecrid Medreseleri, Miftah Medreseleri, Kırklı Medreseler, Hâric Medreseler, Dâhil Medreseler, Sahn-ı Semân Medreseleri, Altmışlı Medreseler. I. Süleyman’ın üç kademeli Süleymaniye medreselerini bitirdikten sonra Dârü’l-hadis medresesini de bitirerek öğrenimlerini tamamlarlardı.

İcazetini⁸ alan talebe yetkinliği konusunda müderrisini ikna edebilmiş ise *mu’îd* olarak tayin olunur ve belirli bir süre mu’îdlik yaptıktan sonra yine müderrisinin delaletiyle kendisine bir medrese verilirdi⁹. Ancak zamanla mezun sayısının artmasıyla *mülâzemet*¹⁰ denilen bir bekleme ve sıraya girme usulü getirilmiş, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin matlab denilen defterine yazılıp beklemek zorunlu hale gelmişti¹¹. Yedi yıl olan mülazımlık süresini dolduranlar *ruûs* imtihanına girer, başarılı olurlarsa “iptida hariç ruûsu” ile müderris olarak atanırlardı¹². Mu’îdlerin yanlarında onların yardımcıları olan gözde talebelere de *müsta’îd* denirdi. Akademik zincirin ilk halkasını bunların oluşturduğunu söylemek isabetsiz olmaz.

⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı medrese geleneğinin doğuşu”, *Belleten*, c. LXVI, sayı 247 (2002), s. 849-903.

⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 9 vd.

⁸ İcazetname/temessük ya da diploma konusunda geniş bilgi için bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 101-130; ayrıca bk. Cemil Akpınar, “İcazet”, *DİA*, c. XXI, s. 393-400.

⁹ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 28.

¹⁰ Mehmet İpşirli, “Osmanlı ilmiye teşkilatında mülazemet sisteminin önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi zamanına ait mülazemet kayıtları”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11 (İstanbul 1981/1982), s. 221-231.

¹¹ Câhid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 34.

¹² D’Ohsson, ruûs karşılığı olarak “provisions d’un muderriss” tabirini kullanmıştır; *Tableau Generale de l’Empire Othoman*, Paris 1790, c. II, s. 254, 288. Ruûs geleneği Devlet’in son yıllarına kadar uygulanmıştır: “Ruûs imtihanından maksat icazet almış olan talebe-i ulûm efendilerin okumuş oldukları ulûm-i mütenevviadan ne derecelerde hissedar-ı feyz ve meleke bulunduklarını anlamaktır. Bilhassa müderrislik ruûs imtihanında aranılması lazım gelen bir cihet varsa o da tâlibin meleke-i ilmiyesini kudret-i istinbat ve sûrat-i intikalini, selaset-i takrir ve beyanını takdir ve temyiz etmektir.”, Berrî, “Ruûs imtihanı”, *Beyânü’l-hak*, ikinci sene, c. III, sayı 66 (1328), s. 1325-1326. Düstur’da bu imtihanla ilgili mevzuat için bk. “Mülâzemet ruûsu (bakalorya) imtihanları hakkında nizamname”, Düstur, II. Tertip, c. V, s. 498-501, (19 Cumâdêlâhira 1331/26 Mayıs 1913); “Mülâzemet ruûsu (bakalorya) imtihanlarına mütedair

19. yüzyılda Ezher’de doktora pâyesi yerine *âlimiyye* unvanının kullanıldığı görülmektedir. Ezher Üniversitesi’nin verdiği en yüksek dereceli diploma olan *âlimiyye* diplomasının ve unvanının ilk olarak ne zaman verildiğine dair kesin bir bilgi olmadığı için 1872’de Hidiv İsmail Paşa döneminde bu konuda çıkarılan ilk kanunun tarihi bu unvanın resmîyet kazandığı ilk tarih sayılabilir. Bu kanunla, Ezher’de ders verebilmek için *âlimiyye* diplomasını almak şart koşulmuştur. Gene bu kanunla öğrencinin durumunun belirlenmesi klâsik dönemin aksine müderrise bırakılmamış, Ezher şeyhinin başkanlığında altı hocadan oluşan bir jüri önünde verilecek bir imtihana bağlanmıştı. 1895 ilâ 1936 yılları arasında söz konusu kanun bir çok değişikliğe uğradı. 1936 değişikliği ile iki seviyede *âlimiyye* diploması verilmeye başlandı. İlki master derecesine karşılık gelen *kazâ, vaaz ve irşad icazetli âlimiyye diploması* (şehâdetü’l-âlimiyye maa’l-icâze), ikincisi doktora mukabili olan ve diplomayı alan kimseye *üstâz* unvanı veren, ayrıca fakültelerde ders verme yetkisi tanıyan diploma idi (şehâdetü’l-âlimiyye maa dereceti *üstâz*)¹³.

Osmanlı Devleti’nde başlangıçtan beri itibarlı bir konuma sahip olan ve *iftâ-kazâ-tedris* faaliyetlerini bir bütünlük içinde sürdüren ulemaya II. Mahmut’tan itibaren farklı bir gözle bakılmaya başlanmıştır. Bu menfi bakışın temelinde iki sebebi vardır. İlki ulemanın önceki dönemlerdeki kadar iyi yetişmemesi ve toplum içindeki saygınlığının aşınmasıdır. İkincisi ise Sultan II. Mahmud’un reform girişimlerine ulemanın ortaya koyduğu tavırdır¹⁴. Bu dönem ulemanın sahip olduğu bir çok imkanın ve nüfuz sahasının teker teker ellerinden alınmaya başlandığı dönemdir. Ulemaya indirilen en büyük darbe 1826’da Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kurulup o zamana kadar ulemanın büyük ölçüde yararlandığı vakıf gelirlerinin tamamının devlet bütçesine alınması olmuştur¹⁵. Bu düzenlemeden vakıf gelirleriyle idare edilen medreseler büyük zarar görmüştür. Bundan sonra batı tarzı eğitim kurumları hayata geçirilmiştir.

Bir yandan da Osmanlı gençleri Avrupa’ya gönderilmiş ve özellikle müspet bilimlerde lisans düzeyinde eğitim görmeleri amaçlanmıştır. Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı arasında Osmanlı hükümeti tarafından kırk üç öğrenci Fransa’ya yollanmıştır¹⁶. 1856-1864 yılları arasında ise bu sayı yüz on biri bulmuştur¹⁷. Bu öğrencilerin büyük kısmı Osmanlı hükümeti tarafından Paris’te kurulan

19 Cumâdelâhira 1331 tarihli nizamnâmeye müzeyyel mevâdd-ı nizamiye”, Düstur, II. Tertip, c. VIII, s. 897, (12 Cumâdelâhira 1334/15 Nisan 1916).

¹³ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Âlimiyye”, *DİA*, c. 2, s. 464-465.

¹⁴ Uriel Heyd, “III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde batılılaştırma ve Osmanlı uleması”, çev. Sami Erdem, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, haz. Ferhat Koca, Ankara 2002, s. 107-110, 114-116.

¹⁵ Mehmet İpşirli, “Osmanlı uleması”, *Osmanlı*, Ankara 1999, c. 8, s. 77.

¹⁶ Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara 2004, s. 12.

¹⁷ Şişman, s. 20-21.

Mekteb-i Osmanî’de ve bu mektebe bağlı olarak çalışan çeşitli Fransız eğitim kurumlarında tahsil görmüşlerdir¹⁸. 1864 ila 1876 yılları arasında Fransa’ya gönderilen Osmanlı öğrencilerinin sayısı elli beşi Müslüman, otuz sekizi gayrimüslim olmak üzere toplam doksan üçtür¹⁹.

1850 ila 1900 yılları arasında Türkiye’den üç öğrenci kimya alanında doktora yapmaları için Almanya’ya gönderilmiştir. Joseph Zanne (1854-1934) Heidelberg Üniversitesi’nde Robert Busen’in yanında 1876’da, Halil Edhem (Eldem, 1861-1938) Bonn Üniversitesi’nde 1885’te ve Mehmed Arif (1865-?) Halle Üniversite-si’nde Profesör Volhard’ın yanında 1891’de doktoralarını tamamlamışlardır²⁰.

Batı tarzı eğitim kurumlarından biri de Dârülfünûn-i Sultanî’dir. Dârülfünûn-i Sultanî bünyesinde hukuk, edebiyat ve mühendislik (Turuk ve Maâbir) fakülteleri bulunmaktadır. Dârülfünûn-i Sultanî Hukuk Mektebi 1874 yılında bir irade-i seniyye ile açıldığı halde nizamnamesinin hazırlanması 1876 yılında gerçekleşmiştir²¹. Bu okulun dört yıllık eğitimini tamamlayanlar doktora sınavına girerek doktor unvanını kazanabileceklerdi. Okulun nizamnamesine bakıldığında okul esas olarak doktora dereceli mezuniyet için planlanmıştır. Bu okul modern anlamda teşkilatlanmış ve mezun vermiş ilk hukuk fakültesidir²². Galatasaray Sultanisi de denilen okulun müdürü meşhur Sava Paşa 1875 senesinde îrad ettiği bir nutukta şöyle demektedir: “İşbu Hukuk Mektebi’yle Turuk ve Maâbir Mektebi’nin diğer sınıfları dahi tertip ve noksanları ikmal olunarak üç sene sonra doktor unvanıyla çıkarılacak talebenin Avrupa mekteplerinden çıkan talebeye rekabet ve belki müsabakat edebilecek derecede talim olunmaları arzu olunup ... şimdi bu bâbda lazım gelen tedâbir ve islahâta sarf-ı mesai olunuyor.”²³

¹⁸ Mekteb-i Osmanî, Osmanlı Devleti’nin yurt dışında açtığı ilk ve tek okuldur. Geniş bilgi için bk. Şişman, s. 24 vd. 1857’de Paris’te açılan Mekteb-i Osmanî’nin yapılan masraflara rağmen istenilen sonuçların elde edilememesinden dolayı 1864’te kapatılması ve sonraki yıllarda Avrupa’da bulunan öğrencilerin eğitim giderlerinin yüksek rakamlara ulaşması İstanbul’da daha az para sarfıyla daha çok öğrenci yetiştirecek bir okulun kurulması fikrini doğurmuştur. Bu düşüncelerle 1 Eylül 1868’de Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi açılmıştır; a.mlf, *Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları*, İstanbul 1989, s. 11.

¹⁹ Şişman, s. 72.

²⁰ Emre Dölen, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Bilimsel Literatürü”, *Osmanlı*, Ankara 1999, c. 8, s. 66.

²¹ Mekteb-i Sultânî derûnunda küşâd olunan hukuk mektebi nizâm-nâmesi, 28 Zilhicce 1292, 13 Kânûn-ı sâni 1291, Serkez Karakoç, *Külliyât-ı Kavânîn*, no: 5357; Düstûr, I, c. 3, s. 439. Nizamnamenin Lâtin harfleriyle yayımı için bk. Gülnihal Bozkurt, “Türkiye’de hukuk eğitiminin tarihçesi”, *Hukuk Öğretimi Sempozyumu*, ed. Adnan Güriz, Ankara 1993, s. 57-60.

²² Mehmet Tefik Özcan, “İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin kurumaşmasının tarihçesi”, *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. LXI, sayı 1-2 (2003), s. 117.

²³ Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nâfi’, *Maârif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338, c. 1, s. 155. (Bu kitap Lâtin harfleriyle de yayımlanmıştır: *Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001)

Bahsedilen öğrencilerden birisi olan Rupen Ohannes Karakaşyan'ın Ramazan 1298/Temmuz 1881 tarihinde Galatasaray Medrese-i Hukuk-ı Şahanesinde takdim ettiği tez tespitlerimize göre Türkiye'de hukuk sahasında yapılan ilk doktora tezidir. Borçlar hukuku temelli bu çalışmanın adı *Mecelle madde 804-832, Ariyetin Mîlel-i Muhtelifi ile Tatbiki* dir. Ariyet sözleşmesinin ele alındığı eser aynı yıl İstanbul'da La Türki (la Turquie) Matbaası'nda basılmıştır. Küçük boy 34 sayfadan ibaret bu kitabın kapağında, kitap isminin hemen altında bunun bir "Doktora Risalesi" olduğu ayrıca belirtilmiştir²⁴.

Tez on iki kişiden oluşan bir heyet huzurunda savunulmuştur. Bunlardan yedisini, aralarında Mekteb-i Hukuk'un müdürünün de bulunduğu adı geçen okulun hocalarından oluşmakta ve tamamının gayrimüslim olduğu dikkati çekmektedir. Beş müslüman üyenin ikisi Maarif Nezaret'i'nden, birisi Temyiz Mahkemesinden, kalan ikisi ise Mekatib-i Aliyye idaresindendir. Bunların bir kısmının verdiği dersler şöyledir: Ahmed Hamdi Efendi usûl-i fıkıh ve Mecelle, Raûf Efendi Mecelle, Mösyö D'hollys ve Mösyö Miltiade Jakobo Roma hukuku, Mösyö Chevalier hukuk-ı umumiye, Mösyö Karo mukaddimat-ı ilm-i hukuk, Mösyö Borozzi (Baroçi) usûl-i muhakeme-i hukukiyye ve cezaiyye²⁵.

Tez müellifi Rupen Karakaşyan Efendi 1266/1850'de Üsküdar'da doğmuştur. Babası İstanbul tüccarından Ohannes'tir. Türkçe ve Fransızcaya vakıf olup İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Latinceye de aşinalığı vardır. Recep 1290/Eylül 1873 tarihinde mülazemetle tahrirat-ı Hariciye kalemine dahil olmuş, burada çeşitli görevler üstlenerek gösterdiği üstün başarı neticesinde 1306/1889, 1313/1896, 1319/1901 tarihlerinde sırasıyla dördüncü, üçüncü ve ikinci rütbeden Mecîdî nişanıyla taltif edilmiş, 1318/1900'de gümüş liyakat madalyası almıştır. Ayrıca 1311/1894 tarihinde Japonya tarafından kendisine bir nişan verilmiştir. Receb 1323/Eylül 1905'te aynı kalemin müdür yardımcılığına atanmıştır. Sicill-i ahval kaydındaki bilgiler bu tarihten ileri gitmemektedir²⁶.

Bu makalenin konusu tabiatıyla adı geçen tezi tahlil etmek değildir. Yalnız tezin bilimsel düzeyinin çok yukarılarda olmadığı belirtilmeli, ayrıca bir çok gramer ve imla hatasıyla malûl olduğu da eklenmelidir. Bununla birlikte bu topraklarda yapılmış modern anlamda ilk hukuk doktora tezi olması dolayısıyla tezin tamamının Lâtin harfleriyle günümüz bilim adamlarına sunulmasında fayda görülmüştür.

²⁴ Tez aynı zamanda Fransızca olarak da yayımlanmıştır. Ergin, Türkçe basılmış kitabı görmediğini, 44 sayfa tutan Fransızca nüshayı gördüğünü, isminin *Du Commodat ou pret á usage* olduğunu ve İnkılap Müzesi Kütüphanesi'nin 1228 numarasında kayıtlı bulunduğunu ifade etmektedir. Bk. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1940, c. 2, s. 586. Adı geçen kütüphanenin bugünkü adı Atatürk Kütüphanesidir. Burada ve diğer kütüphanelerde yaptığımız taramada Ergin'in bahsettiği Fransızca nüshaya rastlanılamamıştır.

²⁵ Ergin, c. 2, s. 586.

²⁶ BOA, DH.SAİDd..., 37/207. Ayrıca bkz. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul 1953, s. 147.

Mekâtib-i Âliye-i Osmaniye

Zîr-i Hümâpâye-i Hazret-i Hilafetpenâhîde Bulunan
Medrese-i Hukuk-i Şahane (Galatasaray)

Mecelle Madde 804-832
ÂRİYETİN MİLEL-İ MUHTELİFE İLE TATBİKİ

Doktora Risalesi

Rupen Ohannes KARAKAŞYAN tarafından fî Gurre-i Ramazan
sene 1298 tarihinde takdim ve tavzih olunmuştur.

La Türki (la Turquie) Matbaasında tab’ olunmuştur.

Cemiyet-i ilmiye

Mekâtib-i aliyye müdürü saadetli İsmail Efendi hazretleri

Mekâtib-i aliyye müfettişi izzetli Aristoklis Efendi

Mahkeme-i Temyiz-i Cinayet azasından faziletli Rauf Efendi

Maarif Nezareti celilesi meclisi azasından faziletli Ahmed Hamdi Efendi

Maarif Nezareti celilesi meclisi azasından izzetli Mehmed Şükrü Efendi

Mösyö D'hollys, Mekteb-i Hukuk Amiri

Mösyö Chevalier, muallim

Mösyö Jakobo, muallim

Mösyö Borozzi (Baroçi), muallim

Mösyö Bardot, muallim

Mösyö Naom, muallim

Mösyö Karo, muallim

MUKADDEME

Nev-i beşere taayyüş için sa'y ü gayret etmek lazım ise de gerek hilkat-i ma-nevî ve maddîsi aciz ve gerek tabiatın her bir mevkide insanın ref'-i zaruretine nâciz olduğundan her bir ihtiyacı mahvetmeye kâfi olmayarak kendi akran ve emsalinin medâr-ı himmet ve bezl-i muavenetine muhtaçtır. Muavenet ise mu-avazaten olduğu gibi bila ivaz dahi olacağı cümle fukaha-yı muârefmendân in-dinde müsellemler olup nâs beyrinde ekser zamanda tedavül edegelen ukûdun mekasıd-ı aslî ve belki sebeb-i inikadı ya zaruret-i insanı def için akdolunan bey ü icare ve saire misillü kâr ve fâide için vuku bulan, hibe ve sadaka ve iâre ve sa-ire gibi sırf hayrûhevâhlıktan ibaret ukûd-ı bila ivazdan olduğunu kim inkar ede-bilir? Mevzu-ı bahs olacak akd-i iârenin ehemmiyeti ise bey ü şira derecesinde ve ivaza muhtaç olmadığından belki ondan ziyade ekser zamanda câri ve gittik-çe terakki-yi medeniyetle insanın meşguliyeti günden güne tezayüd ettiği haysi-yetle bir şey imal için bir adam kâfi olmayarak kûşîşin taksimi lazım geldiğinden her bir şeye malik olup hiç bir vechile gayrın himmet-i teberruuna muhtaç olma-mak akla muhalif idiğünden her halde ve her zamanda mebhûs-ı anhimiz olan iârenin lüzumu cümle ilim-servet indinde bedîhîdir.

İÂRENİN İSTİHRACI

Her bir ahkâm-ı şer’î kitap ve sünnet ve icma-i ümmet ve kıyas-ı fukahadan sadır olduğu gibi iş bu âriyenin meşruiyeti dahi “yemne’üne’l-mâ’ûn” nass-ı celîli mücebince kitapta sabittir. Mâ’ûn olan nesne ve zekattır diye müfesserdir. Hak subhanehu ve teala hazretleri men-i mâ’ûn ki adem-i iâre üzere muânileri zem buyurmasıyla iâre mahmûd ve meşru olduğu sabit olup sünnet ile dahi sabit ve mütehakkıktır. İmam Buhari aleyhi rehmetü’l-bâri hazretlerinin rivayet buyurduğu gibi Resulullah teala aleyhi ve sellem’in Ebî Talha radiyellahü teâlâ indinde mendûb nam feres istiâre edip ve ona rukûbuyla iâreyi delaleten kabul etmiştir ve icma ile sabittir ki ümmet-i merhume iârenin cevazına icma ve ittifak etmişlerdir diye Tahtâvî şerh etmiştir.

İÂRENİN TARİFİ

Âriyet, kavâid-i külliyyenin “Meşakkat teysiri celbeder” 17nci maddesi ahkâmından muhrec olarak teşdid-i yâ ile feliyye vezninde lugatta atıyye manasına olan ariyyeden veyahut müsteârî istemek ayıp olduğu cihetiyle ârdan veyahut müsteârdan ale’t-tariki’l-münâvebe istifade olduğundan tenâvüb manasına olan teâvürden me’ huzdur demişler. Istilâh-ı fukahada bir ayn-ı mevcudun menfaatini bila bedel ahara vermektir. Bu surette iârenin makûd-i aleyhi bedelsiz ahara temlik-i menfaat olduğundan icareden tefrik olunur. “Hiye temlîkü menfaatihi bila bedelin” diye tarif olunmuştur. İâre sahih olmaz illa şu şeydeki, aynın bakasıyla kendisinden intifa mümkün ola, böyle olmazsa yani muârun bihin bakasıyla müntefeun bih olmazsa mesela muârun bih olan mal mekîlât ve mevzûnât ve madûdât gibi istihlake muhtaç olursa ona iâre denmez karz denir. Meğer ki müsteâr olan kimse o âriyeyi aldığı esnada intifalardan bir nevi tayin eylese ki o ayn-ı muârı ondan sonra aynıyla red ve iade edebilmek mümkün ola. O zamanda ariyet karz olmaz; mesela bir kimse ahara ayar için yahut dükkanını tezyin etmek üzere bir miktar gümüş verse bu akit sırf iâredir.

Roma ve Avrupa kavânininde iârenin tarifi şöyledir: Bir kimse diğer kimseden bir müddet istimal etmek için bir şey alıp ba’d-e’l-istimal hey’et-i asliyesiyle red eylese istiâre etmiş olur. Karz dahi bu nevi iâre addolunup ona iâre-i müstehli-ke derler zira akitte makûd-i aleyh iâre gibi istikraz olunarak ba’d-e’l-istihlak misliyyattan ona emsal bir şey mukrızâ i’tâ olunur.

RÜKN-İ İÂRE

Her bir akit bir rükn ile mükellef olduğu gibi iârenin dahi iki rüknü olup bunlardan biri icap ve kabul ve diğeri kabzdır.

İâre Mecelle'nin 804ncü maddesinde beyan olunduğu gibi icap ve kabul ile veyahut teâtî suretiyle münakid olmak icap ve kabul ise sarahaten olduğu gibi delaleten dahi olur. Sarahaten icap ve kabul mesela bir kimse birine şu malımı sana iâre ettim yahut âriyet verdim deyip öbürü dahi kabul eyledim dese akd-i iâre sarahaten icap ve kabul ile münakid olmuş olur ve sarahaten icap ve kabulde ya lafz-ı hakiki ile yani zikrolunan misal ile inikad olunur veyahut lafz-ı mecazî ile mesela tarlamın gallesini sana it'am ettim ziraat ve istiğlal eyle demek gibi bu dahi (mahallin ismini hâle itlak kabilinden olarak mecazen sarihtir. Sarih usûliyyûn indinde "Mâ inkeşefe'l-murâdu minhu fî nesnetin" olduğundan mana-yı hakiki ile mecaza şamildir.) veyahut dârımı bir mâh sana meccanen icar ettim demekle iâre sahih olur. Kavaid-i külliyyenin ikinci maddesi mucebince (ukûdda itibar meânî ve mekasıdadır; elfaz ve mebânîye değildir) imdi bu misalde her ne kadar muîr icar demiş ise de meccanen lafzı ilavesiyle iâre etmek maksadı zahir olmuştur.

Delaleten icap ve kabul ile akdolunan iâreye misal, bir kimse bir şahsa şu malımı sana iâre ettim deyip şahs-ı merkûm dahi bir cevap vermeyerek kabz etse yahut bir kimse diğerine şu malı bana ariyet ver deyip o dahi verse iâre delaleten icap ve kabul ile münakit olur. Veyahut teâtî suretiyle icra olunan iâre ki tarafeyn-i muâkideyn hiç bir kelama âğaz etmeyerek münakit olur; mesela bir adam gidip diğerinin yanında duran aynasını alıp nazar etse aynanın sahibi bir şey söylemese akd-i iâre teâtî suretiyle inikad etmiş olur.

Fakat bir adam gidip kendi akranından istiâre etmek için icap ve sahib-i malın dahi sükut etse delaleten kabul hükmünde değildir. Zira evvela Mecelle'nin 805nci maddesinde sarahaten beyan olunduğu veçhile muîrin sukutu kabul sayılmaz. Sâniyen kavâid-i külliyyenin 67nci maddesi mucibince sâkite bir söz isnad olunmaz; yani sükut eden kimse şu sözü söyledi denilmez. Yalnız ma'raz-ı hacette sükut beyandır. Fakat iârede muîrin sukutu ma'raz-ı hacet olmadığından bir kimse birinden bir şey istiâre edip de sahibi sükut etse gâsıp olur. İmdi Mecelle-i celîlenin 805nci maddesi 804ncü maddeden şu vecihle tefrik olunur ki müsteîrin icabı üzere muîr sükut etmiş olsa artık müsteîr ayn-ı müsteâra vaz'-ı yed edemez; meğer ki gâsıp ola. Ama müsteîrin icabı akabinde muîr yine sükut ile işaret-i ma'hûde ile zımnen icazet verse veyahut ayn-ı müsteârı müsteîrin yedine vaz' ü ilka ile o dahi kabz edince iâre delaleten münakid olmuş olur. Veyahut müsteîrin şu atımı al sana iâre ettim deyip müsteîr dahi bir şey söylemeyip o ata binse gâsıp olmaz.

İârenin rûkn-i sâniî kabzdır. Mecelle'nin 810ncü maddesi mucibince ariyette kabz şart olup kable'l-kabz hükmü yoktur. Zira kavâid-i külliyyenin 57nci maddesi ahkâmınca teberru ancak kabz ile tamam olur; yani eğer bir adam birine teberruan bir şey hibe ve îdâ veyahut iâre eder ise kable'l-kabz akit tamam olmaz; zira teberru ancak müteberra-ı ileyhin kabzıyla tamam olur. Meğer ki ayn-ı müsteâr

kable’l-akd sair cihetten dolayı müsteîrin yed-i kabzında bulunmuş ola. O vakit kabz-ı cedîde hacet kalmaksızın yalnız icab ve kabul ile münakit olur. Kabz meclis-i akitte olduğu gibi meclis-i akitten müfarakat ettikten sonra muîrin sarahaten izni ile olabilir; mesela muîr ahırda bulunan atımı sana iâre ettim var al dese müsteîr kabza izin almış olarak o atı ariyeten istimal edebilir.

Roma ve Avrupa kavanininde iâre icap ve kabul ile münakit olmayıp ancak kabz ile tamam olur. Vaat ile akit tamam olmaz; zira hiç bir kimse şu malı bana vaat etmiş idin niçin ifa ve icra etmiyorsun diyerek cebren istiare edemez; bâhusus iâre ki sebep-i akd hayrûhevahlıktan ibarettir derler. Şu halde vaat ile inikad olan iâre kanun-i adaletnümûn-i Osmaniyânda olduğu gibi Roma ve Fransız kavanininde dahi batıldır.

İÂRENİN FESHİ BEYANINDADIR

Akd-i iâre diğer ukud-i lazime gibi terazi-yi tarafeyn ile feshe muhtaç olmayıp muîr müteberri olduğu için Mecelle-i celîlenin 806ncı maddesi mucibince istediği zamanda iâreyi feshedebileceği gibi müsteîr dahi istediği zamanda ayn-ı müsteârı muîre red ve iade ederek akdi fesh ve izale edebilir. Veyahut 808nci maddesi mantukunca muîr ve müsteîrden herhangi bir fevt olursa akd-i iâre münfesihi olur. Muârün bihin isti’mali müsteîrin varisine intikal etmez; zira evvela müsteîr muârün bihin yalnız menfaatine malik olup menfaat ise varise muntekil olmaz. Saniyen müsteîr muîrin emnidir; emniyet ise hukuk-i şahsiyeden olup varise intikal etmez.

Roma ve Fransız kavanininde evvela muîr talep ettiği esnada iâreden rücu edemez; zira namûsait bir halde istirdad etmesinden müsteîr zarar-dîde olur. Bu babda Fransız hakimleri şu delili tecviz etmişlerdir. Muîr her ne kadar iâre etmeğe mecbur değilse de iâre edince zımnen bir müddet ayn-ı müsteârın menafiinden kendisinin mahrumiyetine kail olmuş addolunur. Ve Roma kanunîleri şu delili irâe etmişlerdir. Müsteîr muîrin ba’del’l-akd der-akab muârünbihi istirdad eyleyeceği zannıyla zâhib oldukda asla istiâre etmez idi.

Saniyen muîr ve müsteîrin fevti ile akit her halde münfesihi olmaz; yalnız eğer akit müsteîrin şahsına muzaf kılınmış ise o vakit müsteîrin vefatı iâreyi fesh eder idi; mesela muîr müsteîre tebdil-i hevâ için şu sahilhanemde biraz vakit ikamet et dese ve müsteîr dahi iskan etmekte iken fevt olsa o anda muîr müsteîrin vereselerini sahilhaneden tard eder; zira akd-i iâre o anda münfesihi olur. Ve eğer müsteîr hanenin tamiri için iki direk alıp hanenin fevkanîsi yukarı almak için istimal eder iken vefat etse müteveffanın vereselerinden o direği istirdad etmeğe muîrin salahiyeti yoktur. Zira o direk müsteîrin şahsına istimal için istiâre olunmamıştır. Fakat İngiliz kanunîleri bizim erbab-ı fukaha gibi iareyi ukud-i şahsiyyeden addedip varise intikal etmez derler.

ÂKİDEYNİN İKTİDAR VE SELAHİYETLERİ

Mecelle'nin 806ncı maddesinde beyan olunduğu vechile muîr ve müsteîr âkil ve mümeyyiz olmaları şarttır; bâliğ olmaları şart değildir. Binaenaleyh mecnun ile matuh ve sabiy-yi gayri mümeyyizîn iâre ve istiâresi gayri sahih ve sabiy-yi mezunun iâre ve istiâresi caiz olur. Muîr ve müsteîr âkil ve mümeyyiz olmadıkları halde gerek tasarrufat-ı fiiliyyesi ve gerek tasarrufat-ı kavliyyesi sahih olmaz. Zira her ukudun ehil ve erbabından sadır olması lâzimedenden olduğu suretiyle kanunen aciz addolunanların icap ve kabulü ve teslim ve kabz meşru değilse de iâre müsteîr hakkında nefi mahz olmaktan nâşi müsteîr gayr-i mezun olsa bile velisinin izin ve icazetine ihtiyaç-mes etmeksizin akit muteberdir. Ama muîr sağır olursa velisinin izin ve icazeti olsa bile muteber olmaz; zira 960ncı maddede beyan olduğu vechile daima her sağır kendisine nefi mahz olan akdi icra etse velisinin icazeti olmasa bile sahih olur. Ama zarar mahz oldukda velisinin icazeti olsa dahi sahih olmaz. Binaenaleyh iârede muîr daima müteberri olduğundan hin-i sibavette iâresi velisinin izni dahi olsa sahih olmaz. Ve bir sabi âkil ve bâliğ olan kimseden bir mal istiâre edip de amden ve kasden ayn-ı müstearı mahv ü ifsat etse 967nci maddesi mucibince kendi malından tazmin etmesi lazım gelir. Ve eğer malı yoksa hal-i yesrine intizar olunur yani sabi olduğu vechile amden ve kasden icra ettiği zarar ve ziyandan halas ve eğer amden ve kasden telef etmemiş ise o vakit zamin olmaz. Ve bir sabiy-yi mümeyyiz kendi gibi diğer sabiy-yi mümeyyizden bir şey istiâre edip muârun bihi telef etse fi'l-hal zamin olur.

Roma ve Fransız kavanininde âkideynin bâliğ olmaları şarttır; zira îda ve iâre bila ivaz ve bey ü icare ve saire ukud bilivaz kabilinden olması cihetiyle muîrin sağır ve sağıra veyahut matuh ve matuha veya bir kadın menkuha olduğu halde iâre ve istiâresi sahih olmaz. Ve bir sabiy-yi gayri mümeyyiz kasden ayn-ı müstearı telef etse o sabinin sinnine nazar olunur; eğer yedi yaşı mütecaviz ise zâmin olup vasisi tazmin etmeye mecburdur.

AYN-I MÜSTEÂRIN TAYİNİ BEYANINDADIR

Ayn-ı müsteâr eğer müteaddit ise müsteîr Mecelle-i mezkurenin 811nci maddesi ahkâmınca onlardan birini tefrik etmeye mecburdur. Mesela tayin ve tahyir olmaksızın iki beygirden biri istiâre olunsa sahih olmayıp muîr hangisini iâre edecek ise tayin lazımdır; fakat her hangisini alır isen al diye müsteîre tahyir etse sahih olur. Mesela muîr şu kitaplardan hangisini ister isen istiâre et dese müsteîr dahi o kitaplardan birisini tayin eylemeğe mecburdur. Ve eğer muîr her hangi kitabımı ister isen istiâre et diye tamim edip müsteîr dahi onlardan birisini bade't-tayin kabz eylese evvelki kabz ettiğini ba'dehu red ile başkasını kabz edemeyeceğinden bir başka kitap istiâre etmek arzusunda bulunur ise mezbur kitaplar ale'l-amiyyen bir müellifin bir cins eseri olsa bile yeniden icap ve kabul

ve kabz lazımdır.

Roma ve Avrupa hukukunda bu kaideye asla riayet olunamaz. Müsteîr gerek safka-i vahide ve gerek safka-i müteferrika ile istiâre edebilir.

AYN-I MÜSTEÂRIN MÜNTEFEUN BİH OLMASI BEYANINDADIR

Muârun bihin intifaa salih olması her halde lazım olup Mecelle’nin 808nci maddesi mantukunca firari hayvanın iâre ve istiâresi sahih değildir; zira her akitte makudun aleyhin mevcut ve makduru’t-teslim ve kabil-i intifa olması şarttır. Firari hayvan veyahut tayar-ı mürğan mevcut ve makduru’t-teslim olmaması ve binaenaleyh ma’dumiyeti hasebiyle iâre ve istiâresi sahih ve Tahtâvî’de mersum olduğu gibi hamr ve hınzır misilli şeyin müsellemler olan kimesne tarafından iâre ve istiâresi meşru olmaz.

Roma ve Fransız kavanininde dahi müsteârın faide-mend olması akdin rûknündendir; zira eğer müsteîr ayn-ı müsteârın menfaatine malik olmaz ise sahih olmayıp zımnen emanete tebdil olur.

ÂRİYETİN AHKÂMI BEYANINDADIR

Âriyetin ahkâmı iki esasa müstenid olup evvelkisi Mecelle’nin 816ncı maddesi mucibince müsteîr bila bedel âriyenin menfaatine malik olmasıdır. Binaenaleyh muîr ba’d-e’l-istimal müsteîrdan ücret talep edemez. Muîrin ücret talep etmesi ancak icarede caiz olur. Halbuki iâre ukud-i muavazadan olmayıp teberruattandır. İkincisi 813ncü maddesi mucibince âriyet müsteîr yedinde emanet olduğundan müsteâr bila teaddi ve la taksir telef ve zayi veyahut kıymetine noksan âriz olsa zaman lazım gelmez; zira 868nci maddede beyan ve tasrih olunduğu veçhile emanet mazmun olmayıp eminin sun’ ve taksiri olmaksızın telef veya zayi olduğu takdirde zaman lazım gelmez.

Müsteîr yedinde muârun bih telef olup da muîr onu kasten istihlak etmiş diye dava etse müsteîr beyyine ile müdafaaya muhtaç olmaksızın bir yemin ile halâs olur. Ve bila teaddi vela taksir ayn-ı müsteârın telefı halinde dahi müsteîrin zâmin olması şart olursa bile batıldır.

Roma ve Fransız kavanininde müsteîr bila bedel ariyetin menfaatine sahip olup muîr her halde müteberridir; fakat bazı kere gayri resmi surette kar ve faydası olması mütehammildir. Mesela Roma hukukunda Sisron şu misali irae eder; bir adam kendisine nişanlı olan kızı mesirelerde ğani ve servetli göstermek için ona ariyeten bir takım hilyat verip Fransız hukukunda dahi bu gibi emsal ile muîrin her halde müteberri olmadığı derece-i sübuta varmıştır.

İÂREDE MÜSTEİRE TERETTÜP EDECEK ZAMANÂT BEYANINDADIR

Mecelle-i mezburenin 814ncü maddesi mucibince müsteîrin bir guna teaddi ve taksiri sabit olup ariyet telef veya zayi olsa yahut kıymetine noksan gelse zâmin olur. Eğer müsteîr muârun bihi tayin olunan intifadan gayri bir suretle istimal ederse yani muîr hayvanıma yük tahmil etme, yalnız senin rukubun için iâre ettim dese müsteîr dahi bu şarta muhalif olarak o hayvanı arabaya koşsa teaddi ve taksir etmiş olup zâmin olur.

Eğer müsteîr ayn-ı müsteârı ale'l-ıtlak istiâre edip de usulü üzere istimal etmiş ise mesela müsteîr iki günde varılacak mahalle ariyet hayvan ile bir günde gitmek veyahut hayvanın su ve yemini vaktinde suyunu ve yemini vermemek veya nalı düşüp de nalsız kullanmak veyahut tahammül edemeyeceği yükü tahmilde zamin olur.

Eğer müsteîr ayn-ı müsteârı lazımı vech üzere hıfz etmez ise mesela hayvanı ahıra bağlamak yahut ahırın kapısını açık bırakmak gibi kayıtsızlıklar edip de hayvan firar ederek telef olsa müsteîr hıfzında teaddi ve taksir etmiş olur. Veyahut ariyet aldığı nesneyi karşısına vaz edip nâim olmakla zayi olursa o vakit nazar olunur; nevmi cûlus halinde ise muzi' addolunmakla zamin addolunamaz. Muztacian vukubulursa o halde hıfzı terk etmiş olmakla zamin olur.

Bu babda Avrupa muallimleri bir evlad ü ıyâl sahibi âkil ve fâtin bir zat kendi malını nasıl muhafaza eder ise ol veçhile müsteîr muârun bihi muhafaza edecektir derler.

AYN-I MÜSTEÂRA LAZIM GELEN MESARİF BEYANINDADIR

Ayn-ı müsteâr ya zî-ruh veya zî-ruhun gayri olup zî-ruh olursa mesela hayvanın istiâresinde nafakası 815nci maddesi mucibince müsteîre râcidir. Mesela ariyet olan hayvana müsteîr alef vermeyip de telef olsa zaman lazım gelir. Ama hayvanın çul ve yuları gibi infaka ait olmayan mesârifi müsteîr için olmayıp muârun bihin sahibine râci ve eğer muîrin ricasıyla müsteîr ayn-ı müsteârı istiâre etmiş ise o anda gerek nafaka-i yevmiyyesi ve gerek kisvesi muîre ait olduğu Fetevâ-yı Hindiyî'de mersumdur.

Zî-ruh olmaz ise mesela hanenin istiâresi gibi buna vacip olan mesarifi müsteîr bila izin haraç eder ise Mecelle'nin 481nci maddesi mucibince muîrden istirdad edemez. Mesela hanenin duvarı münhedim olup da müsteîr kendi kendine tamir ederse müteberri olup mesarifat-ı vakıası muîrden ahz edemez. Muîrden izin alarak tamir eder ise hadd-i itidali tecavüz etmeksizin usuli daire-sinde sarf ettiği akçayı alır; yani lüzumundan ziyade sarf etmiş ise muîre tazmin ettiremez.

Avrupa kavanininde ancak istimalinde ayn-ı müsteâra lazım gelen mesarifi bila izin sarf etse bile muîrden istirdad ve mebalîğ-i musarrefenin hîn-i istifasına değîn muârûn bihi hapis ve imsak edebilir. Ama müsteîr keyfe-mâ-yeşâ zâid akça sarf ederse o halde muîrden istirdad edemeyip hayvanın alefi vermek gibi veyahut ariyeten alınan arabanın dingili tamir etmek gibi mesarifât-ı cüziyye vakıasını muîrden istihsal edemez.

İÂRENİN ENVÂİ

İâre ya mutlak olur ya mukayyet. İâre-i mutlakada muîr zaman ve mekan ve nevi ile muârûn bihin intifainı takyit etmez. Bilakis muîr ayn-ı müsteara suret-i intifai takyit eder ise iâre-i mukayyede olur.

İâre-i Mutlaka

İâre-i mutlaka iki kısma münkasımdır. Kısım-ı evvel kavaid-i külliyyenin 36, 37 ve 45nci mevaddan muhrec olarak “Âdet muhakkemdir. Nâsın istimali bir hüccettir ki onunla amel vacip olur. Örf ile tayin nas ile tayin gibidir”. mecelle-i mezkurenin 816ncı maddesinde münderiçtir. İmdi iâre-i mutlakada müsteîr ayn-ı müsteârı dilediği zaman ve mekanda dilediği veçhile istimal eder. Fakat bu babda dahi örf ve adete riayet olunur. Mesela bir kimse beygirini mutlak olarak iâre ettikde müsteîr ona dilediği vakit biner ve dilediği mahalle gider; fakat alâ hilâfi’l-âdet sabahtan akşama kadar binemez veyahut iki saatte varılacak mahalle bir saatte gidemez.

Kısım-ı sâni kavaid-i külliyyenin 64ncü maddeden müstahreç olmakla “Mutlak ıtlakı üzere câri olur; eğer nassen veya delaleten takyit delili bulunmaz ise”. Mecelle-i celilenin 819ncü maddesinde müsbettir. Binaenaleyh eğer menfaati tayin etmeksizin mutlak olarak iâre etmiş ise müsteîr onu ıtlakı üzere istimale selahiyeti vardır. Yani dilerse onu kendi istimal eder dilerse başkasına istimal ettirir. Muârûn bih gerek oda gibi müstamilinin ihtilafıyla muhtelif olmayan şeylerden olsun ve gerek binek atı gibi müstamilinin ihtilafıyla muhtelif olan şeylerden olsun. Mesela bir kimse şu odamı sana iâre ettim dese müsteîr dilerse onda kendi ikamet eder; dilerse başkasını iskan ettirir. Ve keza şu atı sana iâre ettim dediği surette müsteîr dilerse o ata kendi biner; dilerse başkasına bindirir.

Roma ve Avrupa kanunları bu babda bizim kanundan udûl etmeyip müsteîr akd-i mutlakta örf ve adete riayet ve delaleten muîrîn izni olmayan şeyleri icradan mücânebet etmelidir derler.

İâre-i Mukayyede

Mecelle-i celilenin 817nci maddesinde muvazzah olduğu üzere iâre zaman ve mekan ile takyit olundukda kayıt muteber olup müsteîr ona muhalefet edemez. Mesela iki saat zarfında râkip olunmak üzere istiâre olunan hayvana üç saat râkip olunamaz. Ve bir mahalle gitmek için istiâre olunan hayvan ile başka bir mahalle gidilemez. Bu suretle bir eşyadan bir kaç türlü intifa etmek lazım gelir iken müsteîr mukayyet olunan suret-i intifadan başka bir vecihle istimal edemeyip mezun olduğu intifaın ma-fevkine tecavüz edemeyeceği ve fakat ona müsavi veya ondan ehven surette isitimal ile muhalefet edebileceği Mecelle'nin 818nci maddesinde muharrerdir. Mesela buğday yükletmek için istiâre olunan hayvana demir veyahut taş yükletilemez. Ama buğdaya müsavi veya ondan ehaf bir yük tahmil olunabilir. Ve keza binmek için istiâre olunan hayvana yük yükletilemez. Ama yük için istiâre olunan hayvana binilebilir. Ve müsteîr takyit olunan kayıttan udûl ile daha ehven bir fiil icra eder iken kazara muârun bih telef veya zâyî olsa zâmin olmaz.

Avrupa kavanininde müsteîr şart-ı vâkiin hilafına muârun bihi istimal edemeyip ona müsavi veya ehven suretiyle isitimal edebilir. Fakat akdin hîn-i inkadında mukayyet olan istimalden başka bir vecihle istimal etme diye muîr sarahaten nehy etmiş ise artık müsteîr suret-i mukayyetten udûl edemez.

MENFAATİN TAYİNİ HANGİ ŞEYLERDE CARİDİR ?

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 820nci maddesi mucibince menfaatin tayini müstamilinin ihtilafıyla muhtelif olan şeylerde muteberdir; muhtelif olmayan şeylerde gayri muteberdir.

Mesela bir adam kendi dükkanını bir şart ile iâre etse dükkan müstamilinin ihtilafıyla muhtelif olmayan eşyadan madud olmakla müsteîr muîrin şartına nazaretmeyip hilaf-ı mutad olmayarak ayn-ı müsteârî her veçhile istimal edebilir. Fakat muîr sarahaten onu başka adama verme diye nehy etmiş ise müsteîr o anda behemehal onu diğere veremez. Binâbirîn müstamilinin ihtilafıyla muhtelif olmayan şeylerde yalnız muîrin tayin-i menfaati kifayet etmez; sarahaten emr-i nehîsi lazım ve müstamilinin ihtilafıyla muhtelif olan şeylerde yalnız menfaatin tayini kafidir. Mesela senin rükubun için şu atı sana iâre ettim dediği surette müsteîr o ata başkasını irkâp edemez

Bu nevi intifaı karar-gîr olan eşyada o nevide bir kaç türlü istimal kabil ise müsteîr en ehven nevi değilse de Mecelle'nin 821nci maddesi mucibince ona müsavi bir suretle istimal edebilir. Mesela bir mahall-i muayyen için hayvan istiâre olundukda yolları müteaddit olsa müsteîr adet üzere nâsın süluk ettiği yollardan her hangisiyle dilerse gidebilir. Ama mutad olmayan yoldan gidip de hayvan telef

olsa zâmin olur. Kezalik muîrin tayin ettiği yolun gayri yoldan gidip de hayvan telef olduk da eğer müsteîrin süluk ettiği yol daha uzak veya hilaf-ı mutad ise müsteîre zaman lazım gelir. Her halde müsteîr ayn-ı müsteârı hîn-i istimalinde kendi malı gibi vikaye etmeye mecburdur. Ama sefih olup da kendi malını hilaf-ı l-âdet istimal eder ise muârün bihi o surette istimal edemez; zira muîrin hakk-ı tasarrufu zâil olmayıp her halde ayn-ı müsteâra bir noksan vukubulur ise müsteîre tazmin lazım gelir.

Roma ve Fransız kavanininde bey ü şıraya salih olan cümle eşya yekdiğerinden hiçbir vecihle tefrik olunamaz. Mesela müstamilinin ihtilafıyla muhtelif olan veya olmayan kısımlara münkasım olmayıp âkıdeynin hîn-i akitte karar verdikleri şarta riayet etmeleri lazımdır.

MÜSTEÎRİN AYN-I MÜSTEÂRA OLAN HUKUKU

Müsteîr muârün bihi icareye veremez; verip de ayn-ı müsteâr helak olsa rabbü’l-mal müsteîr ile müste’cirin herhangisini isterse tazmin ettirir. Zira müsteîr ayn-ı müsteârı îcar etmekle müteaddî olmuş ve müste’cir ise gayrın malını bila izin kabz etmiştir. Fakat rabbü’l-mal müsteîre tazmin ettirirse o dahi müste’cire rücu edemez; zira müteaddî değildir. Ve eğer müsteârın sahibi müste’cire tazmin ettirirse müste’cir mûcir üzerine rücu edebilir. Ve müste’cir me’curun muârün bih olduğunu bildiği takdirde tağrîr vukubulmuş olacağından bu akitten terettüp eden zararı mûcirden alır ama me’curun müsteâr olduğu malumu olsa tağrîr münadim olarak me’cura rücu edemez diye Mülteka’da mektup ve Mecelle’nin 832nci maddesinde tasrih olunduğu veçhile muîrin izni olmaksızın müsteîr ariyeti âhara îcar yahut rehin edemez. Ve bir beldede bulunan borca mukabil rehin etmek üzere istiâre eylediği malı âhar beldedeki borcuna rehin veremez. Verip de ariyet telef ya zâyî olsa zaman lazım gelir. Fakat müsteîr gayra îda edebilir; zira müstevdî ayn-ı müsteârın yalnız hıfzına memur olup ahz ü istîfasına hak ve selahiyeti yoktur. Bu ise asla muîrin hukukuna zarar vermediğinden yed-i müstevdide bila teaddî vela taksir telef olsa zaman lazım gelmez. Ve Mecelle-i mezburenin 824ncü maddesi mucibince bir mahalle gidip gelmek üzere istiâre ettiği beygir ile oraya vardıkda beygir yorulup kalmakla orada birine îda ettikde beygir hatfe enfihi telef olsa zaman lazım gelmez; ama eğer müstevdî onu istimal etmiş ise her ikisi de zâmin olurlar. Muîr dilerse müsteîrden hayvanın bahasını istirdad eder; dilerse müstevdiden ahzeyler.

Roma ve Fransız kavanininde müsteîr ayn-ı müsteârı başkasına icare ve îare edebilir ve hîn-i rücuunda müsteîr müste’cirden veya müsteîr-i sânidten istirdad edip rabbü’l-mala red ve iade eder.

BİR MUAYYEN İŞ İÇİN İÂRE OLUNAN AKİTTE CARİ OLAN BAZI AHKÂM BEYANINDADIR

Bir muayyen iş için istiâre olunan muârun bihi muîr an karib talep ettikde müsteîr Mecelle'nin 831nci maddesi mucibince ya zarar ve ziyanını hakim mari-fetiyle ister veyahut Mecelle-i mezburenin 832nci maddesi mucibince işin hi-tamına kadar mekseder.

831nci madde ebniye yapmak ve ağaç ğars etmek veya zer' için arazi istiâre etmek sahih olup muîr muârun bihi dilediği zamanda rücu ile istirdad zımnında eşcarı mağruseyi ve inşa kılınan ebniyeyi kal' ve hedmettirebilir. Fakat ebniye ve eşcarın hedm ve kal' olunduğu zamandaki maktûan kıymeti ile inkıza-yı müdde-te kadar durmak üzere olan kıymeti beyinde tefavüt her ne ise onu muîr tazmin eder. Mesela ebniye ve eşcarın derhal kal' olunduğu takdirde maktûan kıymeti on iki altın ve inkıza-yı müddete kadar durmak üzere olan kıymeti yirmi altın ol-duğu halde muîr derhal kal' edecek olsa sekiz altın vermesi lazım gelir. Ve eğer muîr mebâliğ-i mezbureyi edadan muhalefet eder ise hakim muîri biraz vakit beklettirir ve bazı kere müsteîre ecrimisil lazım gelir. Mesela evladını irda' için bir mürdi' istiâre edip de çocuk ise onun memesinden gayri memeyi almadığı ve muîr dahi rücu eylediği takdirde iâre batıl olup müsteîrin ecrimisil tazmin eyle-mesi lazım geleceği Hâniye'de mersumdur.

832nci madde gerek muvakkat ve gerek gayri muvakkat olarak zer' için iâre olunan araziye muîr vakt-i hasattan mukaddem iâreden rücu edip de müsteîrden istirdad edemez. Bu babda bâlâda muharrer ahkâm üzere muîr müsteîrin zarar ve ziyanını tazmin etse de rücu edemez; zira müsteîr arzdan iktisap edeceği mahsulatı malum olmaması ve hasılat-ı meçhulenin tazmini dahi batıl bulun-ması hasebiyle rücu edemeyeceği Feteva-yı Hindiyeye'de mezkurdur.

Fransız ve Avusturya ve Almanya kavanininde iâre-i muvakkatada veyahut bir muayyen iş için inikad olan iârede muîr kable'l-hululü'l-vade makudun aleyh olan ayn-ı müsteârı müsteîrden istirdad edemez. Roma ve İngiltere kavanininde muîr ayn-ı müsteârı her vakit istirdat eder.

İâre-i muvakkata ile veyahut muayyen iş için istiâre olunan malı müsteâr ba-de'l-istimal yedinde kalır ise Mecelle'nin 838nci maddesi mucibince yine başka bir işe istimal edemez. Zira hin-i istimalinde ayn-ı müsteâr olan mal-ı muârun bih ve bade'l-istimal vedia gibi olarak artık onu istimal ve meks-i mutaddan zi-yade tevkif edemez. Edip de telef olsa zâmin olur. İmdi bir adam düğüne gitmek üzere bir yüzük istiâre etse düğünden avdetde parmağından çıkarıp sonra yine takamaz; veyahut o yüzüğü başka bir cemiyette dahi istimal edemez. Ve eğer ak-si bir harekette bulunursa zâmin olur. İâre-i mutlakada müsteîr ne kadar isterse muârun bihi istimal edebilir. Yalnız muîrin talebinden sonra istimal etmeyerek red edecektir. Fakat iâre-i muvakkatada müsteîr muîrin talebine intizar etmeye-rek muayyen olan vaktin hululunda red etmeye mecburdur.

Zeyl 2: Muîr iâre-i mutlakayı iâre-i muvakkataya tahvil edebildiği gibi bilakis iâre-i muvakkatayı iâre-i mutlakaya tebdil edebilir.

Zeyl 3: Bir muayyen iş için istiâre olunan mal istimal olmayarak telef olsa müsteîr zâmin olur. Mesela bir kimse bir mahalle gitmek için bir dâbbe istiâre ve hanesinde imsak etmekle helak olsa zâmin olur. Zira müsteâr râkip olmak için istiâre olunup imsak için değildir diye İştibâh’da mezkurdur. Avrupa kavanini bu babda sâmit ve sâkittirler.

MUÂRUN BİHİN TESLİMİ

Mecelle’nin 825nci maddesi mucibince muîr müsteârı talep ettikde müsteîrin hemen onu red ve teslimi lazım gelir. Eğer muîr bir hayli zaman talepten imtina ederse müsteîr dilerse muîrin talebine intizar etmeyerek red ve iade eder; dilerse yedinde emanet makamında hıfz eyler. Ve muîr talep edip de müsteîr bila sebe-i meşru ayn-ı müsteârı bir müddet tevkifi hengâmında ariyet telef veya zâyî veyahut kıymetine noksan ârız olsa zâmin olur. Zira muîrin talebinden evvel muârün bih müsteîr yedinde emanet ve ba’de’t-talep mal-ı mağsup addolunur. Fakat 826ncı maddede beyan olduğu üzere nassen veya delaleten muvakkat olan ariyetin hitamında muîre reddi lazım ve meks-i mutad ma’fûvdür. Mesela filan vakt-i asra kadar istimal olunmak üzere istiâre olunan hıyatı o vaktin hululunde red ve iade lazımdır. Kezalik filanın düğününde kullanmak üzere istiâre olunan hıyatı o düğünün hitamında red ve iade iktiza eder. Fakat bunu red ve iade için mutad olan mertebe-i vaktin müruru ma’fûvdür. Roma ve Fransız hukuklarında dahi ariyetin hîn-i tesliminde meks-i mutad ma’fûv olduğu bedfîhîr.

MUÂRUN BİH KİMİN VASITASIYLA TESLİM OLUNMAK LAZIMDIR?

Mecelle’nin 828nci maddesi mucibince ariyeti müsteîr binefsihi yahut ümenasından birisi ile red etmeğe mecburdur. Mesela müsteîrin yanında ariyet olunan dâbbeyi kendi evlad ü iyâli veya ecîri veyahut şehri ve senevî icare ile muvazzaf olan hizmetkarı gibi erkân-ı haneden ma’dud bir kimse ile red ettikde muârün bih telef olsa müsteîre zaman terettüp etmez. Ama bir ecnebi ile yani ücret-i yevmiyye ile ecîr olan kimse veya kendi dost u iyâlinden addolunmadığı hasebiyle onlar ile teslim ile zamândan beri olmaz. Fakat 829ncu maddesi mucibince eşya-yı nefiseden olan ariyeti bizzat muîre teslim etmek lazımdır. Mesela cevher gibi zî-kıymet eşyayı abd ile malikinin dârına red etmek makbul değildir. Ve bir şahıs bir raculden bervech-i âriyet bir öküz talep etmekle yarınki gün sana vereyim diye vaat ettiğinden tâlip ertesi gün gelip bila izin alıp istimal etmekle öküz telef olsa üzerine zaman icap etmez. Lakin mücteba ve muteberât olursa zâmin olur diye Haniye’de mersumdur.

Roma ve Avrupa kavanini bu kaideye riayet etmezler yani muârun bih gerek eşya-yı nefise olsun ve gerek olmasın müsteîr bi'n-nefs veyahut emini ile red ve iade eder.

Muârun bihin sahibi olan muîr gaip olup da hayat ve mematı malum olmaz ise müsteîrin vefatı tebeyyün edinceye dek hıfz ve badehu inde's-şuhûdîn veresine eda ve teslim eder. Ve eğer muîrin veresesi dahi malum olmayıp veya gaip olur ve ayn-ı müsteâr durmakla bozulur eşyadan bulunur ise hakimın izniyle o muârun bihi satıp esmân-ı hasılasını nezdinde emanet kabilinden olarak ve hıfz ettiği halde artık o semeni istimal edemez.

MÜSTEÎRİN BERAET-İ ZİMMETİ BEYANINDADIR

Muîr ve müsteîr eğer şahs-ı vâhid iseler mesele bir müşkilat göstermez. Muîrin mutalebesinde müsteîr muârun bihi red ve iade eder ve eğer muîr vefat etmiş ise veresesine, veresesi meçhul ve muârun bih mütesâriü'l-fesad ise hakim marifetiyle ayn-ı müsteârı fûruht ile esmân-ı hâsılasını müsteîr emaneten hıfz eder.

Müsteîr müteaddit olup muîr ayn-ı müsteârı istirdad etmek isterse her bir müsteîr hissesini teslim ettikde kendi zimmetini berâ eder; fakat eğer muârun bih kabil-i taksim olmayan bir ayn-ı vâhid olur ise müsteîrlerden biri ve o müsteârı tamamen eda etmedikçe berâet-i zimmet edemezler. Mesela bir adam şu on beş tane koyunlarımı sizlere iâre ettim her biriniz beşer tane alın deyip de her müsteîr beşer koyun alıp kabz ettikten sonra akit tamam olur. Ve her bir müsteîr âriyet aldığı beş adet koyunları iade ederek berâet-i zimmet eder. Ama eğer muîr şu evimi size iâre ettim üç karındaş biraz vakit oturun dese hane kâmilin red ve iade olunmadıkça hiç birisi tebriye-i zimmet edemez. Bu babda Avrupa kavanininde müsteâr gerek kabil-i taksim olsun ve gerek olmasın müsteîrler mean istiâre ettikleri için muîr mecmu-i müsteârı isterse birinden dilerse ayrı ayrı talep edebilir. Müsteâr cümleten iade olunmadıkça müsteîrlerin hiç birisi muîrin husumetinden halâs olamazlar.

Bu meselenin aksi olarak muîr müteaddit olup da müsteîr şahs-ı vâhid oldukda eğer muîrlar şerik iseler müsteîr muîrlerin birisine ayn-ı müsteârı teslim ederse mutalebeden halâs olur. Ama şerik değilse o anda cümle muîrlerin huzuru şarttır. Ve eğer muîrlerin biri vefat etmiş veya gaip olmuş olsa vârisi, vasisi onun yerine kaim olur. Ve eğer vârisi malum değilse hakim marifetiyle bir vekil nasb olunur. Mesela üç kişi şu koyunlarımızı sana iâre ettik; sevdi sana mübah olsun diyerek verdikleri halde eğer o muîrlar şerik iseler müsteîr muîrlerin birisine red ve iade eder ise mutalebeden halâs olur. Ve eğer şerik değilse o vakit her birinin huzuru lazımdır.

Avrupa kavanininde müsteîr muîrlerin birine red ve iade eder ise mutalebeden halâs olur.

ZAMÂNÂT BEYANINDADIR

Müsteârin her ne veçhile olursa olsun bir gûne teaddi ve taksiri tebeyyün ettikde zâmin olur. Müsteâr ise müstevdi gibi muîrin emini olup hın-i taksirinde Kitâbü’l-emânât’ta 803ncü maddesinde beyan olunduğu gibi muârun bihi tazmini lazım geldikde misliyattan ise mislini kıyemiyattan ise zamanı mucip olan şeyin yevm-i vukuundaki gibi kıymetini vermek lazım gelir*. Mesela müsteâr numune için bir fıçı yağ istiâre etse sonra o fıçı kendi taksiri ile kesr olursa o muârun bihi misliyle tazmin edecektir. Ama hayvan istiâre edip seviy-yi istimaliyle hayvan telef olsa telef olduğu gününün diyetini tazmin etmeğe mecburdur. Avrupa kavanininde müsteârin teaddi ve taksiri sabit oldukda zâmin olur; fakat ne vecihle zâmin olacağını mübeyyin bir bend-i mahsus yoktur.

MUÂRUN BİHİ RED VE İADE ETMEK İÇİN LAZIM GELEN MASRAF BEYANINDADIR

Mecelle’nin 830ncu maddesinde musarrah olduğu veçhile ayn-ı müsteârin muîre red ve iadesi zımnında lazım gelen mesârifat müsteâre aittir. Zira iâre muîre nef-i mahz olmamakla o akitten hâdis olan mesârifata dahi bi’t-tab mesul değildir. Ve muârun bihi teslim etmek lazım geldikde eğer mutlak ise hın-i akitte ayn-ı müsteâr nerede idi ise yine orada teslimi iktiza eder. Mesela bir kimse Kadıkaryesi’nde bir eşya istiâre ettikde yine karye-i mezburede red ve iade etmek lazımdır. Ve eğer bir muayyen mahalde teslimi şart kılınmış ise müsteâr orada red ve iade etmeye müteahhittir. Mesela muîr al şu atımı kullan sonra götür çiftlik nazırına teslim et diye emrederse müsteâr ba’d-e’l-intifa muârun bihi çiftlik nazırına teslim etmeye mecburdur. Ve eğer müsteâr masraf etmekten imtina ile teslimi tehir etse muîr hakimın marifetiyle tazmin ettirir. Avrupa kavanininde dahi ayn-ı müsteârin red ve iadesinin meûnet ve masrafı müsteâre aittir.

MUÂRUN BİH MUÎRİN MÜLKÜ OLMASI LAZIMDIR

Muârun bih muîrin mülkü olması her halde lazımdır. Zira eğer muîr rabbü’l-mal olmaz ise evvela iâre sahih olmaz. Saniyen muârun bih yed-i müsteârde bila teaddi vela taksirin zâyî veya telef olsa zarar muîre avdet eder. 822nci madde bir kimse bir kadından zevcin mülkü olan bir şey âriyet isteyip o dahi bila izin verip de o şey zâyî olduğu surette eğer derun-i hanede alî cerri’l-âdet zevcenin yedinde bulunan eşyadan ise gerek o kadına ve gerek müsteâre zaman lazım gelmez. Mesela at gibi kadınlar yedinde bulunmayan bir şeyi zevc dilerse zevcesine dilerse müsteâre tazmin ettirir.

* Bu babda ihtilaf vardır. İmam-ı Azam için muhasama ettikleri günde olan kıymeti zâmin olması lazım ve İmam-ı sâni kavlince zamanı mucip olan şeyin yevm-i vukuundaki kıymeti vermek vaciptir. Mecelle ise bu ikinci kavli tercih eylemiştir.

Roma ve Fransız kavanininde muîrin mal sahibi olması şart değildir. Müstevdi vediaı hatta sârik musrakun bihi iâre edebilir. Müsteîr müsteâr-ı mesrukayı rabbü'l-mala iade etmeye mecbur olmayıp yalnız ihtar edip istirdadı için bir müddet tayin eder eğer o müddette sahibü'l-mal dava etmez ise müsteîr muîr-i sârık red eder.

TERCİH-İ BEYYİNAT BEYANINDADIR

Akd-i iâreden dolayı bir dava zuhur ederse inde'l-muhakeme tarafeynden kimin beyyinesi evvel istima olunacaktır. Mesela bir kimse diğer kimsenin yedindeki malı ariyet vermiştim diye geri almak isteyip de o kimesne dahi sen o malı bana bey ve hibe etmiştin dese Mecelle-i celilenin 1762nci maddesi mucibince temlik beyyinesi ariyet beyyinesi üzerine tercih olunur. Niçin böyle olmalıdır?

Ba'dehu olan hakk-ı tasarruf ariyettekinden ziyadedir. Mesela müşteri mal-ı müşterâ-yı keyfemâyeşa tasarruf eder lakin müsteîr ayn-ı müsteârı hiç bir veçhile şahs-ı sâlise ferağ veyahut teslim edemez. Onun hakkı muârün bihin menâfiini ahz etmekten ibaret olup 1762 maddesi mucibince ziyade beyyinesi evlâdır.

Cem-i zamanda bey ü şıra çok ve ariyet nadir vuku bulup “en-Nadiru küllü mâdûn” fetvası mucibince nadir olan şeye itibar olunmayıp ekser zamanda cari olan akde itibar ederler.

Mutlak ve mukayyet beyyineleri tearuz ettikde kimin beyyinesi evlâdır? Mecelle'nin 1765nci maddesi mucibince ariyette ıtlak beyyinesi mukayyet beyyinesi üzerine ekvâdır. Mesela ariyet olan bir at müsteîr yedinde telef olup da muîr ben o atı sana dört gün kullanmak üzere iâre etmiştim sen ise dört gün müru-runda atı bana teslim etmeyip beşinci gün yedinde helak olmakla kıymetini zâmin ol diye dava ve müsteîr dahi sen öyle dört güne dek diye takyit etmeyip ale'l-ıtlak kullanmak üzere bana bana o atı iâre etmiştin diye müdafaa ettikde müsteîrin beyyinesi tercih ve beyyine ikame edemediği zamanda muîrin beyyinesi istima olunur. Ve eğer o dahi ispattan aciz olur ise müsteîr yeminle tasdik olarak ariyet ale'l-ıtlak inikad olmuş gibi addolunur. Zira müsteîr muîrin emini olduğundan “el-Emin yusaddeku bil yemin” fetvasına riayet olunur ve eğer ariyet-i mukayyede bir nevi ile ihtilaf olursa mesela müsteîr dese ki ben o yüzüğü her gün takmak için istiâre ettim ve muîr dahi ben yalnız pazar günleri kullanmak için iâre ettim dese söz mea'l-yemin müsteîrindir. Keza mekan ve vakit ve muayyen bir iş için istiârelerde ihtilaf olursa yine söz mea'l-yemin müsteîrindir ve muîrin hın-i rücuunda müsteîr iârenin inikadı sırf inkar etse veyahut an karib kazara telef olmasından bahs eylese bir yeminle halâs olur. Fakat tehâliften halâs için beyyine ikame edebilir

Roma ve Fransız kavanininde akıdeyn beyninde bir gûne münazaa zuhur ettikde Kavaid-i külliye'nin 76ncı maddesi mucibince “el-Beyyinetü ale'l-müddeî ve'l-yemînü alâ men enkerâ” fetvasınca amel ederler.

Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi

Mustafa Şentop*

The procedural laws of the Ottoman legal system were based on the idea that the function of the judiciary, like all other administrative functions, was controlled by the head of the state. The legal status of judges, who were appointed by the head of state, but acted on behalf of the people, was envisaged on the basis of agency. Thus, matters pertaining to their appointment, duties and rights were decided within this framework. From early times on, the judiciary was defined within certain principles; while the judges were, in principle, charged with overlooking all cases, without any delineation, later on certain limitations were imposed, owing to changing circumstances. The right of judging certain individuals and of trying cases which were prone to mistreatment or which involved more than a certain amount of money was taken away from the jurisdiction of the general courts and relegated to the courts of Divan-i Hümayun or Kazasker to facilitate a fairer trial. As to the place of jurisdiction, it seems that the place where the defendant lived was taken into account, with real estate cases or cases that had special features having different rules applied. However, since the rules regarding the duties and jurisdictions of the judges were not immutable according to the exigencies and circumstances of time, applying different rules can be regarded as being within the authority of legislation. Thus, the above developments seem to have emerged in this respect.

Key words: Legal status of judges, Jurisdiction, Place of jurisdiction.

Giriş

Osmanlı mahkemesi Tanzimat öncesi dönemde tek hâkimden oluşan, tek mahkeme idi. Geç dönemlerde "şer'iyye mahkemesi" olarak isimlendirilen bu mahkeme, başka bir mahkeme olmadığı için ayrı bir isim de taşımıyordu. Osmanlı devleti toprakları üzerinde gerçekleşen her olayla ilgili olarak, ceza - hukuk veya bir başka şekilde konu ayrımı yapılmaksızın ortaya çıkan yargısal ihtilaflar bu mahkemede çözülür, sonuçlandırılırdı. Klasik dönem (ki bu dönemden Tanzimat'ın başlangıcına kadar olan dönemi kastediyoruz) Osmanlı mahkemelerinde bir karmaşa, ikilik, uygulama farklılıkları söz konusu değildi. Bu sebeple, bazı istisnai durumlar göz ardı edilirse, klasik dönemdeki Osmanlı mahkemeleri hakkında bütünü kapsar şekilde konuşma imkânına sahip olduğumuzu ifade etmek gerekir.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Osmanlı Devletinde Hâkimin Hukuki Statüsü

Osmanlı hukuk sistemi, teorik temelleri bakımından İslam hukukunun dışında mütalaa edilemez. Uygulamada “örfi hukuk” diye adlandırılan ve devlet tarafından vazedilen hukuk kuralları, her ne kadar İslam hukukunun kaynaklarından üretilmemişse de, İslam hukukunun sistematik bütünlüğü içinde bir yere sahip kurallardır¹. Akademik çevrelerin dışında bazı kişilerin zannettiğinin aksine, İslam hukuku (şer’i hukuk), hayatın her alanı için eksiksiz hukuk kuralları getiren bir düzen değildir. Bir dünya görüşünün genel perspektifi içinde, hukuk düzenine ait genel ilkeler ile zamanla değişmeyeceği düşünülen ve değişmemesi istenilen esaslar belirlenmiş, oldukça geniş bir alan ise bu genel esaslara aykırı olmamak kaydıyla yasama faaliyeti için “boş” bırakılmıştır. Hukuki düzenlemelerdeki bu “bilinçli boşluk” Osmanlı Devleti’nde, Türk devlet geleneğinin de etkisiyle, yazılı kurallarla doldurulmuştur. Bu çerçevede, örfi-şer’i hukuk ayrımı izahta kolaylık sağlaması bakımından elverişli olmakla birlikte, Osmanlı Devleti’nin İslam hukuku dışında bir hukuk sistemine sahip bulunduğu kanaatine varmamıza yol açmaz. Aksi yöndeki değerlendirmelerin², Osmanlı hukukunun bütünlüğü ve genel

¹ Halil İnalcık, “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, *İslâmiyât*, C.I, sy.4, (Ekim – Aralık 1998), sh.142.

² Bkz. Coşkun Üçok, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.III, (1946), sy. 1, sh.125-146; *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.III, (1946), sy.2, 3, 4, sh.365-383 ve aynı dergi, C.IV, (1947), sy.1-4, sh.48-73. Üçok, Osmanlı ceza hukuku hakkında, özellikle yazıldığı tarih dikkate alındığında, değerli bilgi ve değerlendirmeler içeren bu makalesinde, kanunnamelerde yer alan bazı hükümlerin İslam ceza hukukuna aykırı olduğunu belirtmektedir. Bu hususta verdiği örnekler, makalenin hacmi dikkate alındığında, çok az sayıda, hatta bir kaç cümleden ibaret olmakla birlikte dikkate alınmaya değer gözükmektedir. Ta’zir cezalarının, had ve kısas cezalarından miktarca aşağı olması gerektiğine dair görüşün (bkz. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.III, (1946), sy.2, 3, 4, sh.365-383 ve aynı dergi, C.IV, (1947), sy.1-4, sh.49) bazı İslam hukukçuları tarafından savunulduğu, bir çok hukukçunun ise ölüm cezası dahil her türde cezanın ta’zir cezası olarak tayin edilebileceğini kabul ettikleri belirtilmektedir (bkz. Aynı makale, sh.51). Dolayısıyla, İslam hukukunda kabul edilmeyen cezaların ta’zir cezalarını düzenleyen kanunnamelerde yer aldığını söylemek, hukukçuların tamamı dikkate alındığında isabetli olmayacaktır. Kanunnamelerdeki ceza düzenlemelerinin genel olarak “ağır” hükümler içerdiğine dair görüşe (aynı makale, sh.51) ise katılmamak mümkün değildir; bu hususun ceza politikası bakımından ayrıca değerlendirilmesi gerekir. Müellifin, mali cezalarda ödeme gücüne nispetle yapılan tasnifin isabetli olmadığına dair değerlendirmesini de (aynı makale, sh.60-61) kabul etmek zor görünüyor. Müellif, İslam hukukundaki tasnifte, sosyal durumu yüksek olanlara daha hafif, sosyal durumu düşük olanlara daha ağır ceza tanzim edildiğini, Osmanlı kanunnamelerinde ise, tam aksine, ödeme gücü yüksek olanlara ağır, zayıf olanlara hafif ceza verildiğini belirtmektedir. Halbuki, ta’zir cezalarında sosyal duruma göre yapılan müellifin zikrettiği değerlendirme, “tevbih” olarak adlandırılan, hafif suçlarda kişiyi bir daha yapmamak üzere ikaz etme, azarlama cezası için söz konusudur; böyle bir cezada sosyal statüsü yüksek olan kişilerin daha az bir “itap”tan çekinecekleri, diğerleri için ise daha ağır bir “itap”ın etkili olacağı düşünülmüş olmalıdır. Mali cezalarda ise, “ceza” yönünden etkililiği sağlamak bakımından ödeme gücünün dikkate alınması tabii karşılanmalıdır. Son bir

karakteri dikkate alındığında gerçeği yansıtmadığını ifade etmek gerekir. Bu bakımdan, yargılama hukukuyla ve özellikle kadıların hukuki statüsüyle ilgili düzenlemelerin İslam hukukunun genel ilkeleri çerçevesinde ele alınması gerekmektedir.

İslam hukukunda, devlet iktidarının yasama, yürütme ve yargı erkleri olarak ayrı ayrı değil de bir bütün olarak değerlendirildiğini ve devlet başkanında toplandığını söyleyebiliriz³. Devlet başkanının umumi "velayet" anlayışı çerçevesinde, adaletin sağlanması, hukukun uygulanması ve nizaların halledilmesine dair görevleri de bulunmaktadır⁴. İslam tarihinde Hz. Peygamber ve sonraki halifeler döneminde, devlet başkanının bizzat yargılama yaptığına dair bilgilere rastlanmaktadır⁵. Devlet sınırlarının genişlemesi, nüfusun ve ihtilafların artması, devlet başkanlarının da hukuki yeterliliklerinin bulunmaması gibi çeşitli sebeplerle, devlet fonksiyonlarının ayrılması yoluna gidilmiş, idari görevlerle yargı görevinin farklı kişiler tarafından yürütülmesi ikinci halife Ömer zamanından beri gerçekleştirilmeye başlanmıştır⁶.

Yargı yetkisi kural olarak devlet başkanına ait olmakla beraber, bu yetkinin onun tarafından bizzat yerine getirilmesi mümkün olmadığına göre, bizzat veya bir başkası vasıtasıyla tayin edeceği kişiler (kadılar) eliyle icrası gerçekleşecektir. Devlet başkanı, mahkemeler kurarak, hâkimler tayin ederek veya ettirerek yargı fonksiyonunu yerine getirecektir⁷. Hâkimlerin, devlet başkanı tarafından tayin edilmekle beraber, onun adına değil kamu adına faaliyet gösterdikleri hu-

husus olarak, Fatih ve Kanuni kanunnamelerinde (21 ve 22. maddeler, bkz. Aynı makale, sh.54 ve 57) yer alan hükmün İslam ceza hukukuna aykırılığı hususuna temas etmek istiyoruz. At hırsızlığıyla ilgili bu hükümde, öncelikle had cezasının esas alındığı görülmektedir: "eğer at oğrılarsa elin keseler ...". Bilindiği üzere, had cezalarının tatbiki için gerekli şartların her zaman oluşması mümkün olmamaktadır. Böyle hallerde, suçlunun cezasız kalmaması için bir ta'zir cezası belirlenir. Hükmün devamında bu ifade edilmektedir: "... kesmezlerse ikiyüz akçe cerime alına". Buradaki düzenleme, "el kesme" ile "cerime" arasında hakimi muhayyer bırakan bir düzenleme değildir; had cezasına hükmedilmesi mümkün olmadığı takdirde ikinci cezanın verilmesi gerekecektir. Nitekim, kanunnamelerin başka metinlerinde (bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, 1973, sh.73, özellikle 6 numaralı dipnot) mali cezanın had cezası yerine geçmek üzere değil, uygulanamaması halinde verilerek üzere belirlendiği anlaşılmaktadır. Ta'zir suçlarıyla ilgili olarak uygulamaya dayalı bir çalışma için bkz.: Yaşar Tekin, *Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Ta'zir Suç ve Cezaları*, (1179/1765), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, sh.138-143.

³ Fahrettin Atar, "Kazâ" (Kazâ), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.25, sh.115; aynı müellif, *İslam Adliye Teşkilatı (Adliye)*, Ankara, 1991, sh.21-34.

⁴ Aynı yerler.

⁵ Atar, *Adliye*, sh.45 vd.

⁶ Atar, *Adliye*, sh.66. Bu ayırımın daha önce, hatta Hz. Peygamber döneminde yapıldığı da ifade edilmektedir. Bkz. a.g.e., sh.31.

⁷ Atar, *Kazâ*, sh.115.

kukçular tarafından kabul edilmekte, bu sebeple devlet başkanının görevinin sona ermesi halinde hâkimlerin görevlerini sürdürecekleri ifade edilmektedir⁸. Bu durumda, devlet başkanı ile onun tayin ettiği hâkim arasında tesis edilecek hukuki ilişkinin niteliği önem kazanmaktadır. Hâkimin tayini, görevden alınması, denetlenmesi, kararlarının incelenmesi (temyiz), görev alanı ve yeri bakımından sınırlandırılabilmesi hep bu ilişkinin niteliğiyle alakalı olacaktır.

Mecelle'de de ifadesini bulduğu üzere, devlet başkanı ile kadı arasındaki hukuki ilişki vekâlet ilişkisidir. Buna göre, "(h)akim, taraf-ı sultaniden icra-yı muhakemeye ve hükme vekildir."⁹ Klasik kaynaklarda da, devlet başkanı ile hâkim arasındaki ilişki bir "vekâlet" ilişkisi olarak nitelendirilmektedir¹⁰. Yargı görevini ifa edenlere kadı ile birlikte, vekil anlamında "nâib" adının da verilmesi, kazâ merkezlerine "niyabet" denmesi bu vekalet ilişkisini belirtmesi açısından önemlidir. Bu çerçevede bakıldığında, devlet başkanının kadıları tayini, yetki ve görev sınırlarını belirlemesi, azl etmesi vekâlet ilişkisi içinde değerlendirilmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, devlet başkanı kadıları bizzat tayin edebileceği gibi, bu işin ifası için başkalarını da görevlendirebilir. Nitekim Abbasiler döneminde kadı tayinleri için yetkili olmak üzere kâdî'l-kudatlık makamı kurulmuş¹¹, Osmanlı devletinde de kadı tayinleri, XVI. yüzyıl ortalarından itibaren mevleviyetlere tayinde şeyhulislamın yetkisi ayrı tutulursa, kazaskerler tarafından gerçekleştirilmiştir¹². Kadılıklarda değişiklikler, kadıların tayin ve azilleri, hüküm sahalarının tahdidi veya tahdidin kaldırılması kazaskerin yetkisine verilmiş; daha doğrusu onun buyrulduzu ile ve padişaha arz ederek aldığı hüküm ile yapılmıştır¹³.

Bu hukuki ilişkinin gereği olarak, devlet başkanı kadıların görev yerini, görev alanını ve kapsamını belirlemek yetkisine sahiptir¹⁴. Devlet başkanı veya hakim-

⁸ Aynı yer. Halife vefat ettiği zaman valilerin ve kadıların mün'azil olmayacağına dair, bkz.: Mehmed b. Hüseyin el-Ankaravî, *Fetâvâ'l-Ankaravî*, Bulak, 1281, C.I, sh.386.

⁹ Mecelle, 1800. madde.

¹⁰ Mâverdî, *Edebü'l-Kâdî*, (naşiri: Muhyi Hilal es-Serhan), Bağdad, 1971, C.I, sh.174; İbrahim el-Halebî, *Mültekâ'l-Ebhur*, (naşiri: Mehmed Reaî), İstanbul, 1268, sh.145; Hayruddin er-Remlî, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye fi nef'i'l-beriyye*, Bulak, 1273, C.II, sh.6.

¹¹ Kâdî'l-kudatlık kurumu için bkz.: Şükrü Özen, "Kâdîlkudât", *DİA*, C.24, sh.77-82.

¹² Kazaskerlik kurumu için bkz.: Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Belleten*, C.LXI, sy.232, (1988), sh.232 vd.; Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul, 2005.

¹³ İnalcık, "Mahkeme", *İslam Ansiklopedisi*, (İ.A.), C.7, sh.149.

¹⁴ Mecelle'nin 1801 ve devamındaki maddelerinde bu hususlar düzenlenmektedir.

MADDE.1801-Kazâ, zaman ve mekan ile ve bazı husûsatın istisnâsı ile tekayyüd ve tahassus eder.

Meselâ, bir sene müddetle hükme memur olan hakim ancak o sene içinde hükmeder. Ol senenin hulûlünden evvel veya mürûrundan sonra hükmedemez. Ve keza muayyen bir kazâda hükmetmek üzere nasbolunan hakim ol kazânın her mahallinde hükmeder, amma diğer kazâda hükmedemez. Ve bir mahkeme-i muayyenede hükmetmek üzere nasbolunan hakim ancak

leri tayine yetkili şahıs, tayin sırasında belli şartlarla hakimi sınırlayabilir. Bu şartlar özellikle, belli davalara bakma veya bakmama, belli coğrafi sınırlar içinde yargılama yapma ve belli süreyle görev yapma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yargı görevinin icra edileceği coğrafi alanla ilgili sınırlamalar her hakim tayininde ayrıca belirtilmemekte, bunun yerine yargı çevrelerinin önceden belirlenmesi, başka ifade ile "kazâ" teşkili suretiyle sınırları belli yargı çevreleri oluşturulmaktadır¹⁵. Bu durumda bir "kazâ"ya tayin edilen hakimın yargı yetkisinin coğrafi sınırları önceden bilinmiş olmaktadır. Pek çok kadı beratında rastlandığı gibi, Ankara'ya tayin edilen kadı Ahmed'e de Anadolu Kazaskeri tarafından verilen mektupta "... varub kazâ-i mezbûrda icra-yı ahkam-ı şer'iyye idüb ..." yazılmaktadır¹⁶. Buradaki "kazâ-i mezbûr" ibaresi ile belirli bir yer, sınırları malum bir yer kastedilmektedir. Bu sebeple, hakimın yer bakımından yetkisi incelenirken, yargı çevrelerinin nasıl belirlendiği hususuna da açıklık getirmek gerekecektir.

Kazâ (Yargı) Çevrelerinin Teşkili, Birleştirilmesi ve Ayırılması

Osmanlı Devleti'nde kazâ çevrelerinin belli esaslara göre tespit edildiği bilinmektedir. Fetihten önce bir yargı çevresi olan şehirlerin yeniden değerlendirilmeye tabi tutulduğu, bazen müstakil bir "kazâ" olarak bırakıldığı, bazen de başka bir yerleşim yeriyle birleştirilerek "kazâ" yapıldığı görülmektedir. Kazâ çevrelerinin belirlenmesinde esas alınan temel kriter, bölgenin getireceği tahmin olunan gelir¹⁷ durumudur. Daha önce de geçerli olduğu tahmin edilen bu esas, Celalzâde

ol mahkemede hükmedib diğer bir mahalde hükmedemez. Ve kezâlik maslahat-ı âhme mülahaza-i âdilesine binaen filan hususa müteallik dava istimâ olunmaya deyû emr-i sultânî sâdır olsa hakim ol davayı istimâ ve hükmedemez, veyahud bir mahkeme hakimi bazı hususât-ı muayyene istimâna me'zun olub da maadâsını istimâa me'zun olmasa ol hakim ancak me'zun olduğu hususâtı istimâ ve hükmeder. Maadasını istimâ ve hükmedemez. Ve kezâlik bir müctehidin bir hususda re'yi, nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak olduğuna binaen ânin reyî ile amel olunmak üzere emr-i sultânî sâdır olsa ol hususda hakim ol müctehidin reyine münâfi diğer bir müctehidin reyî ile amel edemez, ederse hükmü nâfiz olmaz.

MADDE. 1803-Müteaddid hakimi olan beldede hasmeynden birisi bir hakimın ve diğeri obir hakimın huzurunda mürâfaa olmak isteyib bu vechile beynlerinde ihtilaf vaki olsa müddeâleyhin ihtiyar eylediği hakim tercih olunur.

MADDE. 1807-Bir kazâ hakimi başka bir kazâ dahilindeki arazi davasını istimâ edebilir. Fekat kitâb-ı davada beyan olunduğu vechile hudûd-ı şer'iyyesinin beyanı lazım gelir.

¹⁵ Kazâların teşkili hakkında bkz.: Tuncer Baykara, "Kazâ", *D.İ.A.*, C.25, sh. 119-120. Mecelle şarihi Ali Haydar Efendi, bu hususla ilgili olarak, "Zamanımızda bütün kazâlar bu vechile mekan ile mukayyedir. Zira hükkâm-ı şer'in velayetleri birer kazâyâ kasr ve tahsis olunmuşdur ki bir kazâ hakimi diğer kazâda hüküm idemez" *Dürrü'l-Hükkâm fî Şerh-i Mecelleti'l-Ahkâm*, C.IV, İstanbul, 1330, sh.702.

¹⁶ Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyye Sicili*, Ankara, 1974, sh.138. (1752 numaralı kayıt.)

¹⁷ Gelirden kasıt, kadiya getireceği düşünülen gelirdir. Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde kadılar devletten maaş almayıp, gördükleri davalara ve diğer işlerden almış oldukları harçlarla geçimlerini sağlardı. Harçlar, miktar veya oran olarak kanunnamelerde belirlenmiştir.

Kanunnamesi'nde "bir kadılık hasılı her bin hanede on akçe tahmin olunub anın üzerine hasıl bağlanur" şeklinde ifade edilmektedir¹⁸. Şu halde en düşük dereceli kadılık yirmi akçe gelirli olduğuna göre, bir kaza bölgesi en az ikibin haneden oluşmaktadır. Göyünç, Mardin şehri üzerine yapmış olduğu çalışmada, gelirlerle ilgili bilgilerin kanun maddesini teyit ettiği yazmaktadır¹⁹.

Zaman içerisinde kazâ bölgesinde nüfus artışı veya azalması ile karşılaşılabilceği için kazâ bölgelerinin sınırlarında değişiklikler olması tabiidir. Bazen de başka sebeplerle kazâların birleştirildiği veya diğer bir kazâyı ilhak edildiği görülmektedir. Özellikle mahkemelerin uzak olması ve iş yükünün yoğunluğu yeni kazâ dairesi teşkili için bir sebep olarak gösterilmektedir²⁰.

Bkz.: İlber Ortaylı, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", *Bülent Nuri Esen'e Armağan*, Ankara, 1977, sh.259-261; Bahaeddin Yediylidiz, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* - I, Edt. E. İhsanoğlu, İstanbul, 1994, sh.461.

¹⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, C.VII, İstanbul, 1994, sh.250. Latin harfleriyle olan metinde "... her bir hanede..." denilmesine rağmen, asıl metinde (sh.279) açık olarak "bin hane" yazmaktadır ki makul olan da budur; diğeri baskı hatasından kaynaklanmış olmalıdır. Ayrıca bkz.: Necmi Öz, Celal-zade Kanunnamesinin Tetkik ve Tahlili, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Lisans Tezi, 1966, sh.53.

¹⁹ Nejat Göyünç, *XVI. Asırda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969, sh.48. Ergenç, Göyünç'ün hesabının doğru olduğunu belirtmekle beraber, 74 sene sonra yapılan bir tayindeki bilgilere dayanarak, zaman içinde kanunnameye belirtilen esasın uygulamada dikkate alınmadığını ifade etmektedir. Göyünç'ün verdiği bilgide, Mardin kadısı, 1518 senesinde, 50 akçe yevmiye ile tayin edilmişti; o tarihteki müslüman hane sayısı 4760 olduğuna göre, yaklaşık "bin haneye on akçe" hesabı doğrulanmaktadır. Ergenç'in tespitinde ise, 1592 senesinde Mardin kazâsına tayin edilen kadının yevmiyesi 150 akçedir. Ergenç, bu süre içinde Anadolu'daki nüfus artışının en çok %125 olduğu belirterek hane sayısında %300'lük bir artışı mümkün görmemektedir. Buradan hareketle, "kadı gündeliklerinin artık hanelere göre yapılmış tahminler olmaktan çıkıp daha ziyade Osmanlı ülkesinin her yanındaki kadılıkların birbirlerine göre büyüklük ve önem derecelerini gösteren bir gösterge niteliği taşıdığını" ifade etmektedir. Mardin kazâsı özelinde yapılan bu değerlendirmede, belirtilen tarihlerde kazâ çevresine dahil olan hane sayılarının esas alınması gerekmektedir. Mardin kazâsının nüfusu genel artış oranlarından daha fazla artmış olabileceği gibi, kazâ çevresinde nahiye ilhakıyla bir genişleme de söz konusu olabilir. Nitekim Ergenç yakın bir tarihte (1583) Ankara kazâsından iki nahiyenin ayrılarak, kazâ statüsüne geçirildiğini belirtmektedir. (Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, sh.183, dpn.17).

²⁰ "İstanbul kadısına hüküm ki, Südde-i Saâdet'ime mektub gönderip mahrûse-i mezbûrede beş yerde mahkeme olmakla müselmânlara ta'ab gelip husûsen eyyâm-ı şitâda bu'd-i mesafeden gelmekte zahmet u meşekkat çekerler deyû bir iki yerde dahi mahkeme ihdâs olunmak ricâsına arz eylediğin ecilden göresin, fi'l-vâki mahkeme ihdâsı gayet lazım ise tedârik olunmak emredip buyurdum ki, vusûl buldukda göresin, fi'l-vâki mahkeme ihdâsı gayet lazım ise münasib olan mahallin mahkeme ihdâs eyleyip icra-yı ahkâm-ı şer'iyye eyleyesin (bâ-Hatt-ı Hümayûn) fi 2 Safer 994 / 23 Ocak 1586." Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, (hız. Abdullah Uysal), Ankara, 1987, sh.47. Bu hükümden, yeni bir kazâ kurulması mı, yoksa "nahiye" teşkili mi isteniyor düşünmek gerekir. Özellikle son kısımda, münasip yerde mahkeme ihdâs eyleyip ahkâm-ı şer'iyyeyi icra etme emri, bir nahiye yani nâiblik kurulmasına dair bir talep olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü kazâ teşkili prosedürü farklıdır, İstanbul kadısının yetkisinde olmamalıdır.

Kazâların teşkili, ayrılması veya birleştirilmesi ya da sınırlarının değiştirilmesi ile ilgili prosedürü düzenleyen özel bir hükme rastlayamadık. Ancak kazâ sınırlarının değiştirilmesi, bazı nahiyelerin kadılığa ilhakına veya kadılıktan ayrılmasına dair kayıtlar kadı sicillerinde görülmektedir.

Şer'iyeye sicilleri üzerinde yapılan çalışmalarda, mesela Jennings'in makalesinde²¹ bu hususa dair örnekler mevcuttur. Defterde yer alan Anadolu Kazaskeri Kemalüddin Efendi'nin²² gönderdiği bir yazıya göre, daha önce görev yapan Anadolu Kazaskeri tarafından Kara Hisar, Develi ve Yahyalı nahiyeleri Kayseri kadılığından ayrılarak Niğde kadılığına bağlandığı ancak adı geçen nahiyelerin Kayseri kadılığından ayrılmasının doğru olmadığı ve bu nahiyelerin yeniden Kayseri'ye tabi kılındığı ifade edilmektedir²³.

Aynı şekilde bir hüküm Bursa şer'iyeye sicilinde görülmektedir. Bursa kadılığına tâbi bir karyenin İnegöl kadılığına bağlanması suretiyle daha önce "gadr" edildiğini belirten Anadolu kazaskeri, karyenin yeniden Bursa kadılığına ilhak edildiğini ifade etmektedir²⁴.

H.976 tarihli Vize icmal defterinde yer alan bir kayıt padişahın ferman ile bir nahiyeyi müstakil kadılık haline getirdiğini göstermektedir²⁵. Aynı işlemle, başka kadılıklara ait bazı köyler ayrılıp yeni teşkil edilen kadılığa bağlanmış, bunun sonucu olarak yargı çevreleri yeniden düzenlenmiştir. Benzeri bir hükme, Ankara

²¹ Ronald C. Jennings, "Limitations of The Judicial Powers of The Kadı in 17th C. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, Nr:50, 1979, sh.151-184.

²² Defterdeki yazıda mevcut olan tarih (27 Zilhicce 1018) Taşköprülüzade Kemalüddin Efendi'nin üçüncü defa Anadolu Kazaskerliği yaptığı döneme denk gelmektedir. Kemaleddin Efendi, 12 Cemaziyevvel 1012 - 15 Cemaziyevvel 1013 tarihleri arasında birinci defa, 28 Zilhicce 1013 - 12 Safer 1015 tarihleri arasında ikinci defa, 6 Şevval 1018 - 19 Zilkade 1019 tarihleri arasında da üçüncü defa Anadolu Kazaskerliği yapmıştır. Bkz. Şentop, *Kazaskerlik*, sh.101.

²³ Jennings, sh.160.

²⁴ Bursa kadısına gönderilen hükümde, kazâ sınırlarıyla ilgili arzın kazasker tarafından yapıldığı belirtilmektedir: "...malum ola ki, mukaddemâ Bursa kazâsı mülhakâtından Görede (?) nam karye bundan bir tarikle İnegöl kazâsına ilhak olunmakla gadr olunmağın haliyâ mahrûse-i Bursa kazâsına ilhak olunduğuna bilfiil Anadolu kazaskeri olan ... Mevlana Mehmed ... mektup vermeğın mücebince amel olunup ..." Hükümle beraber, aynı mahiyette Anadolu kazaskerinin bir yazısı da deftere kaydedilmiştir. Bkz. Salih Pay, *1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'iyeye Sicili*, Bursa, 1987, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, sh.185-186, (varak 63a).

²⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakkında Mahsus İstatistik Defterleri - II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.II, sy.2, (İkinci cikanun 1941), sh.235. "Vize tımarları tamam tevzi" olunub icmal yazıldıktan sonra Bergoz nahiyesi müstakil kadılık olmak sene 976 şa'banının yirmibirinde ferman olunub Vize ve Hayrebolu ve Baba Eskisi ve Çorlu ve Pınar Hisar kadılıklarından cümle kırk bir pâre karyeler ferman-ı şerif mucibince ifraz ve Bergoz nahiyesinde yazılıb mukaddemâ virilen tezkerelere muhalif olmamasıyçün işbu icmalde alınan karyeler üzerine nahiy-i Bergoz diyü işaret olunmuşdur...".

şer'iyye sicilinde rastlanmaktadır: Bacı ve Çukurcak kazâları Ankara'ya tabi birer nahiye iken müstakil kazâ haline getirilmişlerdir²⁶.

Rumeli Kazaskerliğine ait bir ruznâmede kazâların ayrılması, birleştirilmesi ve yeni kazâ teşkiline dair daha açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, bu tür işlemler kadı tayinleri gibi padişaha arz edilmişler ve onaylanmışlardır²⁷. Bu kayıtlarda kazâların birleştirilmesi için bazen halk müracaat edip talepte bulunmuştur. Müracaatlarda sebep olarak "meclis-i şer'e gitmek ve murafaa olmak" hususunda zorluk çektikleri belirtilmektedir²⁸. Bazen de bölgedeki idari yetkili veya çevredeki kazâ kadıları mütalaa göndermekte, yeni kazâ teşkilini veya kazâların ayrılmasını talep etmektedir. Bunlarda yukarıdaki sebeplerin yanına "mâl-ı miri tahsilindeki zorluk" da eklenmektedir²⁹. Kazaskerin herhangi bir şekilde öğrendiği ve re'sen arz ettiği düzenlemelere de rastlanmaktadır³⁰.

²⁶ Ergenç, sh.183, dpn.17. Ankara Şer'iyye Sicilinde I/1096'da kayıtlı 23 Ekim 1583 tarihli ferman sureti.

²⁷ "Sakton (?) adası Değirmenlik kazâsından kemâl-i mertebe bâid olmağın müstakillen kadılık olup yevmî yirmibeş akçe ile sadaka olmağın... hatt-ı humayûn-ı saadet makrun vârid oldukda..." (Ertuğrul Oral, *Rumeli Kazaskerliği Ruznamesi*, (Basılmamış mezuniyet tezi), İstanbul, 1980, sh.41, h.124). Bir kadı/müfettişin gönderdiği mütalaa üzerine Angeli Kasrı kazâsından İvlahor nahiyesi ve Kerpenis kazâsından Apokri nahiyesi ifraz olunup müstakillen kadılık olup (kırk akçe yevmiyeli) ... uygundur diye padişaha arz. (Oral, sh.59, h.180). "... bundan akdem Karitine kazâsından ifraz olan nahiye-i Fener müstakil kadılık iken hala bir tarik ile gerü ilhak olunup nahiye-i mezbura müstakil kadılık olmak her vechile fukarâ-i reâyânın hallerine evlâ ve ensebdir deyû... Mora Sancağı Beyi arz edib..." padişaha kazasker tarafından arz olunur. (Oral, sh.68, h.213). "... Hurbişde kazâsından ayrılıp Kesriye'ye tabi olan bazı köyler ile, Kesriye kazâsına tabi başka bazı köyler oradan ifraz olunup Hurbişde kazâsına ilhak olunmuş ve Hurbişde kazâsı ikiyüz akçe ile verilmiştir (Oral, sh.118, h.374). "...Sabıka Hulumiç kazâsı müstakil iken Balya-badra kazâsına zam olunup müddeti tamam olmağla gerü müstakil kadılık olmak reâyâ ve berâyâya ve ahâlî-i vilayete evlâ ve enfâ olmağın..." (Oral, sh.129, h.412). "...Dıraç kazâsında nahiye-i Peklin bundan akdem müstakillen kadılık iken bir tarikile Dırac kazâsına ilhak olunup lakin yine nahiye-i mezkure müstakil kadılık olması her vechile reâyâ ve berâyâya evlâ ve enfâ olduğundan..." Belgrad müfettişi bildirir...ve kazasker padişaha arz eder (Oral, sh.132, h.420). "...Yenipazar kazâsına tâbi Mitroviçe bundan akdem müstakil kadılık iken bir tarikiyle Yenipazar kazâsına ilhak olunup lakin yine nahiye-i merkume müstakil kadılık olması her vechile reâyâya evlâ ve enfâ olduğun..." civar kadıları bildirir kazasker arz eder (Oral, sh.135, h.430). "...Turmarınca (?) kazâsı muzâfâtından Opar nahiyesi halkı meclis-i şer'-i şerife murâfaa olmaya usret çekilip mesafe-i baide olduğundan...bundan akdem ifraz olunup müstakil kadılık iken bir tarikiyle yine Turmarınca'ya bağlandığı lakin nahiyesinin müstakil kazâ olmasının reâyâ ve berâyâya ve mâl-ı miri tahsiline evlâ ve enfâ" olduğu Ohri Müfettişince kazaskerliğe bildiriliyor, oradan da arz ediliyor (Oral, sh.136, h.431). Daha önce müstakil kadılık olup Sakız'a ilhak edilen Susam adası mesafe-i baide olup meclis-i şer'e gitmekte ve mâl-ı miri tahsilinde zorluk olduğu gerü ifraz olup sabık üzere müstakil kadılık olması "reâyâ ve berâyâ ve mâl-ı miri tahsiline evlâ ve enfâ olmağın..." mütalaasıyla kazasker tarafından arz ediliyor (Oral, sh.137, h.437).

²⁸ "...Turmarınca (?) kazâsı muzafatından Opar nahiyesi halkı meclis-i şer'-i şerife murâfaa olmaya usret çekilip mesafe-i baide olduğundan..." (Oral, sh.136, h.431).

²⁹ "...Mora Sancağı Beyi arz edib..." (Oral, sh.68, h.213); "... civar kadıları arz edib ..." (Oral, sh.135, h.430). Diğer örnekler için bir önceki dipnota bakınız.

³⁰ Sakız'a ilhak edilen Susam adası mesâfe-i baide olup meclis-i şer'e gitmekte ve mâl-ı miri

Rumeli Kazaskerine gönderilen H.1011 tarihli bir fermanla mevleviyet kadı-lıkları tevcih edilirken kadılık bölgesi ilave edilmemesi, bu hususun kadılık man-sıplarında azalmaya sebebiyet verdiği ifade edilmektedir³¹. Buradan kadılık böl-geleriyle ilgili düzenlemeler konusunda kazaskerin yetkisinin bulunduğu anla-şılmaktadır. Ancak bazen kazâ ilhakının veziriazam arzı ile yapıldığı da görülmek-tedir³².

Sonuç olarak, coğrafi yakınlık, idari iş ve işlemlerin yürütülmesinde kolaylık gibi çeşitli sebepler dikkate alınarak yargı çevrelerinin kurulduğunu ve değış-tirildiğini, bu işlem yapılırken o çevrenin getirmesi tahmin edilen gelirin esas alındığını, bu konudaki düzenlemelerin kazasker veya veziriazam arzıyla padişah tarafından onaylanan bir işlemle gerçekleştiğini ifade edebiliriz. Özellikle, kadı-ların tayin edildiği coğrafi bölgelerin sınırları kesin olarak belirlenmiş bir yargı çevresi olduğunu, dolayısıyla yer bakımından yetki meselesinin açıklığa kavuş-turulduğunu tespit etmek gerekir.

Osmanlı Kadısının Görevi (Dava Konusu Bakımından Yetkisi)

Yargı yetkisinin devlet başkanında / padişahta olduğu, kadıların padişah ta-rafından tayin suretiyle ve ona vekaleten görev yaptıklarını yukarıda belirtmiştik. Bu sebeple, kadılar, yargı yetkilerini padişah tarafından verilen yetki işleminden almaktadırlar. Bu bakımdan, daha önce kazaskerlik yapmış kişilerin bile bilfiil görevde olmadığı zamanlarda yargılama yetkisinin bulunmadığı muhakkaktır³³. O halde kadılar için aslolanın "yetkisizlik" olduğunu, "yetki" halinin tayin beratıy-la ortaya çıktığını ifade edebiliriz³⁴. Şeyhülislam Ankaravî'nin fetvaları arasında yer alan bir hüküm, bu hususu teyit eder niteliktedir. Buna göre, Ordu Kadılığı ile görevlendirilmiş bir kadının da ordu mensupları dışında başkalarının davasına

tahsilinde zorluk olduğu gerü ifraz olup sabık üzere müstakil kadılık olması "reâyâ ve berâyâ ve mâl-ı mîrî tahsiline evlâ ve enfâ olmağın..." mütalaasıyla kazasker tarafından arz ediliyor (Oral, sh.137, h.437).

³¹ Feridun Bey, *Münşeatû's Selâtin*, C.II, sh.225-226.

³² İpşirli, *Kadıaskerlik*, İstanbul, 1982, (Basılmamış Doçentlik Tezi), sh.142.

³³ Konuya işaret eden bir hükümde şöyle denilmektedir: "... sâbika kadiasker olup bervech-i arpalık Tırnova kazâsına mutasarrıf olan mevlanâ ... Tırnova kazâsında bazı müddeâ ve müddeâ aleyh kimesneleri Niğbolu Sancağı mütesellimi ahz idüp mücerred ahz ü celb-i mal için sen istimâ ider imişsin. İmdi bu makule haric kazâda olanların bilâ emr-i şer-i şerif davasın istimâ itmeyüp ve hilâf-ı şer-i şerif ol bahane ile bigayr-ı hakkın ahz olunan var ise itlak olu-na, diyü a'lamu'l ulema'î mukarrebîn... Rumili kadiaskerüm olan Mevlana Abdürrehim ... ta-rafından mühürlü mektub virilmeğle mucebince amel olunmak bâbında ferman-ı âli şânım sâdır olmuştur." Bkz. *Mühimme Defteri* - 90, Red. Mertol Tulum, İstanbul, 1993, sh.184, h.n.218.

³⁴ Bkz.: er-Remlî, sh.6. "... kazânın velâyeti sahib-i hilafetin izn ü icâzetiden müstefâddır. (Ebussuûd)", İnalcık, "Mahkeme", sh.149.

bakması nafiz değildir³⁵. Bu yüzden olsa gerek, tayin beratlarında oldukça kapsayıcı ifadelerle, kadıların yapacakları işler ve bakacakları davalar zikrolunmuştur³⁶. Bu belgelerde dikkati çeken husus, yetkinin kapsayıcılığını temin etmek için, yıllardır süregelen geleneğe atıf yapılmasıdır³⁷: "... kuzât-ı sâlife her neye mutasarrıf olgelmışler ise bu dahi ana mutasarrıf olub ...". Böylece yetkilendirme konusunda doğabilecek ihtilafların önü alınmaya çalışılmıştır.

Öte yandan, kadimden beri devam eden veya sonradan ortaya çıkan bazı düzenlemelerle kadıların bazı davalara bakmamaları istenmiş, daha doğrusu verilen yetki kapsamından bazı hususlar istisna edilmiştir.

Bazı genel düzenleyici işlemlerle, önceden, bir kısım görevlilerin sadece belli mahkemelerde yargılanmalarına hükmedilmiş, genel mahkemelerin bu kişileri yargılamasının önüne geçilmiştir. Mesela, ilmiye sınıfına mensup kişilerle ilgili davaların sadece Divan-ı Hümayun'da ve kazaskerler huzurunda yargılanabilecekleri belirtilmektedir³⁸. Zaman zaman kadılar, kendileriyle ilgili şikayet ve tazizler olduğunda bu fermanlara atıf yaparak başka bir yerde yargılanmamaları gerektiğini, cezaya ilişkin davalarının sadece Divan-ı Hümayun'da görülebileceğini belirtmişler, bu hususu teyid eden emir talep etmişlerdir³⁹. Kazâ bölgelerinde yerel güç odaklarının ve ehl-i örfün kadılarla ilgili şikayetleri, rahatsızlıkları zaman zaman çalışmalarını aksatacak dereceye varmıştır. Bir de yargılayanın yerel mahkemelere bırakılması onları iyice çalışamaz hale getirecektir. Kadıların bağımsızlığı bakımından bir teminat olması yönüyle Divan-ı Hümayun'da yargılanmaları önem taşımaktadır. Müderrisler için de aynı kural benimsenmiştir. Tarih kitaplarında nakledilen Divan-ı Hümayun'da yapılmış yargılamalar hep ilmiye sınıfından şahıslarla ilgilidir. Meşhur Molla Kabız'ın Divan-ı Hümayun'da yargı-

³⁵ Ankaravî, C.I, sh.370. Müellif, metinde "kadı'l-asker" ibaresini kullanmakla beraber yanda çıkma yapılarak, buradaki "kadı'l-asker" tabirinden muradın Osmanlı Devleti'ndeki kazasker kurumu olmadığı bilakis ordu kadısının kastedildiği belirtilmektedir.

³⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988, sh.112-116. Müellif farklı dönemlere ait kadı beratlarından örnekler vermektedir.

³⁷ Uzunçarşılı, sh.113.

³⁸ Feridun Bey, *Münşeat*, C.II, sh.225-226; Ahmet Lütfi, *Mir'at-ı Adalet*, İstanbul, 1304, sh.65-69. Kanunnamelerde, kadı ve müderrislerle ilgili yerel mahkemede yargılama yapılmasını engelleyen hükümlere rastlanmaktadır. "... Kadılar, müderrisler, şeyhler, imamlar, hatipler ve bunlar gibi makam ve cihat sahiplerini cezalandırmak gerekse bunu yapmayalar ... Divana arz edilirler ..." Bkz. *Zanaatkarlar Kanunu (Kanunname-i Ehl-i Hiref)*, Hzr. Abdullah Uysal, Ankara, 1982, sh.73-74. [Bu kanunname, hazırlayanın belirttiğine göre, Çorum İskilip Halk Kütüphanesi'nde 1293/1 numarada kayıtlı, 1650'den sonra kaleme alındığı tahmin olunan yazma nüshadan hazırlanmıştır. (sh.3)]

³⁹ Ankara'ya tâbi Yabanâbad Kadısı yazdığı arzuhalde, kendisinin on aydır istikamet ve adaletle görevini yürüttüğünü, bundan rahatsız olan bazı eşirrânın kendisi aleyhinde dedikodu yaptığı ve aleyhinde ferman aldıklarını halka yaydıklarını ifade ederek, kendisini kazâdan kaçırtmak istediklerini belirtmektedir. Bu sebeple kendisi ile ilgili bir iddia vaki olursa davasının İstanbul'da görülmesine dair bir ferman talep etmektedir. 1138 H. (B.O.A., Cevdet Tasnifi, Adliye, Nr:824).

landığını biliyoruz. Molla Kâbız faaliyetleriyle önemli bir olay haline geldiği için de Divan'da yargılanmış olabilir; ama onun bir müderris olduğunu unutmamak gerekir⁴⁰. Yine Divan-ı Hümayun'da yargılanan Nadaîlı Sarı Abdurrahman Efendi de bir müderristir⁴¹.

Osmanlı Devletinin yaptığı andlaşmalar ve verdiği bazı imtiyazlara göre, zaman zaman, ülke sınırları içindeki yabancıların (müste'men) da genel mahkemelerde değil, Divan-ı Hümayun'da yargılanmaları öngörülmektedir. Bir fermanla, iki Fransız müste'men arasındaki ticari ihtilafla ilgili olarak, "ahidnâme-i hümayun" gereğince davanın Divan-ı Hümayun'da görülmesi gerektiği belirtilmekte ve müste'menlerin İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir⁴². Bir başka belgede ise, Osmanlı teb'ası bir müslümanın, bir Fransız müste'menden alacağıyla ilgili arzuhalinde davalarının "huzûr-ı âsâfî"de görülmesi istenmektedir⁴³. Bu ikinci belgede Divan-ı Hümayun'daki yargılamalar için belli bir sınır getirilmiş, dörtbin akçenin üzerindeki davaların görüleceği belirtilmiştir. Bir yahudi müste'menin davasına da "huzur-ı âsâfî"de, yani Cuma Divanında⁴⁴ bakıldığını görüyoruz⁴⁵.

Tikveş kadısı tarafından yazılan arzuhalde, bazı davalarda, aleyhine hüküm verilen kişilerin sırf "hükkâm-ı şer'i izar" için Rumeli Beylerbeyine şikayet ettiğini, bu durumda beylerbeyilik mahallinde ihzar edilip belli miktar para alındığını, neticede kadıların itibarlarının zedelenildiğini, daha önce kendileriyle ilgili davaların Divan-ı Hümayunda görülmesi için ferman sadır olduğunu, ancak eşirrinin davalarının başka bir mahalde görülmesi için ferman alabileceğini bu sebeple "... bir mahalde davaları görülsün deyü ferman sâdır olur ise mazmun-ı şerifiyle amel ve itibar olunmayub yine kelevvel ancak Divan-ı Hümayunda görülmek üzere ferman-ı alileri niyaz olunmaktadır." 5 Cemazıyelevvel 1137. (B.O.A., Cevdet Tasnifi, Adliye, Nr.1052.)

Suç işleyen kadıların yargılanmak üzere Divan-ı Hümayun'a çağrıldığına dair kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela, Şeyh Muhammed Buhârî isimli şahsın kıymetli taşını hile ile elde eden Burdur kadısının İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir. (6 Numaralı Mühimme Defteri, hn.5) Başka bir hükümde, Malatya, Maraş ve Behisni kadılarına, kazâ halkının şikayetleri üzerine eski Behisni kadısının tahkik edilmesi emredilirken, daha önce kadının İstanbul'da murâfaa olduğu belirtilmektedir. (6 Numaralı Mühimme Defteri, hn.1231).

⁴⁰ Molla Kâbız ve yargılanması hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul, 1998, sh.228-238.

⁴¹ Ocak, sh.243-245.

⁴² H.1073 tarihli bu ferman İzmir Kadısına gönderilmiştir. (B.O.A., Ali Emiri Tasnifi, IV. Mehmed, Nr.8000.)

⁴³ Adalar Nahiyesi Nâibine gönderilen bu hükümde, Mehmed adlı bir kişinin Ankara'da bir müste'menle alışverişinden alacağı olduğunu, kendisini kaybettiğinden sonra nihayet Adalar'da aynı milletten birinin evinde misafir bulunduğunu tespit ettiğini ve Asitaneye ihzar ile huzûr-ı âsâfîde davasının görülmesini talep ettiğini, inceleme sonunda, "ahidnâme-i hümayuna göre taife-i mezbûreden kimselerin 4000 akçeden ziyade olan davalarının Divan-ı Hümayun'da istimâ olunması, başka yerde istimâ olunmaması Frenceli'ye ihsan olunan ahidnâme-i hümayun şurûtundan olduğu, Divan-ı Hümayunum tarafından müste'men defterlerinde derkenar olunmağla... Asitane-i saadetime ihzar ve huzûr-ı âsâfîde şer'le görülüp ihkâk-ı hak olunmasıyçün...." gönderilmesi emredilmektedir. 1167/1754. *İstanbul Ticaret Tarihi-I*, Ynt. Ahmet Kal'a, İstanbul, 1997, sh.82.

⁴⁴ Davanın Divan-ı Hümayun yerine Cuma Divanı'nda görülmesinin sebebi, olay tarihinde (H.1156 / M.1743) Divan-ı Hümayun'un eski önemini kaybetmesi, yargılama ile ilgili fonksi-

Yine benzer şekilde, bazı devlet görevlilerine ve gayrimüslim din adamlarına verilen beratlarla yargılanmalarının Divan-ı Hümayun'da yapılması hükme bağlanmıştır. İstanbul Ermeni Patriği tarafından verilen bir arzuhalde, muhtemelen kiliseye ait vergilerin tahsili için gönderilen bir papazla ahali arasında ortaya çıkan ihtilafın verilen berata göre Divan-ı Hümayun'da görülmesi gerektiği belirtilmektedir (XVIII. yüzyıl başları)⁴⁶. Gayrimüslim din adamlarının davalarının önceleri yerel mahkemelerde görüldüğü, zamanla üst düzey din adamlarının davalarının İstanbul'da görülmesi için berat ve fermanlar verildiği düşünülmektedir⁴⁷. Gayrimüslim din adamları dışında kendilerine bazı görevler verilen kimselerin de beratlarında Divan-ı Hümayun'da yargılanmaları öngörülebilmekteydi⁴⁸.

Yine çeşitli sebeplerle, bazı davaların genel mahkemeler tarafından görülmesi engellenmiştir. Mesela, İstanbul'daki "hürriyet davaları"nın belli bir dönem sadece Cuma Divanı'nda görülmesi emrolunmaktadır. Aslında hür olan bir kimsenin köle taciri ile anlaşıp kendisini "köle" olarak sattırması, daha sonra hürriyet dava ederek kazanmaları suretiyle önemli yolsuzluklar yapıldığı görüldüğünden hürriyet iddiasıyla ilgili davaların "... bilfiil Rumili Kadiaskeri bulunan binefsihi istimâ ve Cuma günü huzûr-ı sadr-ı a'zamîde fasl ü hasm" edilmesi emredilmiştir (H.1168 / M.1754)⁴⁹. Cariye alım satımıyla ilgili olarak da aynı düzenleme gö-

yonlarının önemli ölçüde Cuma Divanına intikal ettirilmiş olmasıdır. Bkz.: Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, sh.90; Heyd, sh.223.

⁴⁵ "... huzur-ı âsâfide ma' kud meclis-i şer'-i münire ikame eylediği ..." Bkz. *İstanbul'da Sosyal Hayat-I*, Ynt. Ahmet Kal'a, İstanbul, 1997, sh.110. Bu belgede seyahat eden Yahudilerle ilgili bir uygulamadan söz edilmektedir. Buna göre "... devr-i kazâ eyledükde her kazânın hahamları gideceği ahar kazânun hahamlarına yanında mevcut bilcümle eşyasının defteri olmak üzere kağıd tahrir eylemek beynlerinde âdetleri.."dir. Bu uygulama mahkeme tarafından kabul görmüş ve müste'men Yahudinin böyle bir belgesi araştırılmıştır. "... müdde-i mesfûrun yedinde olup Çorlu'ya vusulünde yanında mevcude olan eşyası defteri olmak üzere Yehudi lisanıyla Çorlu hahamının Silivri hahamına tahrir eylediği kağıd terceme ..." olunmuş, buna göre diğer Yahudiler tarafından çalışıldığını iddia ettiği eşyanın belgede kayıtlı olanlar arasında bulunmadığı tespit edilmiş, neticede hırsızlık iddiası dikkate alınmamıştır.

⁴⁶ Sarıgöl kazâsına bağlı Kozana adlı köyde sakin reâyânın mal ve rusûmâtını tahsil için giden bir papaz ile köy ahalisi arasında çıkan ihtilafın verilen berat şartları mucibince mahallinde ele alınmaması, Divan-ı Hümayuna havale edilmesi için İstanbul Rum Patriği tarafından bir arzuhal yazılmıştır. Kazaskerlik tarafından arzuhalin kenarında konuyla ilgili mütalaa ve hüküm mevcuttur. Verilen beratta mevcut şartlara göre yargılamanın Divan-ı Hümayunda yapılmasının gerektiği belirtilmektedir. (B.O.A., Cevdet Tasnifi, Adliye, Nr:4150.)

⁴⁷ Daha fazla örnek için bkz.: Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul, 2004, sh.217-219.

⁴⁸ Nakşe, Sire ve Milo cezirelerine cizye toplamak üzere düka tayin edilen bir kimseye davaları olduğu takdirde bunların Divanda görülmesi hakkı tanınmaktadır. (6 Numaralı Mühimme Defteri, hn.536.)

⁴⁹ İstanbul ve Galata Kadılarına ve Haslar ve Üsküdar Nâiblerine gönderilen hükümde, hileli olarak köle satışı yapan kimselerle ilgili olarak tedbir mahiyetinde, "... hürriyet davalarını derâliyyemde bilfiil Rumili Kadiaskeri bulunan bi-nefsihi istimâ ve Cuma günü huzur-ı sadr-ı a'zamîde fasl ü hasm idüb husûs-ı mezbur mehâkimden bir mahkemede istimâ olunmamak

rılmaktadır⁵⁰. Başka bir fermada ise tefecilerle ilgili davaların sadece Rumeli kazaskerliği mahkemesinde görülmesi emredilmektedir (H.1147 / M.1735)⁵¹.

Bazı dönemlerde, belli bir miktarın üzerindeki davaların genel mahkemelerde görülmesinin yasaklandığına dair düzenlemelere rastlanmaktadır. Fatih dönemine ait bir fermada, vefat ettiği zaman mirasçısı bulunmaması sebebiyle terekenin hazineye kalması halinde, terekeden alacak iddia edenlerin belli miktarı aşan taleplerinde davanın kazaskerlik mahkemesinde görülmesi emredilmektedir. Bu konuda II. Bayezit döneminde neşrolunan fermada, önceki uygulamaya atıf yapılmakta, bir süre uygulanan bu kuralın sonra terk edildiği belirtilmekte, yeniden eski uygulamaya dönülmesi gerektiği ifade edilmektedir. Fermana göre, terekeden üçbin kuruştan az alacak iddia edenlerin talepleri mahallinde görülecek ve hükme bağlanacaktır. Üçbin kuruştan onbin kuruşa kadar alacak iddia edenlerin talepleri hakkında mahallinde tahkikat yapılacak, şahitler dinlenecek ancak hüküm verilmeyip, dava evrakı kazaskerlik mahkemesinde incelenmek üzere İstanbul'a gönderilecektir. Ne yönde hüküm verileceği kazaskerlik tarafından mahalli mahkemeye bildirilecektir. Onbin kuruş ve üzerindeki alacak taleplerine ise mahalli mahkemelerde değil, doğrudan Divan-ı Hümayun'da (veya Cuma Divanı'nda) bakılacaktır⁵².

Ayrıca, erken dönemlerden itibaren "askerî" denilen kimselerin talep ettikleri takdirde kazaskerlik mahkemesinde yargılanmasına dair bir kural bulunmaktadır⁵³.

Kadıların görev alanı dışında bırakılan davalara bakmaları görevden azilleri için bir sebep olarak gösterilmektedir⁵⁴.

içün sicillâta sebt olunmak üzere ... Rumili Kadiaskeri olan mevlana Feyzullah ... i'lam itmeğin ... fimâ ba'd hurr davası zuhûrunda istima' olunmayup Rumili kadiaskerlerine havale olunmak için işbu emr-i şerifümü mehakimde olan sicillat-ı mahfuzaya kayd-ı sebt olunup hilafına hareketden müba'adet olunmak babında ferman-ı âli yazılmışdır. H.1168/M.1754. *İstanbul Ticaret Tarihi-1*, sh.83.

⁵⁰ *İstanbul Ticaret Tarihi-1*, sh.243.

⁵¹ B.O.A., Cevdet Tasnifi, Adliye, Nr.6225.

⁵² Bkz.: Beytül-Mâl Kanunnamesi (Beytül-Mâl-i Hâssa Kanunnamesi), Akgündüz, *Kanunnameler*, C.2, sh.119-120.

⁵³ Heyd, sh.221; Şentop, *Kazaskerlik*, sh.144-145. "Mesele: Kaziaskere mufavvaz olan umûru toprak kadısı görüp hüküm eylese caiz olur mu? Elcevap: Cebr ile olmaz amma terâzi ile murâfaa edenler üzerine hükümleri nâfizdir, lakin hilafiyâtta def-i hilaf edemez." Bkz.: Friedrich Selle, *Prozessrecht des 16. Jahrhunderts im Osmanischen Reich*, Wiesbaden, 1962, sh.17. "Mesele: Müddeâleyh olan (Zeyd) askerî: ben kadiya varmazın deyim hasmı Amr: Kassâm-ı askerî huzurunda muhasama edelim demeye kadir olur mu? Elcevab: Olur. Selle, sh.18.

⁵⁴ Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi - I", *İslam Tetkikleri Dergisi*, C.VIII, cüz.1-4, (1984), sh.215. Kadı ve müderrislerin azil sebepleri sayılırken 11. maddede: "İstanbul'da görülmesi (istima' olunması) gereken Beytülmal davasını kendi kazâsında görmesi sebebiyle", denilmektedir.

Sonraki dönemlere ait olmakla birlikte, Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi kadılarının bakmaktan men edildiği davaları saymakta ve değerlendirmektedir. Bunların önemli bir kısmı Tanzimat sonrası dönemde yapılan düzenlemelerdir⁵⁵.

Burada son olarak, Osmanlı kadılarının bugün "idari dava" olarak nitelendirilebileceğimiz bazı davalar bakımından da yetkili olduğunu ifade etmeliyiz. Ankara'da subaşı tarafından yapılmakta olan bir tahkikatla ilgili olarak cebren evinden alınıp çarşıya götürülen bir zatın, subaşı hakkında şikayetçi olup dava açtığı görülmektedir⁵⁶. Böyle bir davada, bir "askeri" olan subaşının mahkemeye görev bakımından itirazda bulunma hakkının mevcut olduğunu hatırlatmak gerekir.

Netice olarak şunu söylemek mümkündür, Osmanlı kadıları her türlü dava için genel yetkiye sahip olarak görevlendirildikleri halde, zaman zaman çeşitli düzenlemelerle belli konulardaki veya belli kişilerle ilgili ya da belli miktarlardaki davaları görmeleri hususunda sınırlandırılmışlardır. Yukarıda değindiğimiz üzere, devlet başkanının yargı ile ilgili genel yetkisi çerçevesinde bu tür düzenlemeleri yapması zaten mümkündür.

Osmanlı Kadılarının Yer Bakımından Yetkisi

Yukarıda izah ettiğimiz üzere, kadılar, sınırları belirlenmiş bir coğrafi alanda görev yapmak üzere tayin edilmekteydiler. Bu husus kazâ dairesinin kadı için getireceği hasılat dikkate alınarak düzenlendiğinden, kadıların kendi yargı çevreleri hakkında azami hassasiyeti göstermeleri böylece temin edilmiş olmaktadır. Çünkü, bir başka kadiya tahsis edilmiş yargı çevresinde yargılama yapmak, o kadının bir kısım hasılatını almak demektir. Bu sebeple kadılar arasında zaman zaman ortaya çıkan bu türden "sınır ihtilafları" mahkeme kayıtlarından izlenebilmektedir. Mesela, 1594 (Evâil-i Ramazan 1002) tarihli bir fermanla, Ankara sancağındaki Çukurcak kazâsı kadısı Yahya Efendi'nin, kendi kazâsı etrafında bulunan bazı kazâların kadılarının "bazı reaya mukaddema bizim kazâmızda sakın olur idi deyû kazâya-yı şer'iyelerin ve kısmetlerin görürüz deyû kazâma gelüb

⁵⁵ Buna göre, onbeş sene öncesine ait bir borca ilişkin davalar; borçlunun kurduğu vakfın tes-cili davası; akar ve musakkafât ve mustegillât-ı vakfiyyeye dair muvazaa ve nâm-ı müsteâr davaları; mîri arazi ile tahsisat kabilinden vakıf arazilerinde senette yazılı olmayan ferağ bi'l-vefa davaları; vakfiyede kayıtlı olmayan musakkafâât ve mustegillât-ı mevkufede beslemek şartıyla meccânen ferağ davası; tapu senedinde yazılı olmayan beslemek şartıyla mîri arazi-nin meccânen ferağına dair davalar; senette yazılı olmayan rehin, şart, vefa ve istiğlal davaları hakimler tarafından görülmesi yasak davalardır. Bkz. Ali Haydar, C.IV, sh.692-693.

⁵⁶ "Subaşı tarafından zorla evinden alınıp çarşıbaşına kadar götürülen Hasan'ın şikayeti... Subaşının da Karamanlı Hasan'ı bulmak için kılavuz olarak götürdüğünü ve sonra salıverdiğini ikrarı..." Ogan, sh.100-101, Hüküm No:906. Yine, "Subaşı tarafından zulüm yapıldığını iddia eden Karamanlı Hasan'ın şikayeti..." Ogan, sh.101, Hüküm No:907.

müslümanlara ihtilal virüb mahsül-i kazâma gadr iderler" şeklinde şikayette bulunduğu belirtilerek Ankara sancakbeyi ve kadısından durumun araştırılması, eğer anlatılanlar doğru ise önlenmesi istenmektedir⁵⁷. Yine aynı tarihli bir başka fermanndan, Konur kadısının "Konur'a tabi" köylere Kırşehir kadısı bi-vech dahl idüb mahsül-i kazâma gadr ider" diye şikayette bulunduğu anlaşılmaktadır⁵⁸. Bir başka hükümde de Toturga kadısı Taraklı Yenicesi kadısı tarafından kendi yargı çevresine müdahale etmesi sebebiyle şikayet edilmiştir⁵⁹. Böylece yargı çevrelerinin korunması farklı bir yöntemle teminat altına alınmış olmaktadır.

Kural olarak, her kadı ancak kendi kadılığındaki davalara bakabilirdi. Bu, kadıların sadece kendi yargı çevrelerinde ikamet eden kişilerin davalarına bakacağı anlamına gelmemektedir; onlarla beraber misafir olarak da olsa yargı çevresinde bulunan her şahıs davalı veya davacı olma hakkını haizdir. Bir başka ifadeyle, kadı kendi yargı çevresinde oturan her şahıs üzerinde kazâ selâhiyetini hâizdir; yani davalı, kadının yargı çevresinde bulundukça bir yetki itirazı yapamaz; nere ahalisinden olursa olsun, velev ki, misafir olarak bir kadının yargı çevresi içinde ise ora mahkemesine davalı sıfatıyla dava edilebilir⁶⁰.

Hukuk doktrininde de genel yetki kuralıyla ilgili bir tartışma vardır. Davacı ve davalı aynı konulara bakmaya selâhiyetli ama yargı çevreleri (yetki) bakımından farklı iki mahkemeden birini seçmek durumunda olurlarsa, hangisinin tercihine itibar edileceği konusunda değişik görüşler vardır⁶¹. Tercih edilen, fetvada esas alınan, davalının seçtiği mahkemenin yetkili olduğu görüşüdür⁶²; buna göre, "berâet-i zimmet asıl" olduğundan davalı borçtan ve mükellefiyetten beridir; kendisine bir meşakkat yüklenmesi doğru olmaz. Diğer görüş ise davacının tercih ettiği mahkemenin esas alınacağını ileri sürer⁶³.

⁵⁷ Ergenç, sh.82. (Ankara Şer'iyye Sicilleri, V/1146'dan naklen).

⁵⁸ Ergenç, sh.83. (Ankara Şer'iyye Sicilleri, V/1157'den naklen).

⁵⁹ İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısı, Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.XXX, No:1-4, (Mart-Aralık 1975), sh.122, dpn.24.

⁶⁰ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, (4. Bası), Ankara, 2002, sh.333.

⁶¹ Fahrettin Atar, *İslam İcra ve İflas Hukuku, (İcra)*, İstanbul, 1990, sh.297.

⁶² Ali Haydar, C.IV, sh.702. Bu görüş Hanefi hukukçulardan İmam Muhammed'in görüşüdür, Mecelle tarafından benimsenen de bu görüştür (md.1803). Başka bir hususla ilgili olmakla beraber davalının tercihlerine itibar edildiğini göstermesi bakımından Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasını zikretmek uygun olacaktır: "Mesele: Zeyd-i Hanefi gâib iken fevt olub Şâfi'i olan dâinleri cümle verese gâib iken deynlerini isbat edüb Şâfi'i kadısı hüküm edüb ba'dehü Hanefi kadısı tenfiz eylese şer'an makbule olur mu? Elcevab: Olmaz. Kuzât-ı memalik-i mahmiyye müdde'a aleyh mezhebine muhalif hükümden memnu'durlar. İmza ve tenfiz dahi lağvıdır." Akgündüz, *Kanunnameler*, C.IV, sh.51. Ayrıca, fetva altında Kadıhan isimli kitaptan şu cümle nakledilmiştir: "Muhammed'e göre kadı için itibar edilmesi gereken müddeâaleyhtir, fetva buna göredir." Ayrıca bkz. Ankaravî, C.I, sh.370: Müellif, dört mezhebe göre kadıların bulunduğu Kahire gibi yerlerde, davacının mesela Şâfiî kadıyı, davalının ise Maliki kadıyı tercih etmesi halinde davalının seçimine uyulacağını belirtmektedir.

⁶³ Ali Haydar, sh.702. Bu görüş, yine Hanefi hukukçulardan Ebu Yusuf'un görüşüdür.

Kadı kendi yargı çevresinde misafir olarak bulunan kişilere karşı açılan deyn ve menkul davalarına bakabilir. Mesela İstanbul hakimi Edirne halkından olup bir iş dolayısıyla İstanbul'da geçici olarak oturan iki şahsın davasına bakmaya yetkilidir. Yine İstanbul'da oturduğu halde Edirne'ye giden bir şahıs aleyhine Edirne'li bir şahsın Edirne hakimliğinde bir alacak davası açması mümkündür⁶⁴.

Burada bir hususa dikkat etmek gerekmektedir. Kadıların kendi yargı çevrelerinde ikamet eden şahıslarla ilgili her tür davaya bakmaya yetkili oldukları hususunda bir tereddüt ve tartışma yoktur. Geçici olarak bir yargı çevresinde bulunan kişiler üzerinde yargı yetkisinin bulunup bulunmadığı hususunda ise farklı bilgiler olduğu görülmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere, genel kural esas alınarak, bir itirazda bulunmadığı takdirde başka yargı çevresinden olan bir "misafir" davalının yargılanması mümkündür. Ancak "misafir" davalı yetki itirazında bulunursa yargılama yapılabilir mi? Dipnotta zikredilen Ebussuûd Efendi'ye ait fetvaya göre, "Kuzât vilayetlerine bir maslahat için gelen âfâkilerin üzerine cebren hükümet ile mezunlardır". Özellikle İstanbul'da geçici olarak da olsa bulunan herkes üzerinde İstanbul kadısının, gerekirse, cebren yargı yetkisi bulunduğu açık olarak belirtilmiştir⁶⁵. Ancak, yine başka bir fetvada, davalının rızası olmadığı veya itiraz ettiği hallerde tâbi bulunmadığı yargı çevresinde yargılanmasının caiz olmadığı ifade edilmektedir⁶⁶. Buradaki mevcut problemin halli için bazı görüşler ileri sürülebilir. Bunlardan ilki, yargı çevresinde ikamet etmeyenlerin davalarını

⁶⁴ Ali Haydar, C.IV, sh.708-709. Ebussuûd Efendi'nin Ma'ruzât'ında yer alan bir fetva bu hükmü beyan etmektedir: "Mesele: Zeyd-i müddeî ile amr-ı müddeâleyh bir kadılıktan olup âhar kadılıkda cem' olduğda Amr'ın rızası yok iken cebrile kadıya iletüb şahidler ikamet idüb müddeâsın hükm itdürse âhar kadının hükmî nâfiz olur mu? Elcevab: Olur. Kuzât vilayetlerine bir maslahat için gelen âfâkilerin üzerine cebren hükümet ile mezunlardır." Selle, sh.18; Akgündüz, *Kanunnameler*, C.IV, sh.51. Bu fetvadaki "cebr" kaydını ihtiva etmeyen bir hüküm Ankaravî'de yer almaktadır. Bkz.: Ankaravî, C.I, sh.371. Müellif, davanın "ayn veya deyn"e müteallik olması halinde ise hükmün tartışmasız sahih olduğunu, başka bir yargı çevresindeki akara ait olması halinde ise hükmün sıhhatinin tartışmalı olduğunu belirtir.

⁶⁵ Ebussuûd Efendi'ye ait fetva şöyledir: "Mesele: Rumeli ve Anadolu'nun re'ayasından garib olup mahruse-i İstanbul'da münaza'a edenler mahruse-i mezbura kadısına murafa'a etmek istediklerinde hasm ibâ eylese cebren ihzar eyleyüb istima-ı dava eylese hükmî şer'an sahih ve nâfiz olur mu? Elcevab: Olur. Mahruse-i mezbure mecma'-ı memalik-i erbab-ı hukukun bunda hukukî istifa olunmayacak sonra birbirini bulmakda harec-i azim lazım gelmeğin se-ne 945 evailinde sefer-i humayuna gidilmeden İstanbul hakimi taht-ı kazâsında bulunan garibde cebren hükm eyleye deyu ferman-ı sultani varid olmuşdur." Akgündüz, *Kanunnameler*, C.IV, sh.55.

⁶⁶ Ebussuûd Efendinin başka bir fetvası şu şekildedir: "Mesele: Zeyd-i Yahudi İstanbul'dan bir maslahat için Galata'ya vardıkda, Amr-ı Nasrani üzerinde: 'hakkım var, Galata kadısına varalım', dedikde, Zeyd: 'benim kadım İstanbul kadısıdır, ona varalım' demeğe kadir olur mu? Elcevab: Olur." Selle, sh.18. Yukarıda 55 numaralı dipnotta Kâdihan isimli kitaptan nakledilen görüşün benzeri bu fetvanın akabinde Bezzâziyye'den naklen verilmektedir: Bir şehirde iki kadı mevcut ve iki kişi arasında ortaya çıkan bir dava her iki kadıya birden arz edilse ... imam Muhammed'e göre kadı için müddeâleyhe itibar etmek gereklidir, fetva da bu görüş üzerinedir. Bkz.: Aynı yer.

"cebren" dinleme yetkisinin İstanbul kadısına mahsus olduğu görüşüdür; ancak genel olarak bütün kadıların bu şekilde yetkili olduğunu belirten fetvaların mevcudiyeti karşısında bu görüş isabetli olmayacaktır. İkinci bir görüş, fetvalar arasında zaman bakımından farklılık olması ihtimaline dayandırılabilir; bunun tespiti ise elimizdeki bilgilerle mümkün gözükmemektedir. Son ve isabetli olduğunu düşündüğümüz bir izah ise, başka bir yargı çevresinde geçici olarak bulunanların "cebren" yargılanabilmelerinin, belli bir süre orada oturmaları sebebiyle tabi oldukları yargı çevresinde yargılama yapılmasında zorluk bulunan hallere münhasır olduğu şeklindeki izahtır. Buna göre, eğer davalının, tabi olduğu yargı çevresinde yargılama mümkün ise, başka yerde yapılacak yargılamaya itiraz etme imkanı bulunmaktadır⁶⁷.

Kadılar başka bir yargı çevresinde bulunan arazi ve akarla alakalı davalara da bakabilir. Bazı hukukçulara göre ise bu halde de davalının o kadının yargı çevresinde ikamet etmesi gerekir. Bu takdirde kadı, hükmettiği husus hakkındaki ila-
mın icrasını yapmak üzere o arazi ve akarın bulunduğu kazânın kadısına yazı gönderir⁶⁸.

Ancak kadı, kendi yargı çevresinde gerek misafir ve gerekse devamlı olarak oturmayan bir davalıya karşı açılan davaya bakamaz. Mesela bir kişi İstanbul mahkemesinde Çatalca'da oturan kişi aleyhine alacak davası açamaz. İstanbul mahkemesi o kişiye davetiye çıkartamaz, onu mahkemeye zorla getirtemez⁶⁹.

Mahkeme kayıtlarından, farklı bir yargı çevresinde ikamet eden davalıya karşı, davacıların o yere giderek dava açtıkları anlaşılmaktadır. Mesela, Çankırı kazâsının bir köyünde ikamet eden bir kişinin, Ankara kazâsında ikamet eden bir askeriye karşı davasını Ankara kadılığına açtığını görüyoruz⁷⁰. Yine, bir davacı Ankara'da ikamet eden bir kişiden satın aldığı merkebin Kayseri'de başka biri tarafından temellük davası ile elinden alınması üzerine, rucu davasını Ankara kadılığına açmıştır⁷¹.

⁶⁷ Ali Haydar'ın izahını bu şekilde anlamak mümkün görünüyor. C.IV, sh.702.

⁶⁸ Ankaravî sh.371; Ali Haydar, C.IV, sh.708.

⁶⁹ Ali Haydar, IV., 702-709.

⁷⁰ "Kangırı'ya bağlı Sankürd köyünden Ali'nin Kaabil Kethuda'ya teslim olunan köle üzerinde mülkiyet iddiası... evâil-i Şevval 991." Bkz.: Halit Ongan, Ankara'nın 1 numaralı Şer'iyye Sicili, Ankara, 1958, sh.66, Hüküm No:450. Kaabil Kethuda'nın Ankara'da mukim olduğunu gösteren kayıtlar aynı sicilde mevcuttur: "Kaabil Kethuda'dan Ankara kadısına... Tezkere... Kasaba nahiyesi Subaşı Abdülğani bu defa başka hizmete alındığından yerine Mürüvvet'in tayin edildiği, Sancak Bey'ine ait badihava ve sair mahsulün bu Subaşıya zaptettirilmesi hususunda himmet edilmesi... el-muhibb-i muhlis Kaabil Kethuda..." Aynı eser, sh.120, Hüküm No:1108, benzeri bir hüküm için bkz.: sh.118, Hüküm No:1093.

⁷¹ "Z. Merdek oğlu Hoca'nın (?) Abbas oğlu H. Veli'den satın aldığı fakat Kayseri'de iken sahibi çıkarak hükmi-i hakimle elinden alındığı merkep hususunda davası ve elindeki hükmün suretini ibraz ettiği..." Ongan, sh.71, Hüküm No:509. Aynı olayla ilgili nihai hükmün özeti şu

Ceza davalarında ise suçun işlendiği yer mahkemesinin yetkili olduğunu söyleyebiliriz⁷². Yargılamanın adil bir şekilde gerçekleşeceği hususunda şüphe mevcut olursa, padişahın emriyle yargılama yeri değiştirilir, bazen başka bir kadılık, bazen de Divan-ı Hümayun davaya bakardı⁷³.

998 H. (1590 M.) tarihli bir kadı beratında, "... ve beylerbeyi ve sancakbeyi mektublariyle ve kul göndermeleriyle hâric-i kazâda kaziye istimâ etmeyeler. ..." denilerek⁷⁴ kadılar yargı çevreleri dışında dava dinlememek hususunda ikaz edilmektedir. Ancak, kadıların padişahın hususi bir hükmü ile başka bir yargı çevresindeki davalara bakabileceklerini belirtmek de gerekir⁷⁵.

Sonuç

Ana hatlarıyla İslam hukukunun belli bir tarihi dönemdeki uygulaması olarak kabul edebileceğimiz Osmanlı hukuk düzeninin yargılamaya ilişkin hükümleri, yargı yetkisinin diğer devlet fonksiyonları gibi devlet başkanına ait olduğu anlayışından hareketle oluşturulmuştur. Devlet başkanı tarafından tayin edilen ancak kamu adına görev yapan kadıların hukuki statüsü vekalet ilişkisi temelinde düşünülmüş, bu çerçevede tayin, görev ve yetki ile ilgili hususlar düzenlenmiştir. Genel kural, kazânın zaman, mekan ve bazı hususlarla takyid edilebileceği şeklindedir.

İlk dönemlerden itibaren, yargı çevreleri belli esaslar dahilinde kesin sınırlarıyla belirlenmiş, kadılar konu ayrımı yapılmaksızın kural olarak bütün davalar bakımından görevli kabul edilmişken, zaman içinde şartların gerektirdiği bazı sınırlamalar ortaya çıkmıştır. Belli kişiler, suiistimale açık bazı konular ve belli miktarın üzerindeki bazı davalarla ilgili yargılama yetkisinin genel mahkemelerin görev alanından çıkartıldığı, daha adil yargılama yapması beklenen Divan-ı Hümayun ve Kazaskerlik gibi mahkemelere verildiği tespit edilmektedir.

Yer bakımından yetki hususunda da, davalının bulunduğu yer mahkemesinin esas alındığını, ancak gayrimenkullarla ilgili ve bazı özellik taşıyan davalar için farklı kurallar belirlendiğini söylemek mümkündür.

şekildedir: "Kayserili Z. Merdek oğlu Hoca'nın elindeki merkebe bir başkasının sahip çıkıp dava etmesi üzerine bedelini Abbas oğlu H. Veli'den istediği ve H. Veli'nin ödemesine dair hüküm..." Ongan, sh.72-73, Hüküm No:528.

⁷² Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul, 2004, sh.37. Sanığın ele geçirildiği yer mahkemesinde değil de suçun işlendiği mahkemede yargılandığına örnek olarak, Mısır kadısının talebiyle bir sanığın Galata mahkemesince tutuklanmasını gösterebiliriz. Bkz. Akman, sh.38, dnp.17.

⁷³ Akman, sh.37-38.

⁷⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye*, Ankara, 1988, sh.86.

⁷⁵ İnalçık, "Mahkeme", sh.149.

Son olarak belirtmek gerekir ki, kadıların görev ve yetkileriyle ilgili düzenlemeler değişmez hükümler değildir; ihtiyaçlar ve zaruretler çerçevesinde farklı kurallar belirlemek her zaman yasama yetkisi içinde mütalaa edilebilir. Nitekim mevcut kurallar da bu yetki çerçevesinde ortaya çıkmıştır.

1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması

M. Macit Kenanoğlu*

There were many conflicts arising from the ownership of the miri lands between political and social groups before and after the Tanzimat period in the Ottoman Empire. Illegal attempts to obtain ownership of miri lands had disturbed the State for many years. In order to determine the legal status of miri lands, after they had lost their military function, a new Land Code was promulgated in 1858. The Land Code of 1858 was a general code and, except for some small areas (such as Bosnia and Niş), was applied all over the Ottoman Empire. The Land Code consisted of 132 articles. The provisions of the Land Code of 1858 state how, where and to whom this Code applies. The rights and obligations of civilians and officials, as well as the requirements and conditions for using the miri lands, were set out in this Code. Although most historians and political scientists are of a common conviction that the Land Code was not applied, the records of the Sharia and Nizamiye courts from different parts of the Ottoman Empire prove that the Land Code was applied in every part of Anatolia and Rumeli. In short, this article aims to show and prove that the regulations of the Land Code of 1858 were applied in the Ottoman Empire.

Key words: miri land, tanzimat, land code

Osmanlı devletinde arazinin statüsü ve kullanım biçimi, devletin kuruluşundan sona ermesine kadar hem siyasî hem de hukukî açıdan önemli sonuçlar doğuracak bir role sahip olmuştur. İmparatorluğun hayatiyetini uzun müddet devam ettirmesinde bünyesinde yer verdiği hukukî kurumların hiç şüphesiz büyük önemi vardır. Bunların başında da Osmanlı İmparatorluğunun uyguladığı toprak sistemi gelmektedir. Hem orduya asker yetiştirme ve besleme, hem de devletin malî dayanağını teşkil eden vergilere kaynak olma itibarıyla, bu toprak siyaseti Osmanlı İmparatorluğu için hayati bir önem kazanmıştır. Gerek mülkiyet ilişkileri çerçevesinde devletle teba arasındaki ilişkilerin, gerekse bu düzenlemenin sonucu olarak ortaya çıkan sosyal-siyasî münasebetlerin gerçek mahiyetinin tespit edilebilmesi açısından takip edilen toprak politikası önem taşımaktadır.

Osmanlı Devletinin takip ettiği toprak siyaseti hakkında tarihçiler, siyaset bilimciler ve hukukçular arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar hem hukukî (mülkiyet ilişkileri), hem siyasî (yöneten-yönetilen ilişkileri) yönden karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde en yaygın arazi türü olarak görülen mirî arazi sadece askerî açıdan önem taşımaz; toplumdaki çeşitli grup-

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

ların gerek hukuki gerekse hukuk dışı yollarla bu araziler üzerinde hakimiyet kurma amacıyla giriştikleri mücadeleler, siyasî güç çekişmelerini de karşımıza çıkarır. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda mirî toprakların hak sahiplerine dağıtımı ve hukukî statüsünün korunması merkezî idareyi uğraştıran sosyal ve siyasî problemlerden birisidir. Bilhassa bu dönemde büyük çiftlikleri ele geçirmek suretiyle zenginleşip güçlerini artıran ayân, reaya ile devlet arasında kurumsallaşan rolleriyle önemli problemler doğurmuşlardır.

Askerî bakımdan devletin ilerlemesinde büyük rol oynayan tımar sistemi, klasik dönemde İmparatorluğun temel toprak sistemini oluşturmaktadır. 17. yüzyılın başlarına kadar etkin bir biçimde uygulanan sistem, bu yüzyıldan itibaren fonksiyonunu kaybetmeye başlamış ve buna paralel olarak mirî arazi üzerinde farklı kullanım biçimleri (çiftlikler, iltizam, mukataa ve malikâne gibi uygulamalar) sistemde kendisine yer bulmuştur. Sosyal yapıda görülen bir takım çözümler de (Celalî ayaklanmaları ve köylünün toprağını bırakıp kaçması) hem toprak sisteminin dejenere olmasında hem de merkezin denetim ve otoritesinin azalmasında etkili olmuştur. Buna paralel olarak güçlerini artıran ayânlar, mirî arazileri ellerine geçirip merkezi uğraştırmaya başlamış ve 18. yüzyıl boyunca bu mücadeleler devam etmiştir.

Toprağın kullanım hakkı ve biçimi, bilhassa mirî arazinin mülkiyetine sahip olma konusu sadece ülke içinde değil uluslararası alanda da devletin başına galeler açmış ve Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne baskı yapmalarına bir bahane teşkil etmiştir. Bilhassa 19. yüzyılda ortaya çıkan ayaklanmaların dış tahrikler neticesinde mi, yoksa ayaklananların bağımsızlık taleplerinden ziyade, devletin takip ettiği toprak siyasetine bağlı olarak onların tasarruf ettikleri toprağın mülkiyetine sahip olma veya kendilerine yüklenen vergilerin azaltılması yönündeki arzularından mı kaynaklandığı konusunda doktrinde farklı yaklaşımlar mevcuttur.¹ Bir kısım yazarlarca 19. yüzyıldaki ekonomik gelişmeler karşısında, Osmanlı Devletinin dünya ekonomik sistemi ile bütünleşme çabalarının da dikkate alınması gerektiği ileri sürülerek, Osmanlı Devleti'ndeki mülkiyet yapısı ve üretim ilişkilerinin dolayısıyla toprak sisteminin bu husustaki önemine dikkat çekilmekte, uluslararası ekonomik gelişmelerin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisine vurgu yapılmaktadır.² Bu değerlendirmeler, toprak sistemi, dolayısıyla mirî arazi ile ilgili düzenlemelerin sadece ülke içinde değil devletin dış ekonomik ilişkilerinde de önemli ağırlığının olduğuna işaret etmektedir.

1858 yılında çıkarılan ve kural olarak İmparatorluğun bütününde uygulamaya konulan Arazi Kanunnâmesinin hukukî ve siyasî açıdan büyük bir önemi vardır.

¹ Halil İnalcık, *Tanzimat' ve Bulgar Meselesi*, İstanbul, 1992, sh. 9 ve sh. 70.

² I. Wallerstein – H. Decdeli – R. Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", çev. A. Selman, *Toplum ve Bilim* 23, Güz-1983, sh. 42 -53.

Osmanlı Devleti'nde siyasal ve sosyal yapının toprak rejimi ile olan sıkı bağlantısı, 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesinin önemini artırmaktadır. Bilhassa yeni bir kanunnâme neşri ile amaçlanan şeyin ne olduğu önemlidir. Devletin klasik dönemde uyguladığı mirî toprak sisteminin 1858'den sonra hukukî niteliği itibarıyla bir değişime uğrayıp uğramadığı, bu tarihten sonra toprağın kullanım şeklinin nasıl ele alındığı, hepsinden önemlisi dünyadaki ekonomik gelişmelere devletin bir tedbir olarak bu Kanunnâme ile cevap verip veremediği siyaset ve iktisat ilminin de ilgi alanını oluşturmaktadır. Kanunnâmenin Osmanlı Devleti'nce hukukî bir metin olarak neşri kadar önemli bir diğer nokta da onun uygulamaya geçirilip geçirilemediğidir. Bu noktanın tesbiti bize doktrindeki eleştirilerin isabet derecesi hakkında da bir fikir verecektir.

Osmanlı İmparatorluğunda yapılar ve dengelerin değişik dönemler itibarıyla farklılık arzemesi sebebiyle bütün dönemler için geçerli genellemeler yapmanın zorluğu karşısında,³ konunun değişik dönemlerde almış olduğu şekli yansıtabilmek için detaylı incelemelere ihtiyaç bulunmaktadır. Sözü edilen bu problemler çerçevesinde 1858 Arazi Kanunnâmesinin amacı ve uygulanışı hakkında sağlıklı yorumlar yapabilmek için öncelikle Osmanlı toprak sistemine ilişkin olarak Kanunnâmenin getirdiği düzenlemeleri ve buna ilişkin yorumları anahatlarıyla ortaya koymak gerekir.

I. ARAZİ KANUNNÂMESİNİN HAZIRLANIŞI

Türkiye'de arazi ile ilgili hukukî düzenlemelere göz attığımızda, ana hatlarıyla iki ayrı dönem karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1858 tarihine kadar olan dönem; diğeri ise 1858'den 1926 senesine kadar geçen dönemdir. Gerçi 1839-1858 tarihleri arasındaki devreyi bir ara dönem (geçiş dönemi) olarak görmek mümkünse de bu dönemin, Kanunnâmenin yürürlüğe girdiği tarihten önce olması itibarıyla birinci kısım içerisinde değerlendirilmesinde bir sakınca yoktur.

Tanzimat dönemi ile birlikte ivme kazanan reform hareketleri sonucunda, İmparatorluğun askerî, malî ve idarî yapısında bir takım değişiklikler yapılmıştır. 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnâmesiyle Osmanlı Devleti, toprak hukukunda birliği sağlamış ve bütün ülkede geçerli olan bir kanunu uygulamaya sokmuştur. Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında oluşturulan komisyon tarafından hazırlanan

³ A. Cevdet Paşa'nın şu ifadeleri de bu hususa işaret etmektedir: "...Memâlik-i devlet-i aliyye hiçbir devletin memâlikine benzemez. Bir vilayet diğeri bir vilayete, belki bir vilayetin bir sancağı diğeri sancağına uymaz anın için devletçe mevzu olan usulün her yerde muttarid olarak icrası nâkabilirdir", bkz. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, yay. C. Baysun, T.T.K. yay., 3.bs., Ankara, 1991, sh.164.

kanunnâmeyle ilgili raporda, yeni bir kanunnâmeye duyulan ihtiyacın sebepleri anlatılmaktadır. Bu raporda, Osmanlı Devletinde araziye ilişkin olarak çıkarılan kanunlar yayınlanan padişah emirlerinden ve şeyhülislamırlarca verilen fetvalardan meydana geldiğinden, bunların dağınık bir biçimde farklı belge ve fetva kitaplarında mevcut olması sebebiyle aranıp bulunmasında zorluk çekildiği, sonraki dönemlerde sipahiliğin ilgası ve diğer bazı şartların değişmesi sonucu arazi ile ilgili hukuki esaslarda bazı değişikliklerin yapılması ihtiyacı doğduğu ve bu nedenle zamanın gereklerine göre kanunnâmelerdeki tabirlerin ıslah edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Eski ve yeni kanunların Divân-ı Hümâyûn kaleminde ayrı ayrı kaydedilmiş olması nedeniyle, ihtiyaç duyulduğunda bir maddenin bulunması hususunda zorlukla karşılaşılması yüzünden, komisyon, arazi kanununu hazırlarken, bütün kanun ve fetvaları gözden geçirmek zorunda kalmıştır.⁴ Bu rapordan da anlaşıldığı gibi Kanunnâmenin hazırlanmasında hem ülkede uygulama birliği sağlamak hem de zamanın gereklerine göre arazi kanunlarını ıslah etme amacı öne çıkmaktadır. Arazi Kanunnâmesinin kabulüne kadar Osmanlı arazi hukuku tek bir kod haline konmamış, her eyalet için ayrı ayrı kanunnâmeler çıkarılmıştır. Mülk ve sahih vakıf arazisi dışındaki araziler ve özellikle mirî arazi ile ilgili esasları kanunlaştıran bu kanunnâme, o zamana kadar muhtelif ferman, kanun ve fetvalarda dağınık bir halde bulunan arazi hukuku hükümlerini bir araya toplayan, esaslarını tamamen Osmanlı hukukundan alan, asırlardan beri işlene işlene gelişen arazi hukukunu kanunlaştıran muhafazakâr ve teknik bir kanundur.⁵

Arazi Kanunnâmesini hazırlamak için oluşturulan meclis-i muvakkat, çalışmalarını tamamlayarak hazırladığı metni Meclis-i Tanzimat'a sunmuştur. Orada görüşüldükten sonra, Şeyhülislamlığın incelemesinden geçirilmiş ve daha sonra padişahın onayına sunularak kanunlaşmıştır. Bilahare her eyalet, liva ve kazalardaki meclis ve mahkemeler ile müftülere birer nüshası gönderilmek üzere 7500 adet bastırılmıştır. Arazi Kanunnamesi'ni hazırlamak için kurulmuş meclis-i muvakkat'ın ise kanunnâmeye ilişkin bir nizamnâme (Tapu Nizamnâmesini) hazırlamak üzere göreve devamına karar verilmiştir.⁶ Ebülûla Mardin, Cevdet Paşa'nın Tanzimat' Meclisi âzası iken ayrıca haftada iki gün de Arazi Komisyonu reisliği yaptığını ve esnada Arazi Kanunnamesi'nin yanı sıra Tapu Nizamnâmesi ve Muvakkat Talimatnâme adlı kıymetli yadigârlar bıraktığını ifade etmektedir.⁷

⁴ B.O.A. İradelel Tasnifi, İrade-i Meclisi Mahsus, no:522

⁵ Ebülûla Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, T.D.V. yay., Ankara, 1996, sh. 49-50; M. Akif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul, 1996, sh.40-41; Hüsnü Efendi, *Arazi Kanunnamesi Şerhi*, Dersaadet 1310, sh. 2.

⁶ İrade-i Meclis-i Mahsus, no:522, t.23 Şevval 1274; Hüsnü Efendi, a.g.e., sh. 3; Ö. Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Tanzimat' I*, İstanbul 1940, sh. 372; Arazi Kanunnâmesini hazırlayan komisyonun taltifi hakkında bkz. İrade Dahiliye, no: 27163, t. 9 Muharrem 1275.

⁷ Ebülûla Mardin, a.g.e., sh.49, Mardin'e göre mesela Toprak Kanunu'nun 57. maddesi Arazi

II. KANUNNÂMENİN GETİRDİĞİ DÜZENLEMELER

Arazinin Türleri

Osmanlı İmparatorluğunda araziler farklı kategorilere ayrılmış olup, tek tip arazi çeşidinden söz edilemez. Bu arazi türleri içerisinde mirî arazi, kanunname öncesi dönemde tımar ve zeâmet tevcihlerine (askeri açıdan) konu olması, tımar sisteminin askeri açıdan fonksiyonunu kaybetmesinden sonra ise mülkiyet hakkının devletin elinde ibka edilip kullanım hakkının kişilere bırakıldığı toprak türü olarak kalması itibarıyla önem kazanmaktadır. Tımar sisteminin Tanzimat'la beraber kaldırıldığı yaygın bir kanaat olsa da, Bosnadaki tımar ve zeametler hakkında çıkarılan h.1286 tarihli nizamnâme tımarların askerî amaçlar dışında devam ettiğini ve Tanzimat'la beraber sona ermediğini göstermektedir. Bu dönemde olsa olsa tımarların askeri fonksiyonunu kaybettiği fakat askeri amaçlar dışında tımar uygulamasının devam ettiği söylenebilir.⁸

Yüzotuz iki maddeden meydana gelen Kanunnâmenin ülkede mevcut toprakları beş ayrı kategoriye ayırdığı ve bunlar içerisinde esas olarak mirî araziye düzenlediği görülmektedir. Kanunnâmede arazinin beş kategoriye ayrılması itibarıyla olup hakiki değildir. Yani araziler arasında kabullere dayalı bir ayrım gözetilmiştir.⁹

Miri Arazide Tasarruf

Mirî arazinin mülkiyeti devlete ait olup bu tür araziler “*sahib-i arz*” denilen memurun izni ile, belli bir bedel karşılığında reayaya kullanılmaktadır. Mirî arazi mutasarrıfı Kanunnâmede öngörülen çerçevede araziye kullanım hakkına sahiptir. Mutasarrıfa tanınmış olan bu tasarruf hak ve yetkisi bazı yönlerden inhisarî ve mutlaktır. Mesela, mutasarrıf mirî arazi üzerine malik gibi dilediği hububatı ekebilir. Arazisi üzerinden başkasının haksız geçişine mani olabilir, arazisini ziraat ettirmek üzere başkalarına kiralayabilir yahut ariyet olarak verebilir, sahip olduğu tasarruf hakkını ivazlı yahut ivazsız olarak bir başkasına ferâğ edebilir. Her ne kadar bu ferâğ arazi memurunun izniyle yapılırsa da, memur şartları tamam olan ve kanuni bir noksanlığı olmayan ferağ muamelesine izin vermekten imtina edemez.¹⁰ Kısacası burada önemli olan nokta arazi memurunun da ancak

Kanununun terk ve tatil hükmüne, 54. maddesindeki hükümler de Arazi Kanunundaki vefâen ferâğ hükümlerine benzerdir.

⁸ *Külliyat-ı Kavanin*, c. 14, no: 4286, bu belge “Bosna Vilayeti Dahilinde Bulunan Tımar ve Zeametler Hakkında Nizamname” ye ilişkindir.

⁹ Ebûlula Mardin, *Arazi Notları*, Darülfünun matbaası, İstanbul, bs.tr. yok., sh. 4.

¹⁰ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 3.bs., Konya, 1992, sh.334-335.

belli esaslara göre hareket edebileceği ve Kanunnâmede yazılı şartları taşıyan kişilere bu izni vermekten kaçınamayacağıdır¹¹.

Arazi mutasarrıfının memurun izniyle yapacağı işlerin daha çok toprak üzerinde yeni bina yapma (değirmen, ağıl, çiftlik binaları, anbar, samanlık, mandıra) gibi işler olduğu görülmektedir. Burada amacın üretim aracı olan toprağı korumak olduğu anlaşılmaktadır. Devlet arazinin tarımsal amaçlar dışında kullanımını da engellemeye çalışmıştır. Mirî arazinin amacı dışında kullanılarak üzerinde bina yapımı esasen yasak olmasına rağmen zamanla bu yasağın çiğnendiği görülmektedir. Devletin bu ihlaller karşısında bazı tedbirler aldığı görülmektedir. Bu konuda çıkarılan bazı emirlerle, mirî arazi üzerinde h.1300 senesine kadar ruhsatsız olarak yapılmış olan binaların yıkılmasından vazgeçilerek bu arazilerden öşür alınmasına karar verilmiş, bu tarihten sonra izinsiz olarak yaptırılan binaların ise kesinlikle yıktırılacağı ifade edilmiştir¹².

Miri Arazinin Devir ve İntikali

Önemi itibarıyla Kanunnâmenin, devir (ferağ) ve intikale ilişkin hükümlerinin ayrıntılı olarak incelenmesinde yarar vardır. Özellikle doktrinde kanunnâmenin özel mülkiyeti öngördüğü şeklindeki yorumların değerlendirilebilmesi açısından bu konudaki düzenlemeler önem kazanmaktadır. Mirî arazinin tasarrufuna yönelik hükümlere göre, devlet arazisini kullanan kişi, bu araziye bir başka kişiye arazi memurunun izniyle, bir bedel karşılığında veya bedelsiz devredebilmektedir. Burada özel mülkteki devirden farklı olarak arazi memurunun izninin bulunması şartı, hem toprakların tek kişinin elinde toplanmasını önleme, hem de toprağın kullanılabilirliğini (toprağın işleyebilme kapasitesi olanlara devredilmesini) sağlamaya yöneliktir. Ferağda arazi memurunun sözlü izni kâfidir.¹³ Mahkeme sicillerinde taraflar arasında rızâ olarak yapılan ferağ muamelelerinin kaydedildiği görülmektedir.¹⁴

Tasarruf sahibinin ölümü halinde mirî arazinin kime hangi usullerle geçeceği de Kanunnâmede belirtilmiştir. Mirî arazi mutasarrıfı öldüğünde, geride yalnızca bir oğlu ve bir kızı kalırsa bu kişiler intikal harcını ödemek suretiyle ücretsiz ve eşit olarak araziye zabta muktedir olacaklardır. Ölenin erkek veya kadın olması farfetmez. Şayet arazi mutasarrıfı geride ashab-ı intikal bırakmaksızın ölürse, o köy

¹¹ Hafız Mehmed Ziyaüddin bu hususu düzenleyen Kanunnâmenin 3. maddesi ile timar, zeamet, mültezim ve muhassılların lağvolunduğunun beyan edildiğini söylemektedir., bkz. H. M. Ziyaüddin, *Mükemmel ve Muvazzah Şerh-i Kanun-i Arazi*, Dersaadet, 1311, sh. 41.

¹² Külliyyat-ı Kavanin, c. 33, no: 3709 t. 1313; H. M. Ziyaüddin, a.g.e., sh.149-150.

¹³ Halis Eşref, *Külliyyât-ı Şerh-i Kanun-i Arazi*, Dersaadet 1315., sh.284.

¹⁴ Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 97, t. 1289, sh. 89; Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 99, t. 1300, sh. 476

halkından tarlaya ihtiyacı olanlar, tapu bedelini ödeyerek araziye alabilirler. Bu durumda sahib-i arz'ın araziye başka bir köyde yaşayan birisine vermesi mümkün değildir.¹⁵

Kanunnâmenin neşrinden önceki dönemlerde mirî arazide intikal hakkının öncelikle erkek evlada tanındığı görülmektedir. Sonradan erkek evlat olmadığı takdirde ölenin kızına geçeceği de kabul edilmiştir. Hicri 1263 (m.1847) yılından itibaren kız çocuklara da erkek çocuklar gibi babalarından intikal eden mirî araziye talep hakkı tanınmıştır.¹⁶ H.1265 / M.1849 yılında ise evlat bırakmaksızın ölen kadınların arazisinde, erkeklerden intikal eden arazide geçerli usulün aynen uygulanacağı ve üç yıl boyunca kayıp olan erkek ve kadınların arazilerinin tapuya hak kazanacağı kabul edilmiştir¹⁷. H.1274 /M.1858 Arazi Kanunuyla da mirî arazi mutasarrıfının ölümü halinde, arazinin, geride oğlu ve kızı yoksa babasına; babası da yoksa anasına intikali kabul edilmiştir¹⁸. Mirî arazinin intikal usulü 17 Muharrem 1284 tarihli altı maddeden ibaret kanunla değiştirilerek ashab-ı intikal sekiz dereceye kadar genişletilmiştir¹⁹. Cin'e göre intikal hakkının erkek ve kız evlada eşit olarak tanınması, arazi mutasarrıflarının daha çok çalışması, arazinin iyi işlenip bundan kendilerinin ve bütün ahalinin istifade etmesi gayesine müstenittir.²⁰

Mirî Arazinin Tek Elde Toplanması Meselesi

Daha sonra detaylı olarak görüleceği üzere Kanunnâmeye yönelik eleştiriler daha çok, toprakların tek elde toplanmasını önleyemediği, dolayısıyla küçük köylülerin korunması amacını gerçekleştiremediği hususunda yoğunlaşmaktadır.

¹⁵ Ömer Hilmi, *Ahkamü'l Arazi*, 1301, y.y, sh. 44-45.

¹⁶ Barkan, a.g.m., sh.362; Cin, a.g.e., sh.259; Külliyyat-ı Kavanin, c.6, no:1764, (Takvim-i Vekayi, 7 Cumadelula 1263 no:331); bir başka düzenleme için bkz. Külliyyat-ı Kavanin c.6, no:1765 (Takvim-i Vekayi, 14 Cumadelula 1263, no:332) .

¹⁷ Külliyyat-ı Kavanin, c.6, no:4804, t. 23 rebiülevvel 1265.

¹⁸ Ebul Ulâ Mardin'in belirttiğine göre Cevdet Paşa fıkha mugayir olan örfden mülhem hükümleri, vesile düştükçe fıkıh hükümlerine yaklaştırmaya çalışırdı. Hatta Paşa mirî arazinin erkek ve kız çocuklara eşit olarak intikaline dair Arazi Kanunundaki hükme bile muarızdı. Bkz. Ebülula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden...*, sh.143-144. . Yine Cevdet Paşa'ya göre Fransa'da cari olan miras usulüne ve İstanbul'da icareteynli evkaf hakkında bir müddetten beri uygulanan icare-i faside usulüne uygun olarak, mirî arazinin erkek ve kız evlada eşit olarak intikali hususu kanun hükmü haline getirilmiştir. Paşa'ya göre mirî arazinin İstanbul'un vakıf hane ve dükkanlarına kıyas edilmesi yanlıştır, bkz. A. Cevdet Paşa, *Tezahir 21-39*, yay. C. Bay-sun, T.T.K. yay., 3.bs., Ankara, 1991, sh.33; Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden...*, sh.50. Ne var ki Cevdet Paşa'nın bu düşünceleri Kanunnâmede yankı bulmamıştır.

¹⁹ Halis Eşref, a.g.e., sh.362; Atif Bey, *Arazi Kanunname-i Hümayunu*, Mahmut Bey Matbaası, 1319, sh.6-7; Cin, a.g.e., sh.344; Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986, sh.148; H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London, 1978, sh.227.

²⁰ Cin, a.g.e., sh.261.

Bu konudaki eleştiriler aşağıda daha genişçe ele alınıp değerlendirilecektir. Ancak öncelikle Kanunnâmenin bu konudaki düzenlemelerini ortaya koymak gerekmektedir.

Kanunnâmenin toprakta tekelleşmeyi önleme amacı güden düzenlemelerine göre, bir köyün veya bir kasabanın bütün arazisini bir veya birkaç kişiye veya köy ve kasabanın bütün ahalisine toptan vermek mümkün değildir. Geçmişte yaşanan olayların ışığı altında, güçlü toprak sahiplerinin oluşmasını önleme amacı taşıyan bu düzenleme ile devlet, hem kendi gelirlerini korumayı, hem de reayanın ezilmesini önlemeyi amaçlamaktadır. Heper'in de isabetle belirttiği gibi, 1858 Arazi Kanunnâmesi merkezin kenar üzerindeki etkinliğini artırmak için başvurduğu önlemlerden biriydi ve düzenlemenin amacı yerel seçkinlerin geniş toprak parçalarına hükmetmelerini önleyerek merkezî otoritenin etkinliğini korumaktı. Hatta 1864 Vilayet Kanunnâmesinin bir amacı da Arazi Kanunnâmesinin daha etkili biçimde uygulanabilmesi sağlamaktır²¹.

Kanunnâme hakkında yazılmış şerhlerde, arazinin tek kişiye bırakılmasının büyük ihtilaf ve çekişmelerin doğmasına sebep olacağı, ahalinin bir kısmının arazisiz kalmasına yol açacağı şeklinde değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Öte yandan bazı kişilere düşecek arazi hisselerinin, onların geçinmesi için yeterli olmayacağı, bunun da geçim sıkıntısına yol açacağı ifade edilerek, bu gibi durumlara sebebiyet vermemek için, arazilerin köy ve kasaba ahalisinin nüfusuna göre eşit parçalara bölünerek ellerine tapu senedi verilmesinin temin edildiği belirtilmektedir. Şerhlerde bu uygulamanın bir köy veya kasabanın ilk defa kurulduğu anda uygulanacağı, yoksa bir kişinin zaman içerisinde tedricen, ferağ ve intikal yoluyla bir köy veya kasabanın mirî arazisini tasarrufuna geçirmesine bir mani bulunmadığı ifade edilmiştir.²² Atıf Bey de bu hususa işaretle "Arazi Kanununun 8. maddesinde bahsi geçen bir köy veya kasabanın bütün arazisinden maksat, o köy veya kasabanın teşkilinde sükna veya tetimme-i sükna denen veya mera ve baltalık denen yerlerin dışında köy ve kasaba kurulurken tarla olmak üzere ahaliye verilen mirî arazidir" demektedir. Buna göre, bir köyün ahalisi dağılır ve arazisi tapuya müstehak olup tekrar köy şekline konulması mümkün olmazsa, çiftlik olmak üzere bir veya birkaç kişiye verilebileceği kabul edilmiştir²³. Kanunnâmede herhangi bir suretle bir kimsenin elinde toplanması mümkün olan mirî arazinin azâmi miktarı hakkında herhangi bir sınırlama yoktur. Mardin, Kanunnâmede yer alan "*bir köyün bütün arazisinin bir adama tefviz olunamayacağı*" yolundaki yasağın halkı koruma esasına müstenit olduğunu, şayet

²¹ Metin Heper, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez Kenar İlişkisi", *Toplum ve Bilim* Bahar-Yaz, 1980.

²² Halis Eşref, a.g.e., sh.130-131; H. M. Ziyaüddin, a.g.e., sh.52.

²³ Atıf Bey, a.g.e., sh. 51-53.

bütün arazi bir tek adama verilirse, köydeki diğer ahalinin araziden istifade edebilmek için toprak kiralamak zorunda kalacağına işaret etmektedir.²⁴

Bir köyün çiftlik olarak bir tek kişiye verilemeyeceğini amir olan hükümler güçlü toprak beylerinin oluşmasını önlemeye yöneliktir. Bu konuda tanınan tek istisna, köyün iskânının mümkün olmaması halinde tek bir kişiye verilebileceğidir. Şerhlerde de belirtildiği üzere, ahalisi mevcut olan bir köy çiftlik şekline sokulamaz. Çünkü bir köyün ahalisi varsa, o köy önceden teşekkül etmiş ve sekizinci madde gereğince kuruluş aşamasında arazisi nüfusuna göre tapu ile ihale edilmiş demek olacaktır. Böyle bir arazinin ahaliden geri alınıp çiftlik yapılmak üzere bir veya birkaç kişiye ihale edilmesi halinde, ahalinin tasarruf hakkına tecavüz edilmiş olacağı gibi mevcut ahalinin arazisiz kalması ve fahiş ücretlerle çiftlik sahiplerinden arazi kiralama mecburiyetinde kalmaları kaçınılmaz olacaktır.²⁵

Mahkeme kararlarında toprağın tek elde toplanmasına izin verilmediği, özellikle yerel eşrafın küçük köylüyü ezmesine müsaade edilmediği görülmektedir. Sicillerde yer alan mahkeme kayıtlarında bir başkasının arazisine haksız olarak el koyma iddialarının öne çıktığı görülmektedir.²⁶ Aşiret mensupları arasındaki mirî arazi ihtilaflarının da mahkemelerde çözüldüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır. Örneğin 11 Safer 1275 tarihinde Sivasın bir köyünde bulunan kürt aşireti mensuplarından Murtaza b.Ali adlı kişi ile aynı aşirete mensup bir başka şahıs arasındaki dava, Sivas il meclisine ait odada yapılan duruşmada ele alınmış, davada sahib-i arz vekili olan Sivas eyaleti defterdarı da hazır olduğu halde dava görülmüştür.²⁷ Bu durum aşiretlerin iç ilişkileri açısından bir fikir vermekte ve ağa ünvanına sahip kişinin tarlayı aşiretten birisine kanunda belirtilmiş usullere uygun olarak devrettiğini göstermektedir. Bu hüküm aşiretlerin iskân edilmiş olduğuna işaret etmesi açısından da önemlidir.

²⁴ Mardin, *Arazi Notları*, sh.32, Mardin'e göre "Kıranın sıhhatinde ise denklik arandığından böyle bir durumda fahiş ücret talebine meydan verilmiş olacaktır. Bundan kiracının zarar görme ihtimali vardır. Ancak bunun bir istisnası vardır. Bir karye ahalisi dağılmış, yerleri müstehakk-ı tapu olmuş, hükümetin vazifesi oraya ahali getirmek onları ahaliye tevzi etmek iken buna imkân olmazsa, çiftlik olarak bir ferde tefviz edilebilir. Fakat bu son durum, köy olarak tesisine imkân olmadığı durumda söz konusu olur. Bekaen bir adamın uhdesinde köyün bütün arazisinin toplanması mümkündür. Yani ibtidaen aranan şey bekaen aranmaz. Bir kimse tefferûğ ve tefevvüz ede ede bir köyün bütün arazisini uhdesinde toplayabilir. Ve düşünülmelidir ki şu keyfiyet-i cem az çok ahalinin lakaydlığından ileri gelmiştir."

²⁵ Halis Eşref, a.g.e., sh.705; H. M. Ziyaüddin, a.g.e., sh.499.

²⁶ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 272, Hüküm no: 157, t. 3 Zilhicce 1279, sh. 118.

²⁷ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 30, Hüküm no: yok, t. 11 Safer 1275, sh. 103, Hükümde arazinin sınırları belirtilirken, bir taraftan nehir, bir taraftan dere, bir taraftan ismi belirtilen mahal, bir taraftan da "tarık-i amm" (umumi yol) ile çevrili olduğu ve tahminen 20 kile tohum istiâb ettiği ve sahib-i arzdan izin alınarak ihya edildiği, fakat daha sonra adı geçen şahsın bu tarlayı haksız zabt ettiği ifade edilerek tarlanın iadesinin sağlanması istenmiştir. Hükümden anlaşıldığına göre, bu tarla daha önce ağa ünvanlı birisinden kanuna uygun bir şekilde ferâğ yoluyla alınmıştır.

Eşraf ile ahali arasında görülen davalar, toprakların tek elde toplanıp toplanmadığını tesbit açısından bilhassa önemlidir. Halkın mirî arazi tasarrufuna ilişkin olarak ağalara karşı dava açtığı görülmektedir. Bu hükümler halkın ağalara karşı, kanuni müracaat yollarına başvurabildiklerini göstermektedir²⁸. Hatta daha da ilginç olanı, ağa ünvanına sahip kişilerin de ahaliden olan kişilere karşı aralarındaki kira akdine binaen, tarlalarının başka amaçlarla kullanılmasını önlemek amacıyla dava açmalarıdır. Bu durum ağaların cebir yoluyla değil mahkeme yoluyla haklarını talep ettiklerini göstermesi açısından önemlidir²⁹. Bu tür davalarda mahkemelerin eşrafın etkisinde kaldığı ve onların yönlendirmelerine uygun karar verdikleri akla gelebilir. Ancak elimizdeki örnekler bize doktrinde iddia edildiğinin aksine, ileri gelen eşrafın çok fazla etkili olmadığı ve muamelelerini mahkeme vasıtasıyla yürüttüklerini, kendiliğinden hak alma yoluna gitmediklerini göstermektedir. Çünkü karar metinleri okunduğunda eşrafın iddialarının bir kısmının mahkemece reddedildiği ve sadece ahaliden olan davalıların itirafları ile sabit olan hususların mahkeme kararıyla hüküm altına alındığı görülmektedir. Bu da mahkemelerin eşrafın etkisinde olmadığı yönünde kuvvetli bir delil teşkil etmektedir.

Şûf'a Hakkı ve Vefâen Ferağ

Arazi Kanunnâmesi sadece yukarıda belirtilen hükümlerle değil, özel mülklerde geçerli bazı hukuki uygulamaların mirî arazilerde geçerli olmayacağını belirtmek ve yasaklamak suretiyle de bu amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Kanunnâme mirî arazide şuf'a hakkını tanımamak suretiyle toprağın tek elde toplanmasını engelleme amacını gütmektedir. Bu esasen mirî arazinin tasarruf biçiminin bir kiralama olmasından kaynaklanmaktadır ki, devletin temel amaçları çerçevesinde olumlu bir düzenlemedir. Mirî arazi mutasarrıfı, tarlasını sahib-i arzın izni ile bir başkasına ferâğ yoluyla devrettiğinde, o tarlaya bitişik tarlası olan kimse, başkasının ödediği bedeli ödeyip tarlayı alamaz, yani yukarıda da belirtildiği üzere mirî arazide şuf'a hakkı geçerli değildir³⁰. Buna mukabil Arazi Kanunu bir köyün sınırları içinde bulunan mirî arazinin, mutasarrıfı tarafından

²⁸ Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri no: 281, t. 17 Şevval 1291, sh. yok.

²⁹ Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri no: 283, t. 1279, sh. yok; Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri no: 288, t. 1292, sh. 65; Başka bir sicil kaydında bir kasabanın eşrafı ile ona ait araziye haksız olarak müdahale eden ahaliden üç kişi arasında bir davadan bahsedilmektedir, bkz. Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 39, Hüküm no: yok, t. 1284, sh. 180; Bir başka kayıta ise Sivasta Gürün kazasında ahaliden birkaç kişi ile Hurşid ağa denen kişi arasında Hurşid ağanın haksız müdahalede bulunduğu iddiası ile çıkan arazi davasında, ağanın yalancı şahit tedarikiyle araziye el koymaya çalıştığı ifade edilmekte ve bunun önlenmesi talep edilmektedir, bkz. Ceride-i Mehakim no: 251, t. 30 Cemaziyelahir 1301 ve no: 252, t. 5 Receb 1301.

³⁰ Ömer Hilmi, *a.g.e.*, sh. 64.

bir başka köy ahalisinden olan şahsa ferâğ edilmesi halinde, arazinin bulunduğu köyde yaşayıp da hiç toprağı olmayan yahut toprağı kendisine yetecek miktarda bulunmayan kimselere toprak almada bir rüçhan (öncelik) hakkı tanımıştır³¹. Mirî arazide şufa hakkı geçerli değildir, ancak bu arazinin mutasarrıfı tarafından borç karşılığı vefâen ferağı (geri almak kaydıyla satışı) ise hukuken caiz olup, buna ilişkin şartlar belgelerde gösterilmiştir.³² Şer'iyye sicillerinde vefâen ferâğ'a ilişkin kayıtlara da rastlanmaktadır. Örneğin Balıkesir şer'iyye sicillerinde vefâen ferâğ uygulamalarını gösteren hükümler vardır. Bu kayıtlarda bir mültezimin, altı dönümlük bir mirî araziye, borca mukabil vefâen ferağ yoluyla aldığı görülmektedir ki, bu durum Arazi Kanunnâmesinin bütün ayrıntılarıyla uygulandığını göstermektedir.³³

Miri Arazinin Taksimi

Mirî arazinin tek elde toplanması ve devri ile yakından alakalı bir husus da mirî arazinin taksim edilmesiyle ilgili düzenlemelerdir. Kanunnâme mirî arazinin taksimini şartlara bağlamıştır. Buna göre, arazinin taksiminde arazi memurunun izni gerekmektedir. Bu konuyla ilgili olarak şerhlerde diğer bazı şartlardan da söz edilmektedir. Buna göre mirî arazinin taksiminde, öncelikle taksim edilecek arazinin taksime elverişli olması, ikincisi de taksimin devlete zararlı olmaması şarttır. Bu iki şart taksimin aslî şartlarındanıdır. Bunun dışında taksimin arazi memurunun izin ve bilgisi dahilinde olması, taksim anında arazi mutasarrıfının veya vekil ve vasilerinin bulunması, ortaklardan biri veya birkaçı tarafından taksim talebinde bulunulmuş olması gerekir.³⁴ Halis Eşref'e göre, "*arazi memurunun bizzat taksimde hazır bulunup taksimi kendi marifetiyle icra etmek gibi fi'len veyahut yalnız icra edilen veya edilecek olan taksime ba'de't-taksim muvafakat eylemek gibi kavlen izni olmaksızın arazi-i emiriye taksim edilemez ve taksim edilir ise ol taksim muteber olamaz.*"³⁵ Arazi Kanunu, tapu memurlarının, memuriyetleri sırasında mahlûl hale gelip "*müstehakk-i tapu*" olan, yani bedel karşılığında başkasına verilebilir hale gelen araziye kendileri için alamayacaklarını kabul etmiştir. Çünkü arazi memuru devleti temsilen bu muameleleri yaptığından, müvekkili durumunda bulunan dev-

³¹ Cin, a.g.e., sh.323

³² İrade-i Meclis-i Mahsus, no:518, t.1274, Buna göre alacaklı ve borçlu veyahut vekilleri, meclis-i memlekete gelerek mal memuru huzurunda, arazinin miktar ve hududu ile sermayesinin ve kesesi beşer kuruştan olmak üzere faizinin miktarı ve yapılan ferağın "*ferağ bilvefa*" olduğu beyan edilerek resmi senede bağlanıp, bu iş için hususi bir defter tutulup kaydının yapılacağı, borcun ödenmesi halinde her iki tarafın yine meclis-i memlekete gelerek borç senedinin geri verilip defterdeki kaydın tashih edileceği ifade edilmiştir.

³³ Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 761, t. 11 Ramazan 1289, sh. 26

³⁴ Halis Eşref, a.g.e., sh.186-187.

³⁵ Halis Eşref, a.g.e., sh.188.

letin arazisini kendisi için alamayacaktır. Bu yasağın getirilmesindeki asıl sebep, kendisinin veya akrabalarının menfaatini devletin menfaatinden üstün tutarak memurun devleti zarara sokabileceği hakkındaki kanaattir. Arazi Kanununun koyduğu bu yasağın mutlak olduğunu belirten Cin, arazi memurunun sadece intikal hakkı sahibi mirasçı olması halinde murisinden kalan araziye tasarruf edebileceğine, böyle bir arazide tapu hakkı varsa bunu başka bir kazanın tapu memuruna müracaat ederek usulüne göre iktisap edebileceğine işaret etmektedir³⁶.

Yabancılar Arazi İntikali ve Emlak Satımı

Devlete ait mirî arazinin tasarrufu konusunda Osmanlı Devleti'nin müslüman ve gayrimüslim tebası arasında bir ayırım gözetilmemiştir³⁷. Nitekim uygulamada mirî araziye ilişkin hususlarda müslüman teba ile gayrimüslim teba arasında davalara rastlandığı gibi, gayrimüslim tebanın kendi aralarındaki davalara da rastlanmaktadır.³⁸ Ancak Osmanlı tebası olmayıp yabancı statüsünde olan kişiler için mirî arazi tasarrufu hususunda bir yasağın uygulandığı görülmektedir. Kısacası Osmanlı tebası olan müslümanlar ve gayrimüslimler devlete ait mirî arazilerde aynı esaslara göre tasarruf hakkına sahipken yabancıların böyle bir haktan yararlanması söz konusu değildi. Hicri 1284 (m. 1867) tarihli kanunun çıkarılmasından önce yabancıların Türkiyede gayrimenkul tasarruf etme hakları yoktu³⁹. Buna bağlı olarak Osmanlı vatandaşı olan birisinin tasarrufunda olan

³⁶ Cin, a.g.e., sh.314-315.

³⁷ Sadece usulsüz olarak manastırlar tarafından tasarruf edilen manastır arazilerinin miri arazi statüsünde olacağı bunun dışındaki manastır arazilerinin ise mirî arazi statüsünde olmayıp manastırlara ait olacağı belirtilmiştir. Bu düzenlemelere göre, eskiden beri bir manastıra bağlı olup da bu bağlılık defterhane-i amirede kayıtlı ise, bu gibi araziler tapu ile tasarruf olunamayacaktır. Yani haklarında miri arazi muamelesi yapılmayacaktır. Bu gibi arazilerden ancak manastır mensuplarının istifade edeceği kabul edilmiştir. Bunun dışında sonradan tapusuz olarak ruhbanlar tarafından tasarruf edilen arazilerin onların ellerinden alınacağı ve haklarında miri arazi muamelesi yapılacağı kabul edilmiştir. Bu araziler şayet ruhban isterse kendilerine, istemezlerse müzayedeye çıkarılarak bedel-i misliyle taliplilere ihale ve tefviz edilecektir, bkz. H. M. Ziyaüddin, a.g.e., sh. 479-480.

³⁸ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 32, Hüküm no: yok, t. 3 Şaban 1277, sh. 5; Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 33, Hüküm no: yok, t. 11 Safer 1278, sh. 2; Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 41, Hüküm no: yok, t. 5 Cemaziyelahir 1286, sh. 226.

³⁹ Barkan, Türk Toprak Hukuku Tarihinde 'Tanzimat' ..., sh. 391; A. Cevdet Paşa, *Maruzat*, İstanbul, 1980, sh.195; Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden...*, sh. 241-242; Quataert, İmparatorluk içinde yabancıların toprak kullanımının pek görülmediğini söylemektedir; bunun nedeni kısmen merkezî Osmanlı hükümetinin karşı çıkmasıydı. Ama bazı bölgelerde örneğin İzmirde yabancılar toprak edinin önemli toprak sahipleri haline gelebilmişlerdi. Çok sayıda ücretli işçinin çalıştığı büyük çiftliklerde çok seyrek görülüyordu. Anadolu Demiryolu çevresindekiler gibi tarıma yeni açılmış başka bölgelerde küçük mülkiyet egemendi. Buralarda Osmanlı hükümeti binlerce göçmene eşit miktarda toprak dağıtmıştı. Bu örnek toprak dağıtım kalıplarının belirlenmesinde hükümet politikasının oynadığı önemli rolü göstermektedir, bkz. Donald Quataert,

mirî arazinin bir yabancıya intikali de söz konusu değildi. Öte yandan yabancı statüsündeki kişilerin Osmanlı Devleti sınırları içerisinde emlak edinmelerine de izin verilmemiştir. A.Cevdet Paşa, Osmanlı vatandaşı olan birisinin ölümü halinde mirasının yabancı ülke vatandaşı olan akrabasına verilmemesi yüzünden Avusturya devletinin de mukabele bilmisil esasını uyguladığını ifade ederek, halbuki İslam hukukuna göre İslam devleti ile yabancı bir devlet arasında sulh ve anlaşma varsa ülke farklılığının mirasın intikaline mani olmayacağını, fakat Osmanlı Devleti'nde yabancıların emlak tasarrufuna izin verilmediği için miras meselesinin de Avusturya devletinin mukabelede bulunmasına yol açtığını, Arazi Kanunnâmesinin de bu esas üzere tanzim olunduğunu ifade etmektedir. Daha sonra Osmanlı Devleti yabancı ülke vatandaşlarına emlak ve arazi tasarrufu izni verince, Avusturya devleti her iki ülke vatandaşlarının birbirlerine mirasçı olabilmesi için bir mukavele yapılmasını teklif etmiş fakat Babîâli bu konuda tereddüt etmiştir.⁴⁰ Bu mesele Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında da gündeme gelmiş, 1860'da Babîâli yeni bir istikraz için Londra'ya başvurduğunda İngiliz hükümeti, "*Devletin tasarrufunda bulunan araziye, Osmanlı tebasının tabi olduğu şartlar dahilinde yabancılar tasarruf hakkının tanınması*" şartını ileri sürmüştü. Babîâli o tarihte bu şartları kabul etmemiş ve istikraz için Paris'e başvurmuştur⁴¹.

Devletin karşılaştığı bu zorlukların üstesinden gelmek amacıyla bazı düzenlemelere gittiği görülmektedir. H.1284/m.1867 tarihli kanunla yabancılar gayrimenkullerde tasarruf ve temellük hakkı tanındığı halde miras hakkı tanınmamıştır. Arazi kanunu Osmanlı tabiiyetini terk eden kimseyi ve mirasçılarını da intikal hakkından mahrum etmiştir⁴². Osmanlı Devleti tebasından olan birisi öldüğünde emlak ve arazisinin yabancı devlet tebasından olan evlat ve akrabalarına intikal etmeyeceği H.1291 / M.1875) tarihli tezkire ile de teyit edilmiştir.⁴³ Dikkat edilmesi gereken husus, burada mirî arazi kapsamındaki gayrimenkullerde mülkiyet hakkının söz konusu olmayacağıdır. Yabancıların hiçbir tarihte ve hiçbir şekilde mirî araziye mülk olarak almalarına izin verilmemiştir. 1867 tarihinde yabancılar tanınan hak ise mirî araziye malik olma değil sadece mirî araziye tasarruf edebilme hakkıdır. H.1291 / M.1875 tarihli tezkirede "*ecnebilerin uhdelelerindeki emlak ve arazi kanunen müstehak olan veresesine intikal eder*" hükmü yer almaktadır. Tezkirede geçen "*kanunen müstehak olan verese*" tabirinden anlaşılan, herhangi bir kanun hükmü ile adî ve şer'î intikalden mahrum edilmemiş olan ve bu miras hakkından istifadeye yetkili mirasçıdır. Osmanlı tebası ise hiç bir kanunla yabancıların mirasından

"Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme", çev.A. Günlük, TCTA, c. 6, sa: 49, 1986, sh. 1559-1560.

⁴⁰ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, TTK yay., 3.bs., Ankara 1991, sh.137-140.

⁴¹ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, c.6, T.T.K. yay., 5.bs., Ankara, 1995, sh. 212.

⁴² Cin, a.g.e., sh. 250.

⁴³ Düstur, Birinci Tertip, c.4, sh.417, t.1291.

mahrum edilmemiştir.⁴⁴ Pamuk, yabancıların toprak mülkiyetine izin verilmesinden sonra İngiliz uyrukluların İzmir'in iç bölgelerinde önemli miktarda toprak satın almaya ve ihracata yönelik büyük çiftlikler işletmeye başladıklarını söylese de,⁴⁵ yukarıda ifade edildiği gibi burada dikkat edilmesi gereken şey yabancılarla mirî arazinin mülkiyetini elde etme hakkının tanınmamış olduğudur. Mirî arazide Osmanlı vatandaşlarına tanınmayan mülkiyet hakkının yabancılarla tanınması hiçbir şekilde söz konusu değildir. Uygulamada bazı suistimallere rastlansa da bunlar genelleştirilmesi mümkün olmayan istisnai örneklerdir.⁴⁶

Mirî Arazilerin Vakfedilmesi

Devlete ait arazilerin, bu arazileri tasarruf eden kişilerce vakfedilmek suretiyle devlet mülkiyetinden çıkarılması şeklindeki uygulamalar, devletin kuruluşundan sonraki dönemlerde karşılaşılan suistimler olup devlet zaman zaman bu tür vakıfları ilga ederek kendi topraklarını geri alma yoluna gitmiştir.

Mirî toprakların vakfedilip edilemeyeceği hususu Kanunnâmede düzenlenmektedir. Vakıf kurumunun suistimal edilmemesi için devlet her dönemde gereken tedbirleri almaya özen göstermiştir. Kanunnamede de bu tedbirlerin devam ettiği görülmektedir. Buna göre bir kişinin kullandığı mirî araziye vakfedebilmesi için, öncelikle bizzat Padişah tarafından verilmiş bir temlik senedine sahip olması gerekir. Burada bizzat Padişahın izninin aranması alt derecedeki memurların suistimallerini önlemeye yöneliktir. Padişah devlet arazisini kişiye özel mülk olarak vermedikçe, o arazinin vakfedilmesi mümkün değildir. Bu madde hükümüne paralel olarak mirî arazi hakkında carî olan usul ve muamelelerin vakıf araziler için de geçerli olduğu hususunda arazi komisyonu mazbatasının *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*'ne gönderildiğini görmekteyiz⁴⁷. Bu madde hükmü de mirî arazilerin kişilerin özel mülkü sayılmadığını göstermektedir. Nitekim mahkeme kararlarında da mirî arazi mutasarrıflarının tasarruf ettikleri mirî araziye vakfa çevirme gayretinin mahkemelerin engellemesi neticesinde sonuçsuz kaldığı görülmektedir.⁴⁸

⁴⁴ Cin, a.g.e., sh. 247-248.

⁴⁵ Şevket Pamuk, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri 1840-1913", *Toplum ve Bilim* 17, 1982, sh. 37.

⁴⁶ Barkan'ın belirttiğine göre "*Temmuz 1295 tarihli bir Şura-yı Devlet kararından anlaşıldığı üzere Alman teb'asından bir aile Kudüs sancağı dahilinde bütün bir köyün tarlalarını sahiplerinden ayrı ayrı almak suretiyle köyü kendi çiftliği haline sokmuş ve üzerinde binalar inşa ederek hakiki bir malikâneye çevirmiş kalmıştır. Bu usulsüz teşebbüste devletin arazi siyasetini ve kanunların tatbik edicisi mahiyetinde olan bir kısım memurları kolaylıkla elde edilmiş ve merkezî devlet dairelerinin mani olmak hususundaki teşebbüsleri ise siyasi tehditlerle akim kalmıştır.*", bkz. Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat*..., sh. 414, 47 no'lu dn.

⁴⁷ İrade Dahiliye, no:26284, t.11 Receb 1274; evkaf mahlulâtının takrir eden muacceleleriyle taliplerine icarı hakkında, bkz. İrade Dahiliye no: 39225, t.29 M 1284 ve İrade Dahiliye no: 39828, t. 3 Ra 1284.

⁴⁸ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 40, Hüküm no: yok, t. 25 Safer 1285, sh. 89.

Cebri İcra ve Mirî Arazi

Mülkiyeti devlete ait olan mirî arazilerin bu statülerinin korunabilmesi ve devletin bilgisi haricinde el değiştirmesinin önüne geçilebilmesi için başlangıçta mirî arazi mutasarrıflarının şahsi borçlarına mukabil, alacaklıların mirî arazi-
lere el koyamayacağı prensibinin benimsendiği görülmektedir. Bilindiği gibi Ka-
nunnâme çıkarıldığında mirî arazinin borç ödemeyeceği temel bir kural olarak
kabul edilmiş ve sadece vefâen ferâğ'a izin verilmiştir. Arazi Kanunnâmesinde,
alacaklının borçlu olan kimsenin tasarruf ettiği mirî araziye alacağına mukabil el
koyamayacağı, başkasına ferâğ etmesi için de borçlunun zorlanamayacağı açıkça
belirtilmiştir. Bu uygulama genel olarak “*mirî arazinin borç ödemeyeceği*” ilkesinin
bir yansımasıdır⁴⁹. Bu prensibe uygun olarak ve ayrıca mirî arazide şer'î miras
hukukundan farklı tasarruf ve intikal kaideleri geçerli olduğundan, bu gibi mal-
lar borç ödemek için zabtedilemezler⁵⁰. Bu konuyla ilgili belgelerden anlaşıldı-
ğına göre uygulamada bu hususa özellikle dikkat edildiği, belgelerde, mültezim-
lerin alacakları için mirî araziye el koyamayacağı ve çiftçilerin kendi geçimlerini
sağlayacak miktarda mirî araziye devlet alacağı için dahi olsa el konamayacağı-
nın belirtildiği görülmektedir⁵¹. Daha sonraki tarihlerde “mirî arazinin borç öde-
meyeceği ilkesi” çerçevesinde, üçüncü şahısların alacakları için borçlunun tasar-
rufundaki mirî araziye el koyamayacağı ilkesine devletin alacakları açısından bir
istisna getirilmiştir. Arazi Kanunnâmesinin 115. maddesinde, hicrî 1277 ve 1278
tarihli irade-i seniyyelerle yapılan tadillerle önce devlete ait borçlara mahsus ol-
mak üzere bir istisna getirildiğini görmekteyiz⁵². Borçlu kişilerin ellerinde bulu-
nan mirî arazilerin bu borca mukabil “furuht” edilip edilmeyeceği konusunda ya-
yınlanan bir iradede, Arazi Kanunu hükümlerine göre mirî arazi borç ödemeye-
ceğinden borçlunun elinde bulunan arazinin sattırılmamasının kararlaştırıldığı,
fakat devlet alacaklarının bundan müstesna tutulduğu ifade edilmiştir⁵³. Daha
sonra çıkartılan H.1286 tarihli nizamnâmedeki bir hükümle, adî borçlara şamil
olmak üzere mirî araziye el konulabileceği esası kabul edilmiştir⁵⁴.

III. ARAZİ KANUNNÂMESİNİN UYGULANIŞI

Arazi Kanunnâmesinin, neşredilir neşredilmez Anadolu ve Rumelide büyük
ölçüde uygulamaya konulduğu, diğer bölgelerde ise daha sonraki tarihlerde uy-

⁴⁹ Külliyyat-ı Kavanin, c.10, no:3581, t.1277.

⁵⁰ Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, c.III, S.5-6, 1966, sh.19.

⁵¹ Külliyyat-ı Kavanin, c.10, no:4460 t.1278.

⁵² 115. madde hükmü, “Deyn için emval-i gayri menkulenin furuhtu hakkında 15 Şevval 1288 tarihli nizamnâme” ile ortadan kaldırılmıştır, bkz. Hüsnü Efendi, a.g.e., sh.247.

⁵³ Düstur, Tertib-i Sani, c.1, sh.85, t.7 Rebiülevvel 1279.

⁵⁴ Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat'...*, sh.386.

gulanmaya başlandığı görülmektedir. Hem şer'iyye sicillerinde hem de Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kararlarından Kanunnâmenin hangi bölgelerde uygulandığı, arazilerin büyüklüğü, arazilerin ne tür ihtilaflara konu olduğu, arazi memuru denen kişilerin davalara katılıp katılmadığı, davada taraf olan kişilerin niteliği, arazileri kimlerin tasarruf ettiği (gayrimüslimler, kadınlar, köleler v.s.), arazinin kadınlara intikal edip etmediği ve buna benzer konulara dair sonuçlar çıkarmak mümkündür.

Kanunnâmenin uygulanıp uygulanmadığı konusunda bize en kesin bilgiyi bu mahkeme kayıtları vermektedir. Herşeyden önce araziye ilişkin mevzuatın ve bu mevzuatta yapılan değişikliklerin şer'iyye sicillerinde kaydedildiği görülmektedir. Sivas şer'iyye sicilinde Arazi Kanunnâmesinin metni yer almaktadır⁵⁵. Bu da Kanunnâmenin bu şehre gönderilip mahkeme siciline kaydedildiğini ve uygulamaya esas alındığını göstermektedir. Benzer uygulamayı diğer bölgelere ait şer'iyye sicillerinde de görmekteyiz. Mesela, Konya şer'iyye sicillerinde de Arazi Kanunnâmesi metni yer almaktadır⁵⁶. Yani Kanunnâme bu bölgede de uygulama imkânına kavuşmuştur. Öte yandan mevzuattaki değişikliklerin de şer'iyye sicillerinde kaydedildiği görülmektedir⁵⁷. Bu kararlarda Arazi Kanunnâmesinin değişik hükümlerine atıf yapılarak ihtilafların bu hükümlere göre çözüldüğü de açıkça ortaya çıkmaktadır⁵⁸. Arazi Kanununun adı zikredilmese de, sicil kayıtlarında yer alan bazı tabirlerden arazinin mirî olduğu rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Örneğin kayıtlarda geçen "*ferâğ-ı kat'i-i mutebere*", "*tefviz*" gibi ifadeler arazinin mirî arazi olduğunu gösteren ifadelerdir⁵⁹.

Kanunnâmenin yürürlüğe girdiği tarihte arazi davaları şer'iyye mahkemelelerinde görülmekte olup bu uygulama H.1292 / M.1875 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren arazi davaları nizâmiye mahkemelerinde görülmeye başlamıştır. Uygulamada nizâmiye mahkemeleri kayıtlarını gösteren herhangi bir defter veya arşiv kaydına -istisnai bir iki örnek hariç- bugüne kadar rastlanılamamıştır. Ancak nizâmiye mahkemelerinin verdikleri kararları temyizen inceleyen

⁵⁵ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 30, sh. 84'ten itibaren.

⁵⁶ Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 89, sh. 46.

⁵⁷ Örneğin "*ferâğ bi'l vefa*" hakkında Tapu Nizamnâmesine yapılan zeyl sicile kaydedilmiştir, bkz. Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 270, Hüküm no: 148, sh. 79; Kayıtlardan arazi sahiplerinin statülerini, toplumsal konumlarını, ihtilafın çözümündeki hukuki mekanizmaları, kullanılan arazilerin büyüklüklerini tesbit edebiliriz. Şer'iyye sicili kayıtları çok teferruatlı kararları içermektedir. Bu nedenle uyuşmazlık konusu hakkında ancak genel bir intiba edinilmektedir. Fakat bu kararlar yine de bize araziye ilişkin uygulamalar hakkında önemli bilgiler vermektedir.

⁵⁸ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 272, Hüküm no: 157, t. 3 Zilhicce 1279, sh. 118; Konya şer'iyye sicillerinde yer alan bir Hükümde Arazi Kanununun çıkarıldığı tarih de belirtilmek suretiyle kanunun 97. maddesi açıkça zikredilmiştir, bkz. Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 91, t. 15 Zilkade 1282, sh. 45

⁵⁹ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 277, Hüküm no: 53, t. 13 Zilkade 1282, sh. 30.

mahkemenin vermiş olduğu kararları içeren Ceride-i Mehâkim'de yayınlanan temyiz kararlarına dayanarak, dolaylı yoldan da olsa bilgi edinebilmekteyiz. Bu kararlarda geçen ve davaların hangi şehirlerdeki mirî arazilerle ilgili olduğunu gösteren ifadelerden, Kanunnâmenin ülkenin hemen her bölgesinde uygulandığı görülmektedir. Ceride-i Mehâkim kayıtlarında, Suriye'de⁶⁰, Tırhala'da⁶¹, Selanik'te⁶², Bağdat'ta⁶³ ve ülkenin diğer yerlerinde⁶⁴ bulunan nizâmiye mahkemelerinde görülmüş arazi davalarına rastlamaktayız. Bazı kayıtlardan Arazi Kanunnâmesinin Irak⁶⁵ Sakız Adası⁶⁶ ve Yafa'da⁶⁷ da uygulandığı görülmektedir. Bütün bunlar ülkenin her tarafında Arazi Kanunnâmesinin uygulandığını göstermektedir.

⁶⁰ Örneğin Suriye istinaf mahkemesinde böyle bir dava vardır ve açıkça Arazi Kanunnâmesine atıf yapılmaktadır. Bkz, Ceride-i Mehakim no: 71, t. 12 Zilhicce 1297 ve no: 72, t. 19 Zilhicce 1297.

⁶¹ Örneğin Tırhala sancağının Tırnova kazasında manastır rahipleri ile müslüman köy ahalisi arasında çıkan ihtilafta 6.000 dönümlük bir çiftliğin ihtilaf konusu olduğu görülmektedir. Bkz. Ceride-i Mehakim no: 74, t. 3 Muharrem 1297 ve no: 75, t. 11 Muharrem 1297.

⁶² Örneğin Selanik istinaf mahkemesince bakılan bir davada, Saray adlı köyde bir kişinin, mahlul olan araziye ferağ yoluyla aldığı, bu araziye köy ahalisince vukubulan müdahalenin önlenmesi istenmiş, bidayet mahkemesi de o yönde karar vermiş, köy ahalisi ise karar hakkında istinaf yoluna gitmiş, temyiz makamı da arazinin her dönümünün altmış kuruştan sahib-i arzın izni ile o şahsa tefviz edildiğini belirterek köy ahalisinin iddasını reddetmiştir. Bkz. Ceride-i Mehakim no: 90, t. 28 Rebiülahir 1298.

⁶³ Bağdatta nizamiye mahkemelerinin araziye ilişkin uygulamaları hakkında bkz. Ceride-i Mehakim, no: 62, t. 1296, sh. 490; Özellikle Bağdat vilayetinde Tanzimat'la birlikte bölgenin marmur bir hale getirilmesi için alınacak tedbirler konusunda başlıca iki nokta üzerinde durulduğu görülmektedir. Bunlardan birisinin kara ve deniz yolunun kısaltılıp ürünlerin dışarıya ihracının sağlanması, diğerinin ise bölge halkının emlak ve arazi tasarrufu haklarının garanti altına alınması olduğu görülmektedir. Sonuçta Irak arazisi hakkında da arazinin tapu ile dağıtımını yoluna gidilmesi ve defter-i hakanî teşkilatının buralarda da kurulması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bkz. İrade-i Meclis-i Mahsus, no: 1531.

⁶⁴ Örneğin Hamid sancağı dahilinde Uluborlu kazasına tabi Senirkent köyünde oturan Ayşe hanımla eski kocası arasında çıkan ihtilaftan dolayı Hamid bidayet mahkemesince verilen kararın temyizen incelemesinde ise, davanın esasen çiftlik arazisinin tasarruf hakkı meselesinden kaynaklandığını ve davanın kaza bidayet mahkemesinde arazi memuru hazır olduğu halde Arazi ve Tapu Kanun ve Nizamnâmesine uygun olarak görülmesi gerektiğine karar verilmiştir. Bkz. Ceride-i Mehakim no: 96, t. 11 Rebiülahir 1298; Keza bu kayıtlardan birine göre, Drama sancağına tabi Doksad karyesinde araziye ilişkin çıkan ihtilafta, Drama bidayet mahkemesince verilen karar temyiz edilmiş, temyiz kararında ilk derece mahkemesince verilen altı dönüm tarlaya yapılan müdahalenin menî hükmü bozulmuştur, bkz. Ceride-i Mehakim no: 99, t. 3 Receb 1298.

⁶⁵ Hicri 1287 tarihinde Irak'ta bulunan arazi hakkında yapılan düzenlemede mültezimlerin aşırı hırsına ve fazla gelir elde etme arzularına işaret edilerek, bu davranışların ziraatin gelişmesini önlediği belirtilmiş ve geçmiş ikiyüz sene içerisindeki uygulamanın pek de yararlı olmadığı, bu araziler hakkında da Arazi Kanunnâmesinin hükümleri çerçevesinde işlem yapılması karara bağlanmıştır, bkz. Külliyyat-ı Kavanin, c.16, no: 4018.

⁶⁶ Sakız adası hakkında çıkarılan ve "*Sakız Ceziresi Hakkında Ferman-ı Ali Sureti*" başlığını taşıyan belgeye baktığımızda, Anadolu ve Rumeli ile Cezayir-i Bahr-i Sefid'de daha önce uygulanan usulün, Sakız adasında da aynen uygulanması ve arazinin tahrir edilmesi, ahalinin ileri gelenlerinden oluşturulacak bir emlak komisyonu vasıtasıyla araziye ilişkin işlemlerin yürütülmesi ve alınacak vergiler hususunda bazı düzenlemelere yer verildiği görülmektedir. Bkz. *Külliyyat-ı Kavanin*, c.14, no: 2357, t. 1285.

⁶⁷ Yafa Kazası arazisinin de mirî arazi kapsamında değerlendirildiği ve h.1294 tarihinden itibaren

Arazi Kanunnâmesi genel bir kanunnâme olup ülke genelinde uygulanmak amacıyla çıkarılmış olmakla beraber bazı bölgelerde uygulanmadığı ve istisna edilen bu yerlerle ilgili olarak özel düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Kanunnâmenin kapsamı dışında bırakılan yerlerden birisi Bosna diğeri de Niş'tir. Nitekim A. Cevdet Paşa, Bosna vilayeti çiftliklerinin hususi bir nizamnâme ile genel kanunlardan (kavânin-i umûmiyeden) istisna edildiğini ve Niş tarafındaki çiftlikler için de ayrı bir nizamnâme yapılarak, bazı çiftliklerin eski örfe göre (teâmül-i kadîmi vechile) tasarruf edildiğini yazmaktadır.⁶⁸ Benzer bir uygulama Yanya'daki çiftlikler için yapılmıştır.⁶⁹ Bosna çiftlikleri hakkında ayrı bir nizamnâme yapılmasının bir sebebi, bölgedeki mültezimlerin suistimallerinden dolayı bölgedeki çiftçilerin isyan derecesine ulaşan memnuniyetsizliklerini önlemektir.⁷⁰

arazi memurlarının bu araziler hakkında mülk senetleri verdiği, boşalan bu araziler üzerinde evler inşa edilip yeni mahalleler oluşturulduğu ifade edilerek bu tarihten sonra bu araziler hakkında mülk senedi verilmemesi istenmiştir. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c.32, no: 6561 (Takvim-i Vekâyi, Tertib-i Sâni, 18 Receb 1309, 5 Şubat 1307, no: 211)

⁶⁸ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. C. Baysun, T.T.K. yay., 3.bs., Ankara, 1991, sh. 142; A. Cevdet Paşanın belirttiği üzere, "Bosna çiftlikleri hakkındaki nizamnâme, çiftlik sahiplerinin tasarruf haklarını teminat altına alan bir düzenleme idi. Hristiyanlar arasında birtakım kimseler nizamnâmenin uygulanmamasını istiyorlardı. Halbuki bu nizamnâme çiftlik sahiplerinden insafsız kişilerin suistimallerine mani olacak bir yapıya sahipti". Bkz. A. C. Paşa, *Tezâkir 21-39*, sh. 6. Barkan da bu hususa işaretler, 14 Safer 1276 tarihli Bosna çiftlikleri hakkındaki nizamnâme ile, 7 Zilkade 1278 tarihli Teselyadaki çiftliklere mahsus olmak üzere neşredilen nizamnâmelerin Arazi Kanunnâmesine nazaran bazı farklı düzenlemeler getirdiğini ve bu nizamnâmelere toprak işçiliği münasebetlerini geniş ölçüde düzenleyen hükümlere yer verildiğini belirtmektedir. Bkz. Barkan, a.g.m., sh. 415, 48 no'lu dn.

⁶⁹ Yanya vilayeti çiftlikleri hakkında da özel düzenlemeler yapıldığını buna ilişkin çıkarılan özel emirlerden anlamaktayız. Burada her ne kadar ayrı bir özel nizamnâme söz konusu olmamış ise de bazı özel emirler ve mahallî adetlerle işlerin yürütüldüğü görülmektedir. Bkz. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, sh. 143.

⁷⁰ Devlet bu usullere paralel olarak çiftlik sahipleri ile kiracılar arasındaki ilişkileri de düzenlemeye ve düzeltmeye çalışmıştır. Bosna ve Hersek'teki sancaklarda bulunan çiftliklerde cari olan yarıcılık, üçleme, dörtleme, beşleme usulleri hususunda ashab-ı alaka (çiftlik sahipleri) ile müstecirler (kiracılar) arasında ekip-biçmeye ilişkin kaidelerde yapılan tadilatlar da bu dönemde karşımıza çıkmaktadır. Bu düzenlemelerde angarya yasaklanarak kiracıların çiftlik sahibinin hizmetinde istihdam olunamayacağı açıkça ifade edilmiştir. Yine bu düzenlemelere göre, ashab-ı alaka her istediği zaman kiracıları çiftlikten çıkarmağa yetkili olamayacaktır. Ancak kiracı, çiftliğin arazisinde çalışmayıp kanunî bir özürlü olmaksızın işi tatil edip çiftlik sahibini menfaatinden mahrum ederse veya başka bir suretle zararına sebebiyet verirse veya çiftlik sahibinin hissesini vermeyip aralarındaki sözleşmeye aykırı davranırsa, ashab-ı alakanın hükümete müracaatı ile yapılacak tahkik üzerine bu hususun doğruluğunun tesbiti halinde, müstecirin ıslahı kabil olmazsa hükümet marifetiyle çıkarılacağı; öte yandan bulundukları çiftliği kendi isteği ile terkedecek olan müstecirlerin de bu durumu harman sonunda ashabı alakaya haber vermeleri gerektiği, haber vermeksizin çiftliği terkeden müstecirin bu hareketi dolayısıyla ashabı alakanın uğrayacağı zararın hükümet vasıtasıyla tazmin ettirileceği ifade edilmiştir. Ashab-ı alakanın da çiftlik hasılatından kendilerine ait olan hisseyi iltizama vermeleri kesinlikle yasaklanmış ve aksine davranan ashab-ı alakanın hükümetçe engelleneceği ifade edilmiştir. Bu düzenlemelerde angarya yasaklanarak kiracıların çiftlik sahibinin hizmetinde istihdam olunamayacağı açıkça ifade edilmiştir. Yine bu düzen-

Fakat Cevdet Paşanın ifadelerinden anlaşıldığına göre, bu nizamnâmeler bir müddet uygulanmadan kalmış, daha sonra kendisinin çalışmaları neticesinde uygulamaya konulmuş, çiftçiler lehine yapılan iyileştirmelere rağmen iş yine yüzü üstü bırakılmış, çiftçiler altı yıllığına aldıkları yerleri sonradan kârıyla çiftlik sahiplerine satmışlar alıştıkları eski çiftçilik haline dönmüşlerdir⁷¹.

Kanunnâmenin Uygulanmasında Arazi Memurlarının Rolü

Arazi Kanunnâmesi, özellikle mirî arazinin mülkiyetine ilişkin ihtilafların önüne geçebilmek için, mirî araziye ilişkin muamele ve işlemlerin arazi memurunun katılımı ve izni ile yapılmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca mirî araziye ilişkin davalarda yargılama usulü açısından arazi memurlarının kendi görev alanına giren davalarda hazır bulunmaları da şart koşulmuş, bu şarta uyulmadan görülen davalarda verilen kararların geçerli olmayacağı hüküm altına alınmıştır⁷². Ancak doktrinde bu uygulamanın eleştirilmiş, arazi memurunun pek fonksiyonel olmadığı ifade edilerek, getirilen bu düzenlemenin sonuçsuz kaldığı ileri sürülmüştür. Barkan'a göre, Tanzimat'la başlayan yeni şartlar ve teşkilat içinde, arazi memurunun izni meselesi bütün kıymet ve öneminini kaybederek tatbikatta hiçbir tesiri kalmayan bir formalite haline gelmiştir⁷³. Ancak aşağıda yer verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu konuya ilişkin hükümler literatürde ifade edilenden daha ciddi ve etkili bir uygulamaya konu olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde mirî araziye ilişkin işleri yürütmekle görevli ve yetkili olan ve arazi memuru veya sahib-i arz olarak anılan kişilerde zaman içerisinde

lemelere göre, ashab-ı alaka her istediği zaman kiracıları çiftlikten çıkarmağa yetkili olamayacaktır. Ancak kiracı, çiftliğin arazisinde çalışmayıp kanunî bir özürlü olmaksızın işi tatil edip çiftlik sahibini menfaatinden mahrum ederse veya başka bir suretle zararına sebebiyet verirse veya çiftlik sahibinin hissesini vermeyip aralarındaki sözleşmeye aykırı davranırsa, ashab-ı alakanın hükümete müracaatı üzerine yapılacak tahkik üzerine bu hususun doğruluğunun tesbiti halinde, müstecirin ıslahı kabil olmazsa hükümet marifetiyle çıkarılacağı; öte yandan bulundukları çiftliği kendi isteği ile terkedecek olan müstecirlerin de bu durumu harman sonunda ashabı alakaya haber vermeleri gerektiği, haber vermeksizin çiftliği terkeden müstecirin bu hareketi dolayısıyla ashabı alakanın uğrayacağı zararın hükümet vasıtasıyla tazmin ettirileceği ifade edilmiştir. Ashab-ı alakanın da çiftlik hasılatından kendilerine ait olan hisseyi iltizama vermeleri kesinlikle yasaklanmış ve aksine davranan ashab-ı alakanın hükümetçe engelleneceği ifade edilmiştir. Bkz. *Düstur*, tertib-i sani, c. 1, sh. 78-84, t. 14 Safer 1276; Barkan, a.g.m., sh. 416.

⁷¹ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, sh. 61-62; A. Cevdet Paşa, Maruzat, sh. 65-67.

⁷² Arazi memurlarının, mirî arazi ile vakfedilen arazilerin mülkiyetine (rakabelerine) ilişkin hususlarla, mahlul olmalarına ait hususlarda, sahib-i arz sıfatıyla mahkemeye davet edilerek hasım tarafından biri olarak hazır bulunacakları, bunun dışında hasım iki taraf arasındaki davalarda ise (sadece mirî arazi hukukunu korumak için) üçüncü şahıs sıfatıyla davaya dahil olabilecekleri kabul edilmiştir. Bkz. *Düstur*, tertib-i sani, c. 4, sh. 5, no: 3, t. 25 Şevval 1329 / 5 Teşrinievvel 1327.

⁷³ Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat'....", sh. 385.

bazı değişiklikler yapılmıştır. Arazinin bir başkasına ferâğı veya mahlul olması (boşalması) durumunda izin ve tefviz muameleleri önceleri tımar ve zeamet erbabı tarafından idare edilirken, Tanzimat'ın başlangıcında bu görev mültezim ve muhassıllara verilmiş, daha sonra bunlardan da alınarak bu iş için tayin edilen özel memurlar aracılığıyla icra edilmeye başlanmıştır⁷⁴. Ebûlûla Mardin'e göre, tefviz muamelesini Osmanlı Devletinin teşkilinden H.1255 tarihine kadar ashab-ı tımar ve zeamet; H. 1255-1263 tarihleri arasında kısmen ashab-ı tımar ve zeamet kısmen de mültezimler; H.1263-1274 arası mültezim ve muhassıllar; H.1274-1290 (Defter-i Hakani⁷⁵ idaresinin kuruluş tarihi) tarihleri arasında mal memurları; H.1290'dan sonra ise Defter-i Hakani yani tapu memurları yapmışlardır⁷⁶. Bu tarihte yayınlanan bir irade ile de mirî arazinin tefviz ve ihalesinin Padişahça tayin edilen kişinin (sahib-i arzın) huzurunda yapılacağı belirtilmiştir⁷⁷. Benzer

⁷⁴ Atıf Bey, a.g.e., sh.29; 1858'den önce de tayin edilen arazi memurları ve tapu ashabının neleri yapıp yapamayacağı yayınlanan iradelerle belirlenmiştir. Örneğin, arazinin mahlul olması halinde tapu ashabının bedel indirimi teklifinde bulunmaya yetkili olmadığı, boşalan çiftliklerin hazine tarafından müzayedeye yoluyla verileceği belirtilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre boşalan araziler önce bulundukları yerde müzayedeye çıkarılıyor, daha sonra da hazine tarafından tekrar açık artırma yoluyla ihaleye çıkarılıyordu. Bu bir anlamda merkezin taşırayı denetimi anlamına gelmekteydi. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c. 7, no: 4734, t. 1269; Yine 1858'den önce, taşralarda mal müdürü ve katibi olarak seçilecek kişilerin hangi esaslara göre belirleneceği ve tayin ve azillerinin nasıl yapılacağına dair emirler de yayınlanmıştır. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c.7, no: 5882, t. 7 Rebiülahir 1267.

⁷⁵ Devletin vilayetlerde kurulacak Defter-i Hakânî idareleri hakkında sık sık irade yayınladığı görülmektedir. Böyle bir iradede, araziye ilişkin meselelere ait esasların Arazi Kanunnâmesinde yer aldığı, bu esasların icra edilebilmesi ve ahaliye teminat verilebilmesi için gerekli teşkilatın kurulması lüzumundan bahsedilmiş ve bu çerçevede her vilayet için gereği kadar arazi memuru ve kâtipi tayini hususunun şimdiye kadar tam anlamıyla gerçekleştirilemediği, bunun da hazinenin gelir kaybetmesine yol açtığı, bunun önüne geçilebilmesi amacıyla Yanya, Aydın, Selanik Diyarbekir, Erzurum ve Hüdavendigâr vilayetlerine defter-i hakani müdür, memur ve kâtipleri tayin edilip bunlar için gerekli tahsisatların ödenmesi karar altına alınmıştır. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c. 16, no: 4687, t. 1287, belge "*Bazı Vilayatta İcra Kılınacak Defter-i Hakani İdareleri Teşkilatı Hakkında İrade-i Seniyye*" başlığını taşımaktadır.

⁷⁶ Mardin, *Arazi Notları*, sh.25-26; Cin, a.g.e., sh.98-99; h.1276 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre bu tarihlerde Arazi memurlarının bulunmadığı durumlarda kendilerine tapu kâtiplerinin vekâlet etmeleri ve bunlara yapılacak ödemelere ilişkin esaslar da belirlenmiştir. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c.9, no:3572, t.5 Rebiülahir 1276.

⁷⁷ "*Arazi-i Emiriye Davalarında Defter-i Hakani Memurlarının ve Bulunmadıkları Halde Vekillerinin Huzuru Hakkında İrade-i Seniyye*" başlıklı bir belgede, mirî arazinin tefviz ve ihalesinin padişahça tayin edilen bir kişinin (sahib-i arz) huzurunda yapılacağı belirtilmiştir. Mirî araziye ilişkin davalarda, (sahib-i arzın davada bulunması gerekli olan hallerde) mahkemelerce verilen ilamlarda, bazı yerlerde vali, mutasarrıf ve kaymakam gibi mülkiye memurlarının, bazı yerlerde ise defterdar, muhasebeci, mal müdürü ve kâtiplerin, bazı yerlerde ise defter-i hakani memurları ile tapu memuru ve kâtiplerinin sahib-i arz kaymakamı olarak gösterilmesinin, uygulamada tereddüt doğurduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle durumun Meclis-i Vükelada görüşülerek mirî araziyle ilgili işlerin kural olarak tapu memurlarınca yerine getirilmesi gerektiği, ancak başta bütün vilayetlere bu tür memurlar gönderilmediğinden onlara ait görevlerin diğer idari görevlilerce yerine getirildiği, halihazırda ise gerekli yerlere *Defterhane-i Hakani* nezareti tarafından memur ve katipler tayin edilmesiyle önceki durum ortadan kalktığı,

biçimde sahib-i arzın izni olmaksızın ferağ edilen mirî araziye ilişkin davanın “*meclis-i kebir-i eyâlet*”te (büyük eyalet meclisinde), valinin de hazır bulunduğu duruşmada görüldüğüne dair kayıtlar mevcuttur⁷⁸.

Mahkeme kayıtları, literatürdeki eleştirilerin aksine, arazi memurunun önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Sicil kayıtlarından arazi memurluğu görevinin kimler tarafından yerine getirildiği⁷⁹, arazinin rızai taksimlerinin Kanunnâme hükümleri çerçevesinde sahib-i arzın huzurunda yapıldığı⁸⁰, tasarruf hakkı sahiplerinin bazen arazi memurlarına karşı dava açtığı⁸¹, sahib-i arzın izni olmaksızın yapılan ferağın geçersiz olduğuna ilişkin iddiaların işlemin iptali için haklı bir sebep olarak kabul edildiği⁸², mirî araziye ilişkin davalarda

bundan sonra miri araziye ait davalarda defterhane memurlarının bizatihi bulunacakları, bizzat bulunamadıkları takdirde vekilleri makamında olan tapu kâtiplerinin ve henüz tapu usulü tesis olunamayan yerlerde ise teşkilat tamamlanıncaya kadar geçici olarak mutasarrıf, defterdar, kaymakam ve mal memurlarının sahib-i arz olarak kabulü karara bağlanmıştır. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c. 19, no: 3598, t. 1290. Tapu Nizamnâmesine göre, taşralarda mirî arazinin tefviz ve ihalesine mal memurları, yani defterdarlar, mal müdürleri ve kaza müdürleri yetkili kılınmış ve bunlar sahib-i arz hükmüne geçmiştir. 26 Zilhicce 1290 tarihli bir tezkireye göre tapu usulü tesis edilemeyen yerlerde muvakkaten mutasarrıf, kaymakam ve mal müdürleri; tapu usulü tesis olunan yerlerde ise defter-i hakani memurları ve şayet bizzat bulunmazlarsa vekilleri konumundaki tapu kâtiplerinin sahib-i arz makamında olacağı kabul edilmiştir. Bkz. Atıf Bey, a.g.e., sh.29; *Külliyat-ı Kavanin*, c.6, no:1766.

⁷⁸ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 277, Hüküm no: 53, t. 13 Zilkade 1282, sh. 30.

⁷⁹ 1278 tarihli bir sicil kaydına göre, Ankara'nın mal kâtibi, şehirdeki bütün mirî arazinin sahib-i arzı hükmündedir, bkz. Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 270, Hüküm no: 109, t. 11 Receb 1278, sh. 59; Konyada arazi memuru olarak görev yapan kişilerin sürekli değiştiği, arazi kâtipleri yanında askerlerin de arazi memuru olarak görev yaptığı görülmektedir. Bkz. Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 92, t. 20 Şevval 1283, sh.10. Örneğin bir hükümde ihtilaf konusu bir mera ile ilgili bir davada, sahib-i arz vekâleti uhdesinde bulunan Konya valisinin gönderdiği vekil olarak bir asâkir-i zabtiye yüzbaşısı ile Konya sancağı evkaf müdürünün gönderdiği vekili olan asakir-i zabtiye süvari neferlerinden birisinin, arazi memuru olarak istihdam edildiği görülmektedir. Bkz. Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 91, t. 15 Zilkade 1282, sh. 45. Yine bir kadın ile vekilinin açtığı bir davada Konya valisi olup sahib-i arz vekâleti de uhdesinde bulunan İzzet Paşanın kendi vekili olarak gönderdiği Konya tapu kâtibi hazır olduğu halde 9 dönüm tarlaya el koyan şahsın duruşması yapılmıştır. Bkz. Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 91, t. 25 Şevval 1282, sh.31.

⁸⁰ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 33, Hüküm no: yok, t. 21 Safer 1278, sh. 21.

⁸¹ Mardin'de bir arazi mutasarrıfı Mardin meclisinde teşkil olunan mahkemede 230 kile Mardinî tohum istiâb eder arazide on seneden fazla bir zamandan beri ihtilafsız olarak araziye ekip biçtiğini ve hakk-ı kararının sabit olduğunu, bu nedenle arazi memurlarının bu araziye başkalarına tefviz etmelerinin mümkün olamayacağını iddia etmiş ve mahkemeye bu iddia kabul edilerek arazinin davacı elinde bırakılmasına karar verilmiştir. Bkz. Mardin Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 194, Hüküm no: yok, t. 1280, sh. 28.

⁸² Sivas Şer'iyye sicillerine ait bir kayıta ihtilaf konusu tarlanın yirmi ölçek tohum istiab eder bir kıt'a tarla olduğu ve hudutları belirtilen tarlayı, davacı olan kişinin sahib-i arzın izni olmaksızın ferağ ettiği anlaşılmıştır. Sonradan davacının yaptığı ferağdan pişman olarak izinsiz ferağın geçersiz olduğunu ileri sürüp tarlasını geri almak istemesi üzerine, davalı da durumun ifade edildiği gibi olduğunu kabul etmiş, verdiği parayı geri alıp araziyi iade etmiştir. Bkz. Sivas Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 30, Hüküm no: yok, t. 23 Receb 1274, sh. 10; Üç

sahib-i arz olan kişilerin veya vekillerinin hazır bulunduğu ve izninin gerektiği⁸³, bu uygulamaların istikrarlı bir seyir takip ettiği görülmektedir.

Arazi Tahrirlerinin Kanunnâmenin Uygulanmasındaki Önemi

Daha önce de ifade edildiği üzere, Osmanlı Devleti, 17. ve 18. yüzyıllarda mirî araziler üzerindeki kontrolünü kaybetmiş ve ayânlar büyük toprak parçaları üzerinde hakimiyet tesis ederek, arazileri kendi mülkleri gibi kullanmaya başlamışlardır. Merkezin bu topraklar üzerinde yeniden hakimiyet tesis etmesi ancak 19. yüzyılda mümkün olabilmıştır. Arazi Kanunnâmesinin neşrinden önce, 19. yüzyılın başlarında, devlet mirî toprakları yeniden kayıt ve hakimiyeti altına almıştır. Genel olarak literatürde Osmanlı arazi tahrirlerinin başarılı olmadığı, izlenen politikanın işe yaramadığı, arazilerin gerçek kullanıcıları adına değil, büyük arazi mutasarrıfları adına kaydedildiği ileri sürülmüştür. Osmanlı arazi tahrirlerinin başarılı olup olmaması çıkarılan kanunların uygulamaya aktarılabilmesi açısından ayrı bir öneme sahip olduğundan devletin bu alanda aldığı tedbirlere de kısaca bakmak gerekir.

Osmanlı Devleti sadece 1858 Arazi Kanunnâmesini yayınlamakla kalmamış, bu kanunun uygulanabilmesi için gerekli altyapıyı hazırlamaya da gayret etmiştir⁸⁴. Büyük dalgalanmalardan sonra siyasî otoritesini yeniden tesis eden Osmanlı Devletinin büyük arazilere el koyarak 19. yüzyılda yeniden kadastro araştırmaları ve arazi ve emlak tahrirleri yaptırarak kayıtsız arazi bırakmamasıya çalıştığı görülmektedir. Nitekim bu çerçevede hükümet 1838 ve 1856 yıllarında kadastro çalışmaları yaptırmıştır⁸⁵. Arazi Kanunnâmesinin neşriyle birlikte arazi tahrir işlemlerine

dönümlük bir arazi bile olsa sahib-i arzın izninin olmadığı işlemlerin muteber kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Bkz. Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 755, t. 1278, sh. 55; Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 759, t. 1284, sh. 4.

⁸³ Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 90, t. 15 Zilkade 1281, sh. 108; Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 90, t. 1282, sh. 173; Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 753, t. 29 C 1277, sh. 76; Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 761, t. 1290, sh. 50; Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 763, t. 1292, sh. 47.

⁸⁴ Külliyyat-ı Kavanin, c. 10, no: 3587, t. 25 Şaban 1277.

⁸⁵ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi (19.yy)*, 1.bs., İstanbul, 1993., sh. 48; Arazi kayıtlarının nasıl tutulduğunu gösteren belgelerde arazinin hangi liva, kaza, kasaba veya köyde yer aldığı, arazinin dört bir tarafından sınırları, dönüm veya tohum ölçüsü, arazinin vergi itibarıyla çeşidi (öşürlü, bedel-i öşürlü, resimli olduğu), cihet-i itası, mutasarrıf olacak kimse, arazinin nasıl tefevvüz edildiği yani hangi yolla ele geçirildiği (ferağ, intikal, hakk-ı tapu, mahlul sırf), ferağ bedeli, tahmini kıymeti (kıymet-i muhammene), harc-ı mutad ve kâğıt baha, muaccele: "bedel-i miri" ve "bedel-i müzayede" ifadeleri yer almakta, belgenin en altında da kâtip, sandık emini, kaımmakâm ve hakim için ayrılmış imza yerleri bulunmaktadır. Ayrıca belgelerde "hiçbir vakitte bundan ziyade bir şey alınmayacaktır" ifadesi yer almakta olup belgede sayılanların dışında hiçkimse tarafından başka bir adla vergi alınamayacağı belirtilmektedir. Bkz. BOA Makedonya Arşivinden İntikal Eden Evrak, Dosya no:18, Gömlek sıra no:1 (1-2), t. 1285.S.14/1288. L.15, Defter no:163.

ayrı bir önem verildiği de dikkat çekmektedir. Bu dönemde çıkarılan tapu işlemlerine ilişkin talimatlarda, arazi hakkındaki işlemlerin H.1274 tarihli Arazi Kanunnâmesine göre yürütüleceği, işlemlerde takip edilecek usul ve tahrirlerin ise H.1275 ve 1276 tarihli nizamnâme ve tarifnâmelere göre yapılacağı ifade edilmiştir. Bu talimatlarda yer alan arazi tahririne ilişkin hükümlere göre, kâtipler bizzat köylere giderek ihtiyar meclislerini toplayacak ve onların yanında herkesin elinde bulunan tapu senedlerine müracaat edecek, bu senetlerle araziye karşılaştırarak yeniden senet verilmesi gerekenleri veya satılması gereken arazi varsa onları tesbit edecektir; birkaç yüz dönümden fazla olan yerler ise mutlaka sancak merkezindeki mecliste yapılacak müzayede ile isteyenlere verilecektir⁸⁶. Bu düzenleme ile büyük ölçekli arazilerin tefvizinde suistimalleri önleme gayesi güdülmüştür.

Tahrir usullerinin zaman içinde ıslahına çalışıldığı görülmektedir. Hicri 1277 tarihli “*Tahrir-i Nüfus ve Emlak Nizamnâmesi*”nde nüfus ve emlâkin nasıl tahrir edileceği, arazinin kıymet takdirinin nasıl yapılacağı belirtilmiştir. Nizamnâmede o ana kadar uygulanan tahrir usulünün yetersiz olduğundan bahsedilerek, âyân ve eşrâfın daha az vergi vermek için emlâklerini ketmettikleri (gizledikleri), bu yola teşebbüs edenlerin hukukî işlemlerinin yapılmayacağı tasrih edilmiştir. Yazıcıların, tahrir edecekleri emlâk ve arazinin senetlerini inceleyerek intikal işlemleri yapılmamış emlâk senetlerini yenilemeleri için tayin edilen arazi memurlarına havale edecekleri, mülk sahiplerinden intikal harcı vermeye muktedir olmayanların senetlerinin ise ücretsiz olarak tahrir edileceği karara bağlanmıştır.⁸⁷

Devlet bu yolla toprak mutasarrıflarını kolayca takip edebilmektedir. Gerber’in de belirttiği gibi Osmanlı hükümetinin kayıt politikasının boşa çıktığı ve kayıtlı toprakların büyük toprak sahiplerine gittiği yolundaki iddialar doğru değildir; abartılıdır. Kudüs arşivlerinde yer alan yüzlerce kayda göre Kudüs kazasındaki birçok köyden kayıt talepleri gelmiştir. Bu talepler köy muhtarlarına ve kayıtlı görevli ihtiyar heyetlerine yapılıyordu. Öte yandan arazi ile ilgili ihtilaflar da heyetce araştırılıyor, arazilerin usulsüz bir biçimde ele geçirilip geçirilmediği tetkik ediliyordu. Meclis kayıtları arazilerin kadastro haritalarına göre düzenlen-

⁸⁶ Düstur, birinci tertip, c. 2, sh. 61-69, t. 1276.

⁸⁷ Emlâk tahririnde takip edilecek usul de Nizamnâmede açıklanmıştır. Buna göre hâne, han, dükkân ve benzeri emlâk, çiftlik, değirmen, fabrika ve diğer akarât ile üzerinde bina olmayan arsa, bağ ve bahçeler ile her tür arazinin mevki ve kıymetlerine göre gerçek değeri, nizamnâmedeki usule göre tesbit edilerek sahiplerinin tasarruf biçimlerinin (mülkiyet, icâre, tapu ile tasarruf v.s.) belirtilmesi istenmiştir. Bkz. Düstur, tertib-i sani, c. 1, sh. 889-902, t. 14 Ca 1277; *Külliyyat-ı Kavanin*, c. 10, no: 2181, t. 1277. Yine Düstûrlarda yer alan bir talimatta Kosova vilayetinde icra edilmekte olan tahrir muamelelerinin ıslahı hakkında bazı düzenlemelere rastlanmaktadır. Bkz. *Düstur*, tertib-i sani, c. 3, sh. 733, no: 198, t. 10 Ramazan 1329 / 21 Ağustos 1327.

diğini göstermektedir. Bu haritalar araştırma komitesince sürekli kontrol ediliyordu. İhtilaflarda son karar belgelere göre veriliyordu. Kudüs'te 1868, 1886 ve 1907'de esas yoklamalar yapılmıştı⁸⁸. Tahrir işlemlerinin daha sonraki tarihlerde farklı bölgelerde (mesela Kosova ve Havran gibi farklı coğrafyalarda) devam ettiği görülmektedir.⁸⁹

1864'te çıkarılan Vilayet Kanunu da bu uygulamaları kolaylaştırmıştır. Kanun idari yapıyı yeniden şekillendirmiş ve iktidarı valiler ve ayan arasında bölüştürmüştür⁹⁰. 1864'ten itibaren arazi ihtilafları konusunda vilayet, liva ve kaza idare meclislerinin devreye girdiği görülür. Vilayet merkezinde valinin başkanlığında hakim, mektubçu, defterdar, hariciye memuru ve halk tarafından seçilen ikisi müslüman ikisi gayrimüslim dört üye bulunuyordu. Livalarda bir liva idare meclisi, kazalarda da kaza idare meclisleri vardı. Ortaylı'ya göre kuruluşundaki başlıca amaç arazi anlaşmazlıklarının çözülmesi olan bu meclisler, vergi, tarım v.b. hususları ele almaya yetkili olmakla birlikte, merkezi hükümetin onayı olmadan hiçbir tedbirin uygulanması mümkün olmadığından danışma niteliği ağır basan bir kurumdu⁹¹. Ortaylı bir başka eserinde, vilayet idare meclislerinin mülkî, malî, ticarî ve ziraî konuları görüşüp hukukî sorunlara karışmadığını ifade etmektedir⁹². Ortaylı'nın bu görüşlerinde ifade ettiği “*meclislerin hukuki konulara karışmadığı*” ifadesini ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü kadılar araziye ilişkin davaları bu meclislerin toplantılarında çözmüşlerdir. Gerber de 1890-1914 yıllarını kapsayan incelemesinde, *İdare Meclisi*'nin gücünü Vilayet Kanunundan aldığını; vergi toplama, tapu kaydı ve diğer bölgesel meselelerin idare meclisinde görüldüğünü ve tapu belgesi vermede son sözü söyleme hakkının meclise ait olduğunu ifade etmektedir⁹³. Nitekim şer'iyye sicillerinde, araziyle ilgili ihtilafların kanuni düzenlemelere uygun olarak, şehir meclisine mahsus odalarda teşkil edilen meclislerde ele alındığı ve haksız olarak yapılan müdahalenin önlenmesine dair taleplerin burada incelendiği görülmektedir.⁹⁴ Bu teşkilat liva ve kazalara kadar götürülmüştür. Ancak kaza merkezlerine uzak yerlerde ve köylerde böyle bir teşkilat kurulamadığından ahalinin ferağ ve intikal işlemleri için kaza merkezine müracaat etmeyerek kendi aralarında arazi ferağlarını gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır.

⁸⁸ Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Berlin, 1985, sh. 201-219.

⁸⁹ Bkz. Düstur, tertib-i sani, c. 3, sh. 6-7, no: 4, t. 28 Zilkade 1328 / 17 Teşrinisani 1326. Bu iradede 28 Cemaziyelula 1328 (7 Haziran 1910) tarihli Kosova vilayetine mahsus tahrir talimatının Havran sancağında da uygulanmasına karar verilmiştir.

⁹⁰ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, sh. 47-48.

⁹¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3.bs., İstanbul 1995, sh. 145; A. Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üçyüz yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, çev. B. Ç. Dişbudak, 5.bs., İstanbul, 1995, sh.151; R. H Davison, a.g.e., c.I, sh. 171.

⁹² İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil yay., İstanbul, 1985, sh. 60.

⁹³ Gerber, a.g.e., sh.122-126.

⁹⁴ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 270, Hüküm no: 109, t. 11 Receb 1278, sh. 59.

Hem kayıt işlemlerinin ihlaline hem de tapu hasılatının azalmasına yol açacağı görülen bu durumun önüne geçebilmek için bazı tedbirler düşünülmüştür. Buna göre, defter-i hakani memurları ile kâtipler, mahlul olan veya kaydettirilmeyip gizlenen arazileri tesbit için dolaştıkları esnada, köylerdeki ihtiyar meclislerinde köylüler tarafından gizlice yapılmış ferağ muamelelerini de kaydedip liva ve kaza meclislerinin onayına sunduktan sonra işlemlerin kayıt altına alınmasını temin etmektedirler⁹⁵.

IV. KANUNNÂME HAKKINDA LİTERATÜRDE YER ALAN GÖRÜŞLER

Arazi Kanunnâmesine ilişkin olarak literatürde bir çok yazar tarafından değişik açılardan değerlendirmeler yapılmıştır. Kanunnâme hakkında literatürde yer alan görüşler genellikle olumsuzdur. Birçok yazar Kanunnâmenin önemli olduğunu ve bir dönüm noktasını temsil ettiğini söylemekle beraber uygulamada amacına ulaşamadığını belirtmektedirler. Örneğin Karpas, Arazi Kanunnâmesinin hem hükümetin maliye politikası ile olan ilişkileri, hem de uzun dönemde, sosyal yapıya etkisi açısından Ortadoğunun sosyal tarihinde bir dönüm noktası olsa da, uzun dönemde ulaşmayı amaçladığı hedefler açısından başarısız olduğunu söylemektedir⁹⁶.

Kanunnâmeye ilişkin literatürdeki eleştirileri başlıca iki kategoriye ayırarak değerlendirmek mümkündür. Literatürde anahatlarıyla bir yandan Kanunnâmenin zararlı etkileri olduğundan, yetersizliğinden ve bazı hususları düzenlemeyip görmezden geldiğinden söz edilmekte, öte yandan Kanunnâmenin mirî arazileri mülk araziye dönüştürdüğü genel bir kanaat olarak zikredilmektedir. Literatürde genel olarak yazarların birbirlerinden nakil suretiyle bu olumsuz kanaatleri tekrar edip durduğu görülmektedir. Bernard Lewis, Kanunnâme hakkında menfi bir kanaat belirtmekte ve zararlı etkilerinin, sadece uygulanma yetersizliğiyle azaldığını ifade etmektedir⁹⁷. Ancak bu söylediklerini teyid edici ciddi veriler ortaya koyamamakta, Kanunnâmenin ne gibi zararlı etkilerinin olacağına dair bir iza-hatta bulunmamaktadır. Bu nedenle üstünkörü yapılmış bu eleştirileri makul karşılamak mümkün değildir. Kanunnâmeyi Tanzimâtın vucuda getirebildiği en muvaffak ve halis bir eser olarak niteleyen Barkan'a göre, Arazi Kanunnâmesi çiftliklerdeki topraklar üzerinde çalışan köylünün toprak sahibi ile olan münasebetlerinden bahsetmemektedir⁹⁸. Barkan'a göre, "orijinal bir hukuk sitemine dayanan

⁹⁵ İrade-i Meclis-i Mahsus, no: 2813, t. 1295.

⁹⁶ H. Kemal Karpas, "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East the Nineteenth Century*, ed. W. R. Polk – R. L. Chambers, Chicago, 1968, sh.86.

⁹⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, T.T.K.yay., 6.bs., Ankara, 1996, sh. 118-119.

⁹⁸ Barkan, a.g.m., sh. 323.

ve taklit eseri olmayan Arazi Kanunnâmesi, geleneğe sıkı sıkıya bağlı, makul bir tedvin (kanunlaştırma) hareketi olarak ortaya çıkmış, fakat kısa zamanda memleket realitesiyle olan alakasını kaybederek, artan bir süratle ayarsız bir hukuk sistemi haline inkılap etmeye başlamıştır. Bozulmayı Arazi Kanunnâmesinin bir kaç maddesi durduramamıştır. Kanunnâmede yapılan tadiller, Türk köyünde bünye değişikliğini süratlendirmiş, Kanunnâme ancak birkaç ufak yenilik yapmağa cesaret edebilmiştir⁹⁹. Barkan'ın Kanunnâmenin toprak sahibi ile köylü arasındaki ilişkiyi görmezden geldiği şeklindeki görüşü literatürde yerli ve yabancı bir çok yazar tarafından da aşağı yukarı aynen tekrar edilegelen bir görüş olmuştur. Bunlar arasında Ortaylı¹⁰⁰, Yerasimos¹⁰¹, Davison¹⁰² gibi yazarlar vardır.

Literatürdeki genel kabule göre Arazi Kanunnâmesi mirî arazileri özel mülk haline getirmiş ve toprakların tek elde toplanmasını önleyememişti.¹⁰³ Örneğin

⁹⁹ Barkan, a.g.m., sh. 413-419; ayrıca bkz. Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden.....*, sh. 201-202.

¹⁰⁰ Ortaylıya göre Kanunun aksak bir yönü vardı; özel mülkiyet haklarını kabul ettiği malikâne sahiplerinin devlet ve köylü ile olan ilişkileri tarif edilmediğinden büyük toprak sahipleri devleti dolandıran ve köylüyü ezen bir zümre olarak güçlerini sürdürmüşlerdi, bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, sh.162 ve 192-195.

¹⁰¹ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem yay., çev. B. Kuzucu, 3. bs., İstanbul, 1980, sh. 384-385. Yerasimos'a göre de Kanunnâme toprakla ilgili olan kişiler arasındaki ilişkileri göz ardı etmekteydi. Yerasimos'a göre, "*Kanun köylüyle yalnızca bir vergi yükümlüsü olarak ilgilenir. Ama büyük mülk sahibiyle onun kiracısı durumundaki köylü arasındaki ilişkileri toptan bilmezden gelir. Ortakçılık ve kiracılık konusunda hiç bir düzen getirmez.*" Bu görüşe göre, Arazi Kanunu toprak mülkiyetinin ve büyük toprak mülkünün, dolayısıyla da 19.yy'ın ikinci yarısında köylerde kapitalist üretimin sağlam temeller üzerinde oturmasında kesin bir adım olmuştur. Benzer görüşler için bkz. I. Moosa Matti, "The Land Policy of Midhat Pasha in Iraq 1869-1872", *The Islamic Quarterly*, vol:XII, no:3, London, 1968, sh. 151. Doreen Warriner'e göre bunda şaşırtıcı bir durum yoktu, çünkü kanunun amacı çiftçiye yardım etmek değil hükümetin gelirlerini garantiye almaktır. Alwan'a göre ise bu doğru değildi, hükümetin ilk amacı aşiretleri iskan etmek daha sonra gelirleri artırmaktır. Mithat Paşanın arazi politikası da Irak'ta 1858 Arazi Kanunnamesi'ni devam ettirmektir, bu görüşler için bkz. I. Moosa Matti, a.g.m., sh.152.

¹⁰² Roderic H Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, c.1, çev. Osman Akınhay İstanbul, 1997, c.1, sh.115-116. Davison'a göre "*Arazi Kanunu eyaletlerdeki büyük toprak sahiplerinin (aşiret şeyhleri, ayanlar ve geniş mülk sahibi diğer çevreler) nüfuzunu azaltarak merkezi hükümeti güçlendirme yolunda bir çabayı temsil ediyordu. Ama Kanun pratikte amacına ulaşamamıştı. Çünkü Kanun arazi hukukunun bütün yönlerini kapsamıyor ve kolektif mülkiyeti dikkate almıyordu. İmparatorlukta yaygın olan toprak tasarrufunu kiralama biçimlerine yer vermiyordu. Devlet vergi sorumluluğu getirmesine rağmen büyük toprak sahiplerinin gücünü azaltmayı başaramamıştı.*" Davison 1858 Arazi Kanunnâmesinin geleneksel toprak tasarruf biçimlerinin sınıflandırılması ve düzenlenmesi, tımar sisteminin terkedilmesinden beri modası geçmiş kuralların güncelleştirilmesi amacını taşıdığını, başka bir amacının da tapuların devlet tarafından doğrudan sorumlu tutulabilecek kişiler adına tescil edilmesi olduğunu ifade etmektedir.

¹⁰³ Linda Schilcher, "Geç Osmanlı Suriyesinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu", *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Ç. Keyder-F. Tabak, çev.Zeynep Altok, T.V.Y.Y., İstanbul, 1998, sh.188-189. Özel mülkiyete geçişin kanunnâmenin kabulünden daha geç bir tarihte olduğuna dair bkz. Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğunda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?" *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Ç. Keyder-F. Tabak, çev. Zeynep Altok, T.V.Y.Y., İst.1998, sh. 11.

Cin'e göre, Arazi Kanununun kabul edildiği H.1274 / M.1858 tarihine kadar olan devrede, toprak rejiminin bazı esasları değiştirilmek suretiyle mirî arazi sadece fiilî durumu itibarıyla değil, hukukî durumu itibarıyla da mülk araziye yakınlaştırılmıştır. 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi ve onu izleyen değişikliklerle de dönüşüm önemli ölçüde tamamlanmıştır¹⁰⁴. Ortaylı, mirî arazilerin mülke dönüşmesinin Kanunnâmeden önce başladığı görüşündedir. Tanzimat' döneminde toprak rejiminin ilk defa bütün ülkede uygulanabilir standart hükümlerle düzenlenmek istendiğini ve Tanzimat'daki değişikliklerle toprakta özel mülkiyet rejiminin geliştirilip, 1858 Arazi Kanunu yürürlüğe girdikten sonra da mirî toprakların hızla el değiştirerek önemli bir kısmının özel mülkiyete geçmiş olduğunu söyleyen Ortaylı'ya göre 1858 Arazi Kanunnâmesi, Batı hukukunun mülkiyet prensipleriyle eski toprak hukukumuzun bazı temel kurumlarını birleştirmeye çalışmıştır. Bu kanun çıkmadan önce toprakta özel mülkiyeti tanıyan bazı hükümler getirilmişti¹⁰⁵. Pamuk'a göre de Kanunnâme, Avrupa devletlerinin baskısı altında çıkarılmış ve bu Kanunnâme ile toprakta özel mülkiyet tanınmış ve yabancı uyrukluların toprak sahibi olmaları yasayla kabul edilmişti¹⁰⁶.

Kanunnâme hakkında olumsuz görüş beyan eden grupta yer alanlar keza yine birbirlerinin görüşlerini tekrarlamaktadırlar. Örneğin Yerasimos, "*Kanunnâme çelişkileri içinde taşımaktadır. Özel mülkiyeti pekiştirme eğilimleri, devletin denetimini artırma yollarının aranmasıyla at başı gider ve küçük mülk sahiplerine olanak tanıyan maddelerin etkisi, uygulamada, büyük mülk sahipleri elinde bir yoğunlaşmayı getiren diğer maddeler tarafından yok edilir. Yasa koyucu toprağı bir kaç kişinin elinde yoğunlaşmaktan koruyacak önlemleri alma yolları aramaktadır. Yasa bu toprakları büyük mülk sahiplerinden korumak isterken gerçekte büyük toprak mülklerinin doğmasını kolaylaştırır*"¹⁰⁷ derken, Pamuk da

¹⁰⁴ H. Cin – G. Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Konya 1995, sh.340 ve 365.

¹⁰⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, sh.162 ve 192-195. Ortaylı'ya göre "Klasik dönemde mirî toprağın çıplak mülkiyeti devletin olup onu işleyen bazı kısıtlı tasarruf hakları varken bu kanunname ile devir, ferağ, rehin ve tapu ile intikal hakları söz konusu olmaktadır... Arazi Kanununa göre mirî arazinin alım satımı yasak iken, 1860 ve 1861 yıllarında devlet borçlarına ve 1869 da yapılan bazı değişikliklerle adı borçlara karşılık alım ve satımı kabul edilmiştir. Böylece mirî arazi hızla mülkleşmiştir. Liberal bir anlayışın ve tarımda girişimci ruhun yerleşmesi bu kanunla sağlanmak istenmiştir. Klasik dönemdeki bazı zorlamalar kaldırılmış ve kanuna göre köylü toprakta istediği ürünü yetiştirme hakkını elde etmiştir. Fakat köylü araziye boş bırakamaz, izinsiz olarak bağ ve bahçe, kiremit ve tuğla ocağı ve harmanı olarak kullanamazdı (md. 9, 12, 28). Ancak bu konuda kontrol ve izin işlemini yürütecek memurlar görevlendirilmediği için uygulamada bütün bu işlemler izinsiz ve serbestçe yapılmış ve mirî arazinin kullanımı sonuç olarak tamamen liberal bir sistemin işleyişine göre gelişmiştir. Bu arazilerde miras hakkı da kız ve erkek evlat arasında eşitlenmiş; böylece Arazi Kanunnamesi miras konusunda İslamî hukuktan ayrılmanın başlangıcı olmuştur."

¹⁰⁶ Pamuk, a.g.m. sh. 16.

¹⁰⁷ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem yay., çev. B. Kuzucu, 3. bs., İstanbul, 1980, sh. 377-384; Faruk Tabak, "Bereketli Hilalin Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü," *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Ç. Keyder-F. Tabak, çev. Zeynep

benzer şekilde “1858 Arazi Kanunnâmesi fiilen var olan toprak mülkiyetini tanıyıp, aşiret reislerini büyük toprakların kanuni sahipleri durumuna getirirken, bu toprak ağaları da 1858’den sonra geniş mirî toprakları ucuz fiyatlarla devletten satın almağa başlamışlardı. Bu da büyük toprak sahipliğine geçişi kolaylaştırıyordu” ifadelerini kullanmaktadır¹⁰⁸. Nagata ise 1858 Arazi Kanunnâmesinin kırsal bölgede “*de facto*” olan özel mülkiyet durumunu teyid etmekten başka bir işe yaramadığını söylemektedir¹⁰⁹. Moiseyev de 1858 Arazi Kanunnâmesinin feodal büyük toprak ağalarının sınıfsal çıkarlarına cevap verdiğini ifade etmektedir¹¹⁰.

Literatürdeki bir kısım görüşlerde, mirî araziyle ilgisi olmayan konuların sanki mirî arazilerde geçerli bir uygulama imiş gibi yansıtıldığı görülmektedir. Örneğin Kasaba, 19. yüzyıl içinde ayanın kırsal mülkünden uzaklaştığını, borçları biriktikçe mülklerini elden çıkarmaya başladığını, özellikle 1858 Arazi Kanunundan sonra köylülerle birlikte yerel ayanın da topraklarını satmaya başladığını ve alıcıların genellikle gayrimüslimler olduğunu söylemektedir. Ona göre müslümanların konumunu toprakla ilgili konularda zayıflatan bir başka etken de şer’i yasaların katı uygulanışydı. Şeriat mahkemeleri sahipleri ölen mülkleri paylaştığında büyük topraklar küçük topraklar haline geliyordu¹¹¹. Bu ifadeler hukuki açıdan birbiriyle ilgili olmayan noktaların karıştırıldığını göstermektedir. Çünkü mülk arazilerin 1858 Arazi Kanunnâmesi ile hiçbir alakası olmayıp onun düzenleme alanı dışında kalmaktadır. Dolayısıyla şer’i miras kurallarının mirî arazilerde uygulanması söz konusu olmayacağından bu görüşte ileri sürülen sakıncaların ortaya çıkması söz konusu değildir. Çünkü mirî arazi İslam miras hukuku kurallarına göre değil tamamen örfi düzenlemelere göre intikal etmekteydi.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Buraya kadar anlatılanlar ışığında hem literatürdeki görüşleri değerlendirmek hem de ulaşılan sonuçları anahatlarıyla ortaya koymak açısından aşağıdaki hususların ifade edilmesi yerinde olacaktır. Herşeyden önce 1858 Arazi Kanunnâmesinin Osmanlı Devleti için önemli bir kanun olduğunu görmek gerekir. Çünkü bu kanunla devletin aslî üretim aracı ve vergi kaynağı olan toprağın kullanımı, tasarrufu ve işletilmesi belirli esaslara bağlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin

Altok, T.V.Y.Y., İstanbul, 1998, sh. 158; Sevgi Aktüre, “19. yy.da Menteşe Sancağında Toprak-İnsan İlişkilerinin Değişim Süreci”, *Toplum ve Bilim* 48/49, 1990.

¹⁰⁸ Pamuk, a.g.m.

¹⁰⁹ Yuzo Nagata, *The Iltizam System in Egypt and Turkey* “*Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*”, İzmir, 1995, sh. 139.

¹¹⁰ Piotr P Moiseyev, “Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat’ Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu”, *XI. TTK Ankara 5-9 Eylül 1990, TTK yay.*, c.IV, Ankara, 1994, sh. 1640.

¹¹¹ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, sh.89.

bu husustaki düzenlemeleri değerlendirilirken devletin siyasî ve sosyal problemler karşısındaki davranışlarında tercihlerini yönlendiren temel saiklerin dikkate alınması kaçınılmazdır. Genç'in bu konuda geliştirdiği model Osmanlı bürokrasisinin arazi ile ilgili yaklaşımını açıklamada oldukça elverişli bir modeldir¹¹². Buna göre, devlet arazi ile ilgili düzenlemelerinde anahatlarıyla orta büyüklükte aile işletmesini dikkate almakta, bu işletmelerin parçalanması veya büyük çiftliklere dönüşmesini önleme amacı gütmekte, sosyal ve iktisadi ilişkilerde var olan denge-lerin değişmesini istememekte, bu yüzden de toprağın kontrolünü elinde tutmaktadır. Bu amaçların Arazi Kanunnâmesinde de aynen varolduğu ve düzenlemele- rin bu amaçları sağlamaya müteveccih olduğu yukarıda yer verdiğimiz uygulama örnekleri karşısında rahatlıkla ifade edilebilir. Tımar sisteminin fonksiyonunu kaybetmesiyle devlet, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra haksız şekilde iktisap edilen büyük mülkleri müsadere etmiş ve 1858 Arazi Kanunnâmesi ile kurduğu sistem çerçevesinde toprakta küçük köylü statüsünü hakim kılan tedbirleri ciddi- yetle uygulamaya çalışmıştır. Bütün bu söylenenler ışığında Kanunnâmenin kendisinden beklenen fonksiyonu büyük ölçüde ifa ettiği kabul edilmelidir.

1858 Arazi Kanunnâmesi Osmanlı İmparatorluğu için önem taşıyan kanunların başında gelmektedir. Kanunnâme tercüme bir kanun değildir. Tamamen orijinal bir kanun olup hukuk tekniği açısından başarılı bir kanunnâmedir. Kanunnâme- nin amacı esasen mirâ arazinin statüsünü düzenlemektir. Özellikle askeri niteliği ortadan kalktıktan sonra mirâ arazinin verimli bir şekilde kullanılabilmesi ve işle- tilebilmesi açısından kanunnâme getirdiği düzenleme biçimi ile önemli bir işlev görmüştür. Kanunnâme toplumsal tabakalar arasında dengeyi gözetici bir özelliğe sahip olup küçük köylüyü koruyan bir mekanizma getirmiştir. Kanunnâmenin eksik olduğu, bir kısım hususları görmezden geldiği gibi görüşlerin hukuki mesnedi yoktur. Kanunnâme mirâ araziye ilişkin her konuyu ele almıştır. Önemli olan, Ka- nunnâmenin zihinsel bir dönüşümü başlatmış olması ve toprak mutasarrıflarına bir teminat vermiş olması, onları büyük ve güçlü toprak sahiplerine karşı koruyucu

¹¹² Bu modele göre, "Osmanlı elitinin iktisadî hayata bakışının dayanağını oluşturan zihnî çer- çeve içerisinde yer alan "*provizyonizm*" ilkesi, ziraî alanda mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi olarak, orta büyüklükte aile işletmesini esas almaktadır. Aile işletmelerinin parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ikamesi ile bü- yük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere devlet, ziraî toprakların mülkiyet hakkını fertlere bırakmayarak kendi elinde muhafaza etmekte, çiftçilerin ziraî üretimi düşürmeye sebep ola- cak şekilde toprağı terk ederek başka bölgelere göç etmelerine izin vermemektedir. Tradisyo- nalizm (gelenekçilik) ilkesi ise sosyal ve iktisadi ilişkilerde varolan dengeleri muhafaza et- me ve değişme eğilimlerini engellemeyi hedef aldığından, ziraî işletme büyüklüğünün bel- li bir düzeyde tutulması buna yönelik düzenlemeler olup, Osmanlı Devleti toprak, emek ve sermaye üzerinde açık ve net bir kontrolü elinde bulundurmağa büyük bir ısrarla bağlı kal- mıştır", bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, M.Ü.Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara-1990, sh. 19-22.

bir yapıyı kurmuş olmasıdır. Mahkeme kararları kanunnâmenin uygulandığını göstermekte ve aksine iddiaları desteklememektedir. Yukarıda da yer verdiğimiz gibi Kanunnâmenin büyük bir ciddiyetle uygulandığını gösteren veriler vardır. Tarihçilerin bu konudaki olumsuz görüşleri hukuk tekniği ve hukukun işleyiş mekanizmasına olan yabancılıktan kaynaklanmaktadır. Örneğin kiracılık münasebetleri ve kira akitleri özel hukuk konusu olup bu alana ilişkin hukuki metinlerde (Mecelle) teferruatlı olarak ele alınmıştır. Aynı hükümlere bir de Arazi Kanunnâmesinde yer vermek hukuk tekniği açısından uygun bir metot değildir. Hukuk uygulayıcıları bu gibi ihtilaflarda hangi hukuk kurallarını uygulayacaklarını bildiklerinden herhangi bir problemin doğması da söz konusu olmamaktadır. Kanunnâmenin, toprakla ilgili olan kişi ve gruplar arasındaki ilişkileri düzenlemediği veya görmezden geldiği şeklindeki görüşleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Hiçbir kanun metnini ait olduğu topluma ilişkin diğer hukuki mevzuattan ayrı olarak düşünmek mümkün değildir. Arazi Kanunnâmesini de bu bağlamda ele almak gerekir. 1858 Arazi Kanunnâmesi özel hukuk münasebetlerini (ortakçılık, kiracılık, v.s) değil, kamu hukuku ile ilgili münasebetleri ele almak suretiyle, mülkiyeti devlete ait olan toprağın kullanım biçimini düzenlemektedir. Yani Kanunnâmenin amacı devlet ile onu kullanacak kişiler arasındaki ilişkileri tanzim etmektir. Bunun dışındaki ortakçılık, kiracılık gibi hususlar özel hukuk münasebetleri olup özel hukuk mevzuatı çerçevesinde (fıkıh kuralları / Mecelle) değerlendirilecek hususlardır. Mecelle'nin getirdiği düzenlemeler Kanunnâme açısından da uygulanacak hükümlerdir. Nitekim Arazi Kanunnâmesi hakkında yazılan şerhlere bakılacak olursa Mecelle ile bağlantılı hususların genişçe ele alındığı ve Mecelleye atıflar yapıldığı görülecektir¹¹³. Kanunnâmenin üzerinde durduğu esas nokta mirî arazinin mülkiyeti, intikali ve tasarruf usulleridir. Bu açıdan bir kısım yazarların sözünü ettiği hususları haklı eleştiriler olarak kabul etmek mümkün değildir. Devletin aldığı tedbirlerin kesin iyileştirme sağladığını söylemek mümkün olmasa bile bu konularda önemli tedbirlerin alındığı aşîkârdır. Arazi Kanunnâmesi çıkarıldıktan sonra da zaman içinde ortaya çıkan hususlarla ilgili gerekli değişiklikler yapılmıştır. Mesela, tasarruf ve intikal hakkı sahiplerinin zaman içerisinde genişlemesi ve yabancılara emlak tasarrufu hakkının verilmesi yeni şartlarla uyumu sağlama anlamına gelmektedir. Öte yandan sosyal yapıda da önemli değişiklikler söz konusudur. Özellikle iskân ve yerleşik hayata geçiş konusunda devletin çabaları önemlidir. Kanunnâme yüzde yüz bir iyileştirme sağlamasa bile sosyolojik ve zihinsel bir dönüşümü gerçekleştirmiştir. Bu dönüşüm toplumsal ve siyasal açıdan önemli bir altyapı oluşturmuştur.

1858 Arazi Kanunnâmesinin özel mülkü yaygınlaştırdığı görüşü de isabetli değildir. Nitekim 1877 yılında Meclis-i Mebusan görüşmeleri esnasında yapılan

¹¹³ H. M. Ziyaüddin, *a.g.e.*, sh. 63-65. Örneğin bu şerhde mirî arazinin icare (kira) ve iaresi (ariyet) ile ilgili olarak Mecelle hükümlerinin uygulanacağına dair atıflar yapıldığı görülmektedir. Benzer hususlara diğer şerhlerde de yer verilmiştir.

tartışmalarda vergilerin artırılmasının vahim sonuçlar doğuracak oluşu yanında, mirî arazinin ilişkisi olan ahaliye satılması halinde mülkün bayındırlaşacağı yönünde görüşler ileri sürülmüş, köy ve çiftliklerden toplanan aşârın maktu olarak ihale olunup emânet usulü ile idare olunmalarından dolayı devlet hazinesinin zarar gördüğü belirtilmiştir¹¹⁴. Bu ifadeler de göstermektedir ki 1858 Arazi Kanunnâmesinin çıkarılmasından sonra özel mülke geçiş diye bir durum söz konusu olmamıştır. Çünkü özel mülke geçilmiş olsa veya Arazi Kanunnâmesi böyle bir şeyi öngörmüş olsa, mirî arazinin ilişkisi olan ahaliye satılması diye bir husus gündeme gelmezdi. Doktrinde sıkça karşılaşılan “1858 Arazi Kanunnâmesinin fiilen var olan mülkiyeti tanıyıp ağaların mirî toprakları ucuz fiyatla devletten satın aldıkları”¹¹⁵ şeklindeki yorum, satın alma kavramının olduğundan farklı anlaşıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Öyle anlaşılmaktadır ki satın alma kavramı doktrinde birçok yazar tarafından mirî toprakların mülkiyetini satın alma olarak yorumlanmaktadır. Halbuki burada kullanılan satın alma kavramı devletten mülkiyeti satın alma değil, tasarruf hakkını satın almadır. Toprağın mülkiyeti her halükârda devlete aittir¹¹⁶. Doktrindeki mirî toprakların özel mülke dönüştüğünü ifade eden yorumlar büyük ölçüde bu tür yanlış anlamalardan kaynaklanmaktadır. Mirî arazide satışa çıkarılan topraklar mülkiyeti satılan topraklar değil, tasarruf hakkının satıldığı topraklardır. Bu nedenle sözü edilen yerlerde özel mülkiyetin yaygınlaştığı şeklindeki ifadeler isabetli sayılmaz. Çünkü burada özel mülk söz konusu olmadığı gibi, “*arazinin borca mukabil satışı*” da herhangi bir şekilde devlet mülkiyetinin ortadan kalkması anlamını taşımaz. Aksine mülkiyet devlette kalmaya devam etmekte, alacaklı sadece tasarruf hakkı üzerinde söz sahibi olmaktadır. Yoksa mirî arazinin mülkiyetini elde edememektedir.

Literatürde ifade edilen arazilerin başkaları adına kaydettirilmesi meselesi de genelleştirilemeyecek bir uygulama olsa gerektir. Çünkü aksi takdirde çok büyük arazi sahiplerinin ortaya çıkması gerekirdi. Halbuki elimizdeki veriler böyle bir yapıyı gösterecek nitelikte değildir. Hem mahkeme kayıtları hem de o dönemdeki konsolosluk raporları Osmanlı Devleti’nde hakim toprak büyüklüğünün küçük köylü yapısını desteklediğini göstermektedir. Kanunnâmenin köylülerin mülkiyet haklarını yasallaştırması diye bir durum söz konusu değildir. Kanunnâme sadece köylünün tasarruf hakkını ve usulünü düzenlemektedir. Toprakların mülkiyetini ise

¹¹⁴ Necdet Öklem, *1877 Meclis-i Mebusanı Bütçe, İller Kanunu, İktisadî Üzerinde Tartışmalar*, Ege Üniv. Rektörlüğü, yay. no:2, İzmir, 1982.

¹¹⁵ Pamuk, a.g.m., sh. 34-35.

¹¹⁶ Belgelerde Osmanlı ülkesindeki arazinin türlerinin farklılığına işaret edilerek, bu arazilerin herbirinin alınıp satılmasında, ait oldukları türe uygun kanun ve nizamnâme hükümlerinin uygulanması gerektiğine işaret eden kararlarda, mirî araziye ait işlemlerin de Arazi Kanunnâmesi ahkâmına uygun olarak yürütülmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bkz. İrade-i Meclis-i Mahsus, no: 936 t. 1277.

kesin olarak devlete vermektedir. Köylüye, ödediği bedele karşılık tapu verilmesi onun toprağın mülkiyetini kazanması anlamına gelmemektedir. Sadece toprağı tasarruf etme hakkına sahip olduğunu gösteren bir uygulamadır. Ancak öyle anlaşıyor ki devletin köylüye veya mirî arazi mutasarrıflarına tapu adıyla bir belge vermesi bugünkü anlamda mülkiyet hakkını gösteren bir belge verdiği şeklinde yorumlanmaktadır ki bu anlayış isabetli değildir. Cin'in de ifade ettiği gibi Arazi Kanunu toprak reformu ile sağlanmak istenen gayeyi 1858'de gerçekleştirmiş modern bir zihniyeti temsil etmektedir¹¹⁷.

¹¹⁷ Cin, a.g.e., sh. 116-117.

Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukukî Düzen (1839-1876)

Ayhan Ceylan*

In the Ottoman Empire before the Tanzimat Era there were no general or abstract rules regulating the activities of publishing or printing. The regulations contained in the legal documents of this period were of a specific kind, known in administrative law as an "individual act". In the Reform Edicts of 1839 and 1856 there were no regulations regarding publishing or printing. In this period, the foundation of a publishing house and the publication of books and other documents again were regulated by individual acts. However, it is noteworthy that certain general rules had begun to appear in these individual examples. There must have been no need at first for a general regulation, due to the fact that the publishing houses and newspapers belonging to the Turks were of not a significant quantity and quality to affect public opinion or to create a political impact, in spite of the process of codification that started with the Tanzimat Edict. Thus, the first general and abstract regulation was put into force by the promulgation of the Law of Publishing in 1857. This was followed by the Copyright Law of 1857, the Penal Law of 1858, the Laws of Publications of 1864 and the Sublime Decree of 1867.

Key words: Publishing house, publishing and printing, Publishing Laws, Copyright Laws, Laws of Publications, the Sublime Decree.

GİRİŞ

Tanzimat Dönemi, Türk basım ve yayım tarihi bakımından da belirleyici bir dönemdir. Hatta, dönem, nitelik ve nicelik itibariyle, bugünkü Türk basım ve yayımının gerçek anlamda başlangıç noktası olarak da kabul edilebilir. Osmanlı Devleti'nde basım ve yayım faaliyeti, 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, topraklarında yaşayan azınlıklarca başlatılmış ve sürdürülmüştür. Bu nedenle, "Osmanlı basım ve yayım"ı ifadesi, sadece Osmanlı Devlet'i ve aslî unsuru olarak görülen müslüman Türkler'ce yürütülen bir faaliyeti değil, ülkede yaşayan azınlıklar eliyle temsil edilen basım ve yayım hareketlerini de kapsayıcı nitelikte anlaşılmalıdır.

Devletler egemenliklerinin bir göstergesi olarak, ülke içerisindeki basım hareketlerini sadece teknik olarak düzenlemekle yetinmemişler, hukukî bakımdan

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi.

da düzenleme gereği duymuşlardır. Osmanlı Devleti de, kanunlaştırma hareketlerinin başladığı dönem olarak da karakterize edilen Tanzimat Dönemi ile birlikte kendi topraklarındaki basım faaliyetlerini bir düzene sokma gereği duymuş ve ilk genel, soyut düzenlemeyi 1857 yılında Matbaa Nizâmnâmesi ile yürürlüğe koymuştur. Bunu, 1857 Te'lif Nizâmnâmesi, 1858 Cezâ Kanunnâmesi'ndeki düzenlemeler, 1864 Matbûât Nizâmnâmesi ve 1867 tarihli Kararnâme-i Âlî izlemiştir.

Bu makale, Tanzimat'tan Meşrutiyet'e uzanan süreçte, orjinal arşiv kaynaklarına dayanarak, dönemin temel düzenlemelerini hukukî bir bakış çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır. Bu incelemede, gerekli görüldüğü ölçüde Tanzimat öncesi döneme yer verilmiştir. Araştırma konusu, gazete ve dergi -dönemsel (mevkût) yayınlar- yanında; matbaa ile birlikte kitap, risâle vb. -dönemsel olmayan (gayrimevkût)- yayınları da kapsadığından konu başlığı olarak “basın” yerine, “basım” kavramı seçilmiştir.

I. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE BASIM ve YAYIM

A. Matbaanın Ortaya Çıkışı ve İlk Basım ve Yayım Faaliyetleri

Basım düşüncesi ve bu çerçevede geliştirilen teknikler oldukça eski tarihlere dayanmakta, Çinliler'in ve Uygurlular'ın basım sanatının ve ilk baskı tekniklerinin ortaya çıkışına öncülük ettikleri bilinmektedir. Bununla birlikte, bugünkü matbaacılığın temeli olarak görülen hareketli harflerle baskı sisteminin, 15. yüzyıl ortasında Avrupa'da Gutenberg tarafından keşfedilmiş bir teknik olduğu kabul edilmektedir¹.

Osmanlı topraklarında matbaanın kuruluşu ve ilk kitap basımı, Avrupa'dan yaklaşık yarım asır sonra, II. Bayezid döneminde, İspanya'dan göç eden Yahudiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yahudiler, İstanbul'dan başka Selanik, Edirne, İzmir ve Halep'te de matbaa kurmuş; İbranice, Latince ve Yunanca eserler basmışlardır. Bunu, Ermeni topluluğun 1567'de ve Rum topluluğun 1627'de İstanbul'da kurduğu matbaalar izlemiştir. Ancak, azınlıklar tarafından kurulan ve geliştirilen bu matbaalarda, Türkçe ve Arapça kitap basımına izin verilmemiştir. Öte yandan bu dönemde, Arap harfleriyle basılmış; Türkçe, Farsça ve Arapça kitaplar yabancı ülkelerden İstanbul'a getirilerek satılmıştır. 1588 yılında III. Murat

¹ Matbaacılığın gelişimi ile ilgili olarak bkz. Remzi Balkanlı, *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, I-II, Ankara 1961, s. 16; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1978, s. 28 vd.; Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi*, Birinci Kitap, byy., ts., s. 12 vd; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazeteciliği Tarihi*, Ankara 1971, s. 18-25; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959, s. 10-15.

tarafından yayınlanan bir ferman, yabancıların İstanbul'da bu tür kitaplar satmasına izin vermektedir².

İlk Osmanlı matbaasının kuruluş hazırlıklarına 18. yüzyılın ilk çeyreğinde, İbrahim Müteferrika ve Said Efendi tarafından başlanmış, matbaa için ruhsat talebinden önce, İbrahim Müteferrika, matbaanın faydalarını anlatan “Vesilet’üt-Tibâa” adlı bir layihayı Sadrazam İbrahim Paşa’ya sunmuştur. Şeyhülislam ve dönemin önde gelen ulehasının olumlu görüşlerini içeren yazılı beyanlar (takrizler) ve şeyhülislamdan lüzum görülen şerî fetva alındıktan sonra, padişah III. Ahmet, hatt-ı hümayunla; fıkıh, tefsir, hadis ve kelam kitapları basımı dışında matbaa kurulmasını uygun bulmuştur³. Devletin himayesinde ve kendi toplumunun kültürel ihtiyaçlarını karşılayacak eserleri basmak amacına yönelik bu ilk Osmanlı matbaasında⁴ basılan ilk eser, 1141 (1729) tarihli “Vankulu Lügati” adlı tercüme bir kitaptır. Bundan sonra, her yeni kitap basımı için sadrazamdan talepte bulunulmuş, alınan izin üzerine basım gerçekleştirilmiştir. Bu ilk matbaa, değişik kişiler elinde, dönemin padişahlarından işletilmesine dair alınan yenileme fermanlarıyla 1798 yılına kadar sürdürülmüştür. İkinci matbaa 1796'da Hasköy'de, üçüncü matbaa 1802'de Üsküdar'da, dördüncü matbaa 1831'de Takvim-i Vekayi'nin basımı için Bayezit'de kurulmuştur. Bu matbaaların yanısıra, 1786 yılında, Fransız konsolosluğunda da Türkçe baskı yapabilen bir matbaa bulunmaktadır⁵.

Dönemin en önemli kitle iletişim aracı olan ve ilk örnekleri Roma İmparatorluğu'na kadar götürülen gazetenin, Avrupa'da ortaya çıkışı 17. yüzyıl başlarına rastlamaktadır. 1794 yılında İstanbul'da Fransız konsolosluğu matbaasında ve 1824 yılında İzmir'de Fransızca basılan gazeteler, Osmanlı topraklarındaki ilk gazetelerdir. Önceliği itibarıyla, 1828 yılında Mısır'da Arapça ve Türkçe basılan “Vekayi-i Mısıriye” gazetesi de zikredilebilir. İç ve dış şartların da etkisiyle, Osmanlı

² Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay, I-IV, 3. baskı, c. III-IV, Ankara 1992, s. 147; Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1928, s. 8 vd.; Server R. İskit, *Türkiye’de Matbuat Rejimleri, Tahlil ve Tarihçe*, İstanbul 1939, s. 3, 4; Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, 1. cilt, İstanbul 1970, s. 87 vd.; Şapolyo, s. 25 vd.; Alpay Kabacalı, *Türk Yayın Tarihi*, İstanbul 1987, s. 9 vd.; Ersoy, s. 18 vd.; Hidayet Nuhuğlu, “Osmanlı Matbaacılığı”, *Türkler*, c. 14, Ankara 2002, s. 927.

³ III. Ahmed'in matbaa açılmasına dair fermanı ve bu konudaki Şeyhülislam fetvası için bkz. el-Cevherî, *Sihâhu'l-Cevheri (Vankulu Lügati)*, ter. Mustafa el-Vânî, c. I, Kostantiniyye 1141, giriş bölümü; Ayrıca bkz. Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, s. 100-102; Ahmed Refik, *Lale Devri (1130-1143)*, İstanbul 1331, s. 78-80; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, İstanbul 1972, s. 16-17; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4. cilt, 1. Kısım, 5. baskı, Ankara 1995, s. 158-162; Kabacalı, s. 96-104; Oral, s. 46 vd.; Abbas Parmaksızoğlu, *Türk Gazetecilik ve Basın Tarihi*, İstanbul 1959, s. 3-10.

⁴ Nuhuğlu, s. 929.

⁵ Bkz. Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, s. 37 vd.; Server R. İskit, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1939, s. 3 vd.; İnuğur, s. 147-155; Kabacalı, s. 40-71.

Devleti bu kitle iletişim aracına daha fazla kayıtsız kalamamış ve sonunda II. Mahmut yayınladığı hatt-ı hümayunla⁶; “şer’ ve nizama dokunur bir tarafı olmadı ve pekçok faydası olacağının herkes tarafından kabul edildiği” gerekçesiyle gazete çıkarma düşüncesine onay vermiş ve Takvim-i Vekayi adlı ilk Türkçe gazete 1831 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Resmî nitelikteki bu gazete; Fransızca, Rumca, Ermenice, Arapça ve Farsça dillerinde de basılmıştır⁷.

B. Hukukî Düzen

Türkiye’de ilk matbaa, kitap ve gazete basım girişimi azınlıklar tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti’nin kendi eserlerini çoğaltmak amacıyla bu tekniğe karşı önceleri bir ilgi duymamış olması, kendi topraklarındaki azınlıkların bu yöndeki faaliyetlerini engelleyici bir nitelik oluşturmamıştır. II. Bayezid dönemi ile birlikte matbaanın Osmanlı ülkesinin değişik bölgelerinde yaygınlaşması ve basılan kitaplar⁸, Osmanlı Devleti’nin kendi topraklarındaki basım ve yayım girişimlerinden haberdar olduğunu ve daha da önemlisi bunlara izin verdiğini göstermektedir. Ancak, bu dönemde basım ve yayım hareketlerini ele alan genel ve soyut hukukî bir düzenleme yapılmamıştır. Mevcut hukukî belgeler, idare hukukundaki birel işlem⁹ niteliğinde olup; matbaa kurmak ve kitap basmak ve satmak¹⁰ amacıyla azınlıklar tarafından istenen izin talebi ve padişahlarca bunlara verilen izin fermanlarıyla ilgilidir. Yöneticiler, Arapça ve Türkçe dillerinde kitap basmamak ve kışkırtıcı yayın yapmamak kaydıyla azınlıkların basım ve yayım faaliyetlerine karışmamışlar, zorluk çıkarmamışlardır. Bununla birlikte, Ermeni, Rum ve Cizvit matbaaları; politik faaliyete giriştikleri, dini propaganda yaptıkları

⁶ *Tarih-i Ahmed Lütfi*, 3. cilt, İstanbul 1292, s. 156-157; Ayrıca bkz. Hamza Çakır, *Osmanlıda Basın İktidar İlişkileri*, Ankara 2002, s. 127 vd.

⁷ Genel olarak gazetecilik ve Türk gazeteciliği için bkz. Balkanlı, s. 15-16; Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul 1931, s. 7 vd.; Oral, s. 23 vd.; Şapolyo, s. 10-18; İnuğur, s. 156 vd.; Orhan Koloğlu, “Türkçe-Dışı Basın”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, s. 94-97; İskit, *Matbuat Rejimleri*, s. 12; Ertuğ, s. 135 vd.; Orhan Koloğlu, *Takvimi Vekayi*, byy., ts.; Parmaksızoğlu, s. 10 vd.; Hıfzı Topuz, *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul 2003, s. 13 vd.; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, İstanbul 1990, s. 13-14; Zeki Arıkan, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını”, *TCTA*, s. 103-104; Cavit Orhan Tütengil, *Yeni Osmanlılar’dan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği*, İstanbul 1969, s. 1 vd.; *Türkiye’de Yabancı Dilde Basın*, Sempozyum Bildirileri (16-17-18 Mayıs 1984), İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3342, İstanbul 1985; Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara 1994, s. 56-76.

⁸ Ersoy, s. 51-56; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002, s. 58-59; Kabacalı, *Yayın Tarihi*, s.16.

⁹ İl Han Özey, *Günüşiğinde Yönetim*, İstanbul 1996, s. 324 vd.

¹⁰ III. Murad tarafından verilen kitap satışına yönelik fermanın içeriği için bkz. Oral, s. 50-51.

ve mezhep çatışmalarını körükledikleri gerekçeleriyle, zaman zaman devlet tarafından kapatılmışlardır¹¹.

Tanzimat öncesi dönemde, Avrupa'da çıkan gazetelerin Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili haberlerinin takip edildiği, özellikle Avrupa ülkelerinde daimî elçiliklerin kurulmasıyla birlikte bu takibin yoğunlaştığı, gerçek dışı haberler dolaşısıyla ilgili ülkelerin makamları nezdinde harekete geçildiği ve tekzip için girişimlerde bulunulduğu görülmektedir¹². Nitekim Hariciye Nezâreti Teşkilatı'nı düzenleyen ilk nizamnâmede¹³, kurulan matbuat müdürlüğü bünyesinde, Osmanlı Devleti toprakları içerisinde çeşitli dillerde basılan gazetelerin; dil bilen uzmanlarca incelenmesi, asılsız ve devlet aleyhine görülen yazıların tercüme edilerek gerekli cevapların verilmesi ve yazışmaların yapılması amacıyla bir birim oluşturulmuştur.

Matbaa ve basımla ilgili Osmanlı-Türk toplumuna yönelik ilk düzenleme, matbaa kurma teşebbüsü üzerine İbrahim Müteferrika ve Said Efendi'ye verilen izin fermanıyla ortaya çıkmaktadır. Şeyhülislamdan alınan fetva içeriğine uygun olarak hatt-ı hümayunda da belirtildiği üzere, bu matbaa dini ilimler içerikli kitap basamayacak, basılacak eserler de tayin edilen ulema ve kadılar tarafından tashih edilecektir.

Kurulan ilk Osmanlı matbaalarının ve gazetesinin resmî nitelikte olması, özel matbaaların ve yayıncılığın yaygın olmaması, genel hukukî bir düzenleme ihtiyacının hissedilmemesinde etkili olmuştur¹⁴. Bu arada, dini ilimlere yönelik kitap basma yasağı III. Selim dönemine kadar sürmüştü ve bu yöndeki ilk kitap 1803'te basılmıştır¹⁵.

II. TANZİMAT DÖNEMİNDE BASIM ve YAYIM

A. Basım ve Yayım Faaliyetleri

Tanzimat'ın ilanından sonra ilk olmak üzere, ikinci Türkçe gazete, Churchill adlı bir İngiliz tarafından 1840 yılında yayınlanan *Ceride-i Havadis*'tir¹⁶. Takvim-i Vekayi ile birlikte Tanzimat-ı Hayriye'nin halka daha iyi duyurulması amacıyla

¹¹ Ersoy, s. 21, 47.

¹² Bir örnek olarak bkz. BOA, H.H. 5764.

¹³ Nizamnâme metni için bkz. Ahmet Altıntaş, *Hariciye Nezâreti*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi, 5515, İstanbul 1990, s. 9-25; Kemal Girgin, *Hariciye Tarihimiz*, 3. baskı, İstanbul 2005, s. 48-63.

¹⁴ İskit, *Matbuat Rejimleri*, s. 7.

¹⁵ Kabacalı, *Basın Sansürü*, İstanbul 1990, s. 12.

¹⁶ Gazetinin saraya sunumuyla ilgili bkz. İrade-i Dahiliye, 949; İrade-i Hariciye, 278.

yayınına izin verilen bu gazeteye, o sırada İzmir’de yayınlanmakta olan iki Fransızca gazetede olduğu gibi hazine yardımı yapılması da kararlaştırılmıştır¹⁷.

1840 tarihli padişah iradesiyle, Takvim-i Vekayi’nin yayımlanması için kurulan devlet matbaası Takvimhane-i Âmile, basım masrafları peşin ödenmek şartıyla özel kişilerin kitap basma isteklerini karşılayacak şekilde bir düzenlemeye kavuşturulmuştur¹⁸. Yerli ve yabancı kişilere ait özel matbaalarda da belli şartlarla kitap basımına izin verilmeye başlanmıştır¹⁹.

Tanzimat Dönemi’nde 1849 yılı ile beraber ilk Türkçe dergilerin yayınlandığı görülür. Gazetelerde olduğu gibi, dergiler için de yayın izni alınması gerekmektedir. Dergi yayımı, zamanla, gittikçe artan bir sayıda devam etmiştir²⁰. Azınlıklarca, Tanzimat Fermanı’nın ilanını takip eden süreçte de, başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, gazeteler öncülüğünde basım ve yayım faaliyetleri sürdürülmüştür²¹. 1860’ta Agah Efendi’nin iç ve dış konuları ele alacak Türkçe bir gazete çıkarmak için yaptığı müracaat uygun görülmüş, masrafları ve geliri kendisine ait olmak üzere Tercüman-ı Ahval adlı gazeteyi çıkarmak üzere ruhsat verilmiştir²². Şinasi Efendi’nin Tasvir-i Efkâr adlı Türkçe gazete çıkarmak için yaptığı başvuru da kabul edilmiş ve 1862’de bu gazete basılmaya başlanmıştır²³. Bu sırada yayınlanmakta olan Türkçe gazetelerden; Takvim-i Vekayi resmî, Ceride-i Havadis yarı resmî, Tercüman-ı Ahvâl ve Tasvir-i Efkâr ise özel gazete olarak nitelendirilmiştir²⁴. Tercüman-ı Ahvâl ve Tasvir-i Efkâr’ın yayınlanmaya başladığı dönem, aynı zamanda, gerçek anlamda Türk gazeteciliğinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir²⁵.

¹⁷ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. baskı, Ankara 1985, s. 315-316; Yazıcı, s. 59.

¹⁸ Bu konudaki Takvim-i Vekayi içeriği ile ilgili olarak bkz. İskit, *Neşriyat Hareketleri*, s. 30-31; Hasan Refik Ertuğ, Türkiye’de Basın ve Yayın Mevzuatının Doğuşu ve Gelişimi, *Yüzüncü Yıl Armağanı*, Ankara 1959, s. 40; Kabacalı, *Basın Sansürü*, s. 15.

¹⁹ Bkz. BOA, A. AMD., 23/29, 29 Zilhicce 1266; BOA, A. MKT. MVL., 37/92, 14 Rebiülevvel 1267; BOA, A. AMD., 28/30, 28 Safer 1267; BOA, A. MKT. MHM., 375/16, 18 Şevval 1283; BOA, A. MKT. MHM., 407/48, 19 Muharrem 1285.

²⁰ Yazıcı, s. 69-72.

²¹ İzmir’de Rumca Anatolia Gazetesi (BOA, HR. MKT., 2/33, 10 Safer 1260), geliri İtalyan mültecilere dağıtılacak İtalyanca bir gazete (BOA, A. AMD., 15/100, 17 Muharrem 1266), Fransız Kayol tarafından çıkarılan aylık Ermenice gazete (BOA, A. MKT. MVL., 40/80, 22 Cemaziyelevvel 1267), İzmir’de Aksedya Gazetesi (BOA, A. MKT. UM., 563/11, 11 Zilkade 1278), Ermenice Manzume-i Efkâr Gazetesi (BOA, A. MKT. MHM., 403/51, 5 Zilhicce 1284), Makedonya adlı Bulgarca gazete (BOA, A. MKT. MHM., 420/72, 3 Cemaziyelahir 1285), azınlıklarca yayınlanan gazeteler arasında sayılabilir.

²² BOA, Meclis-i Mahsus, 822, 7 Zilhicce 1276.

²³ BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, 19983, 4 Rebiülevvel 1277; Yazıcı, s. 68.

²⁴ Ahmed Rasim, *Matbûât Tarihine Medhal-İlk Büyük Muharrirlerden Şinâsı*, İstanbul 1927, s. 6; Selim Nezheth, *Türk Gazeteciliği*, s. 35 vd.

²⁵ İnuğur, s. 181.

1864 Vilayet Nizâmnâmesi'nin uygulaması çerçevesinde, her vilayet merkezinde bir matbaa açılması hedeflenmiştir. Bu uygulama ile, ilki 1865 yılında Tuna vilayetinde olmak üzere, pek çok vilayette bugünkü yerel basının öncüsü olarak kabul edilebilecek vilayet gazeteleri çıkarılmıştır²⁶. Basılan vilayet gazetesi nüshaları merkeze de gönderilmiştir²⁷. 1864 tarihli Vilayet Nizâmnâmesi'nin 9. maddesine göre²⁸, vilayet matbaaları, "mektupçuluk" adlı bir birimin yönetimi altında bulunacaktır. 1871 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi'nin mektupçuların vazifesini düzenleyen 20. maddesine göre de; vilayet matbaalarının yönetimi ve hükümet tarafından resmi veya gayriresmi bir konunun vilayet gazetelerinde yayınlanmasının istenmesi durumunda müsveddelerin düzenlenmesi ve incelenmesi aynı şekilde mektupçuya ait bir görevdir²⁹.

1867'den itibaren İstanbul basını iyice gelişmiş ve değişik türde gazeteler yayınlanmaya başlanmıştır. Ancak, 1867'de Âlî Paşa hükümeti tarafından yayınlanan Kararnâmenin ortaya koyduğu basın düzeni, pekçok gazeteciyi yurt dışına çıkmak zorunda bırakmış ve yurtdışı Türk basınına doğurmuştur. Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Agah Efendi bu kapsamda yurt dışına çıkan gazeteciler arasındadır. Muhbir, Hürriyet, Ulûm, İnkılâp ve İstikbâl de yurtdışında çıkarılan gazeteler arasında sayılabilir³⁰.

B. Hukukî Düzen

1. Tanzimatın İlanından 1857 Matbaa Nizamnâmesine Kadar Olan Dönem

1839 Gülhane Hattı ve 1856 Islahat Fermanı'nda basım ve yayıma ilişkin bir düzenlemeye rastlanmamaktadır. Bu dönemde, matbaa açılması, kitap ve diğer evrakın basılabilmesi irade-i seniyye ile verilecek izne bağlıdır³¹. Tanzimatla birlikte başlayan kanunlaştırma sürecine rağmen, özellikle Türklere ait matbaa ve basındaki sayının kamuoyu oluşturacak ve siyasal etki doğuracak bir düzeye ulaşmaması, genel bir düzenleme ihtiyacını hissettirmemiş olmalıdır. Ancak git-tikçe artan bireysel taleplere verilen izinlerden anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı yönetimi, bu dönem, basım ve yayımında yerleşik bazı kurallar oluşturmuştur.

1841 tarihli bir İrade, Takvimhane-i Âmire'de basılacak çeşitli kitap ve risale-nin önceden izin almadan basılamayacağını belirtmektedir. 1845 tarihli Polis

²⁶ Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilâyât Gazeteleri", *TCTA*, s. 99-102; Topuz, s. 31-34; Yazıcı, s. 72-75.

²⁷ BOA, A. MKT. MHM., 360/20, 27 Safer 1283; BOA, A. MKT. MHM., 388/7, 4 Rebiülahir 1284.

²⁸ *Düstûr* I. Tertip, I. cilt, s. 609.

²⁹ *Düstûr* I. Tertip, I. cilt, s. 630.

³⁰ İskit, *Matbuat Rejimleri*, s. 24-27.

³¹ Serkiz Karakoç, *Matbûât, Matbaalar, Hakk-ı Te'lif Kanunları*, İstanbul 1339/1342, s. 143.

Nizami'nin 13. maddesinde; ahlak ve genel âdâbı bozacak tüm konularda, basımevlerine, kitabevlerine ve kitapçılara dikkat edilmesi, dışardan gelen her türlü kitap, risale ve evrakın yayımlanmadan önce görülerek, gerekenlerin yasaklanması ve elkonulması istenmektedir³². Ülkenin bazı kısımlarında izinsiz matbaa açılması ve basım üzerine yayınlanan 1849 tarihli İrade, basım ve yayım için mahalli yönetimlerden izin alınmasını gerekli görmektedir. Özel matbaalarda basılacak kitap ve benzeri şeylerde; bir nüshasını önceden Takvimhâne-i Âmire'ye verip Takvimhâne Nezâreti'nden ruhsat almak, basılacak kitap ve risaleden dolayı belli bir miktar vergi ödemek ve din ve devlete dokunacak konuları işlemek gerekmektedir³³.

Yarı resmî Ceride-i Havadis'e yayın izni, müsveddesinin basımdan önce Takvim-i Vekayi Nazırı'na sunulması şartıyla verilmiştir³⁴. Azınlıklarca yayınlanan gazetelerin, basımından evvel müsveddelerinin görülmesine ve siyasi konuları ele almamasına özen gösterilmiştir³⁵. Bu dönemde, devletin yönetim ve siyaset tarzına aykırı ve halkın zihnini karıştırıcı yazılar içerdiği gerekçesiyle, kitaplar yaktırılmış, gazeteler kapatılmış³⁶, zararlı görülen yayınların ülkeye girişinin önlenmesi için gümrüklerde gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir³⁷. Çarşı ve pazarlarda satılan ve uygunsuz ve çirkin tabirler içeren destanlar toplattırılarak yakılmış ve bu tür yayınlara izin verilmemesi kararlaştırılmıştır³⁸.

Bu arada, ülke dışındaki basım ve yayım da izlenmeye devam edilmiştir. Osmanlı Devleti aleyhinde, gerçek dışı yayınların önlenilmesine çalışılarak, bu tür yazılar yayınlayan gazeteler hakkında ilgili kurumlar nezdinde şikayette bulunulmuş, bazılarının toplattırılması istenerek Osmanlı topraklarına sokulmamasına çalışılmıştır³⁹. Osmanlı Devleti lehine kamuoyu oluşturmak amacıyla ülke harindeki gazetelere parasal yardım da yapılmıştır⁴⁰.

³² Polis Nizamı'nın metni için bkz. Mesut Gülmez, "Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı", *Amme İdaresi Dergisi*, c. 16, sy. 4, Aralık 1983, Ankara, s. 13-15.

³³ BOA, A. MKT. NZD., 21/82, 15 Safer 1267; BOA, A. MKT. MVL., 37/92, 14 Rebiülevvel 1267; BOA, A. MKT. MHM., 28/4, 25 Rebiülevvel 1267; BOA, A. AMD., 28/30, 28 Safer 1267; İskit, *Neşriyat Hareketleri*, s. 32; Ertuğ, s. 192; Kabacalı, *Basın Sansürü*, s. 15.

³⁴ Kaynar, s. 316.

³⁵ BOA, A. AMD., 15/100; BOA, A. MKT. NZD., 21/82; BOA, A. MKT. NZD., 30/70, 25 Cemaziyelevvel 1267; BOA, A. MKT. MVL., 52/77, 13 Recep 1268; BOA, İrade Meclis-i Vâlâ 875, 29 Safer 1258; BOA, İrade Dahiliye, 1113.

³⁶ BOA, HR. MKT., 2/33; BOA, HR. MKT., 5/35, 24 Cemaziyelahir 1260; BOA, A. MKT. MVL., 41/8, 28 Cemaziyelevvel 1267.

³⁷ Serkez Karakoç, *Külliyât-ı Kavânin*, c. 8, Belge No. 5867, 17 Safer 1272.

³⁸ HR. MKT., 92/15, 10 Safer 1271.

³⁹ BOA, HR. MKT., 28/97, 15 Muharrem 1266; BOA, A. MKT. MHM., 28/4, 25 Rebiülevvel 1267; BOA, HR. MKT., 60/79, 17 Ramazan 1269.

⁴⁰ BOA, HR. MKT., 12/18, 20 Rebiülahır 1262.

Matbaa ve basım ve yayımda “izin sistemi”, basılı eserlerin idarî makamlarca sansüre tâbi tutulması ve yayınların içeriğine ilişkin kısıtlamalar öngörülmesi bu dönemin yerleşmiş uygulamaları olarak dikkat çekmektedir.

2. 1857 Matbaa Nizamnâmesi

Gerek İstanbul ve gerekse taşrada, keyfi kitap ve gazete basım ve yayımını engellemek ve matbaalara bir düzen vermek amacıyla Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından bir Nizâmname hazırlanmıştır⁴¹. 20 Cemâziyelâhır 1273/15 Şubat 1857 tarihli Matbaa Nizâmname'si, Osmanlı basım tarihinin ilk genel düzenleyici metni niteliğindedir ve biri hususi olmak üzere 10 maddeden oluşmaktadır⁴². Buna göre, matbaa açmak isteyenlerin talebi Meclis-i Maârif ve Zaptiye tarafından incelenecek, kitap ve risale bastırmak isteyenlerin durumu değerlendirilip; “mülken ve devleten zararlı olmadığı” belirlenenlere, Sadâret'in iznini içeren bir belge verilecektir. Yabancı devlet tebası matbaa açabilmek, kitap ve risale basabilmek için öncelikle Hariciye Nezâretinden izin almak zorundadır. Aynı şekilde, yabancı devlet tebasından gazete çıkarmak isteyenler, Hariciye Nezâretinden izin ve ruhsat almadıkça matbaa kuramayacaktır.

Mülk ve devlete zararı olan kitap ve risaleleri bastıranların, bastırdıkları şeylere Zaptiye tarafından elkonulacaktır. Nizâmname hükümlerine aykırı hareket eden matbaalar (basmahâneler), merkezde Zaptiye Nezâreti ve taşrada valiler tarafından kapatılacak ve Kanunnâmedeki⁴³ cezâî hükümlere göre cezalandırılacaklardır.

Matbaa Nizâmname'sinde, gazete konusunda, yabancı tebaa ile ilgili olarak kısmî bir düzenlemeye yer verilmişse de, Türkçe gazeteler hakkında bir düzenleme öngörülmemiştir. Zira, isminden de anlaşılacağı üzere, bu Nizâmname matbaalar ile ilgilidir. Kaldı ki, bu sırada yayınlanan Türkçe gazeteler, resmî Takvim-i Vekayi ile yarı resmî Ceride-i Havadis'ten ibaret olup, bir düzenlemeyi gerektirecek boyutta görülmemiştir. Nizâmname ile birlikte, matbaa kurulması ve eser basımının izne bağlanması ile sansür ve -Kanunnâmeye atıf şeklinde- yaptırım uygulaması genel bir düzenleme kapsamına alınmak istenmiştir.

⁴¹ BOA, A. MKT. UM., 262/50, 5 Rebiülahır 1273; BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, 16095, 12 Cemaziyelâhır 1273.

⁴² *Düstûr* I. Tertip 2. cilt, s. 227-228.

⁴³ Karakoç, Nizâmname'de, daha sonraki tarihli Ceza Kanunnâmesi'ne atıf yapılmasını; Nizâmnamenin tanzimi sırasında Ceza Kanunnâmesi Layihası'nın hazır olmasına bağlarken (Karakoç, *Matbûât*, s. 144, d.n. 5), İskit bu durumu, Nizâmnamenin daha önce hazırlanmakla birlikte, bekletilerek Ceza Kanunnâmesi'nden sonra yayımlanmasına bağlamaktadır (İskit, *Matbuat Rejimleri*, s. 846).

C. Te'lîf Nizâmnâmesi

8 Recep 1273/4 Mart 1857 tarihli Nizâmnâme esas olarak "Kitap Tab'ı Hakkında Nizâmnâme" başlığını⁴⁴ taşısa da, maddeleri⁴⁵ temelde, te'lîf haklarıyla ilgili düzenlemeler içermektedir. Bundan önce, 1850'de kurulmuş olan Encümen-i Dâniş Nizâmnâmesi gereğince müelliflere bazı haklar verilmişti. Matbaa Nizâmnâmesi'nin 8. maddesi de te'lîf hakkıyla ilgiliydi. Bu sırada, geçerli olan tekellilik (inhisâr) ilkesi gereği, bir kişi bastırdığı kitapların tümü elinden çıkıp tükeninceye kadar "zilyed" olarak kabul edilir ve başkası o kitabı bastıramazdı. Te'lîf Nizâmnâmesi ile birlikte, tekellilik kaldırılmakla herkes istediği kitabı bastırabilecekti. Bununla birlikte, müellife, eseri üzerinde hayatta olduğu müddetçe basma imtiyazı verilecek, ancak bir sözleşme ve ücret karşılığında bu imtiyaz başkasına devredilebilecekti. Sözleşme süresi bittiğinde imtiyaz sona erer, istenirse aynı kişi veya bir başkası tarafından tekrar sözleşme yapılmak gerekirdi. Devlet de, te'lîf ücreti ödemek şartıyla bu baskıyı gerçekleştirebilirdi. Sözleşmede belirlenen sayıdan fazla baskı yapılması yasaklandığından, bu hükmü ihlal edenler kanunen cezalandırılacaktı. Nizâmnâme'de, yeni bir kitap basıldığında gerekli yerlere gönderilmesi de hükme bağlanmaktadır.

1870 tarihli okul kitaplarıyla ilgili Te'lîf ve Tercüme Nizâmnâmesi⁴⁶ de te'lîfle ilgili hükümler içermektedir⁴⁷. 1872 yılında, 1857 tarihli Nizâmnâmeye eklemeye yapılmış ve müelliflerin eserleri üzerindeki hakkı 40 sene olarak belirlenmiş ve bu hakkın varislere geçebileceği belirtilmiştir⁴⁸. Bu Nizâmnâmeye ikinci bir ilave 1876 yılında yapılmıştır. Burada, müellifi, imtiyaz sahibi veya bunların varislerinin hayatta olmaması durumunda kitap basımının nasıl olacağı düzenlenmiştir⁴⁹.

3. 1858 Ceza Kanunnâmesi'nde Basım ve Yayımla İlgili Hükümler

1858 tarihli Cezâ Kanunnâme-i Hümayunu'nun bazı maddeleri matbaa ve basınla ilgili düzenlemeler içermektedir. İnsanları, ilan yapıştirarak veya basılı kağıtlar yayınlayarak, Mukaddime Bölümü'nün 2. faslında belirtilen; devletin iç güvenliğini ihlal edici suçları (cinâyet) işlemeğe doğrudan doğruya tahrik edenler,

⁴⁴ Nizâmnâme için bkz. *Düstûr* I. Tertip 2. cilt, s. 229-230; *Düstûr*, İstanbul 1282, s. 697-698.

⁴⁵ 1282 tarihli *Düstûr*'daki Nizâmnâme 7 maddeden oluşmaktadır. 1289 tarihli I. Tertip 2. cilt *Düstûr*'daki Nizâmnâme ise, 1282 tarihli *Düstûr*'daki ilk 6 maddeyi içermekte olup, 7. madde bulunmamaktadır. İskit'in verdiği Nizâmnâme gerekçe mazbatasında da görüldüğü üzere Nizâmnâme 7 maddeden oluşmaktadır (İskit, *Neşriyat Hareketleri*, s. 51-52).

⁴⁶ *Düstûr* I. Tertip 2. cilt, s. 231-244.

⁴⁷ İskit, *Neşriyat Hareketleri*, s. 41 vd.

⁴⁸ *Düstûr* I. Tertip 2. cilt, s. 229-230.

⁴⁹ *Düstûr* I. Tertip 3. cilt, s. 431.

66. maddeye göre, o suçları fiilen işleyenler gibi cezalandırılacaklardır. Ruhsatsız matbaa kuranlar ve ruhsatsız matbaalarda zararlı basım ve yayımda bulunanlar ile ilgili hükümler içeren 13. fasıldaki 137. madde; ruhsatsız olarak matbaa açarak kitap ve evrak basanların matbaalarının kapatılacağını ve ayrıca para cezasına çarptırılacaklarını hükme bağlamaktadır. 138. maddeye göre, ruhsatlı matbaalarda; saltanat-ı seniyye, erbab-ı hükümet ve teb'a-i saltanat-ı seniyyeden olan bir millet aleyhinde gazete veya kitap ve zararlı evrak basıp yayanların, öncelikle bastırdıkları şeyler zaptedilecek(elkonulacak), suç derecesine göre de matbaa geçici olarak veya tamamen kapatılacak, ayrıca para cezası da uygulanacaktır.

139. maddede, umûmî adaba aykırı olarak edepsizce resim basan, bastıran ve neşreden kimseler hapis ve para cezasına çarptırılacaktır. 213. madde, basılı kağıt asma ve yayma yoluyla asılsız isnatlarda bulunmayı cezalandırmaktadır. 214. maddeye göre, müellifin imtiyazı aleyhine olarak kitap basan ve bastıran bir tür sahtekarlık yapmış olacağından, bastırmış olduğu kitap ve benzeri şeylere elkonularak imtiyaz sahibine verilecek ve bu kişilere para cezası tatbik edilecektir⁵⁰.

Kanunun uygulanma sürecinde, ülke içinde yayınlanan veya ülkeye sokulmak istenen yayınlar izlenmiş, zararlı olarak kabul edilenler hakkında tedbirler alınmış⁵¹, münasebetsiz ve yanlış şeyler yazdığı gerekçesiyle Tasvir-i Efkâr hakkında inceleme başlatılmış⁵², tashih olunmak üzere Ceride-i Havadis gazetesi toplattırılmıştır⁵³.

4. Osmanlı Devletinde Yayınlanan Fransızca, Rumca, Ermenice ve Bulgarca Gazeteler Hakkında Nizâm-nâme

Osmanlı topraklarında basılan ve yayınlanan çeşitli dillerdeki gazetelerde kışkırtıcı nitelikte bazı yazılar görülmüş ve bu tür yayınların önünü almak üzere gazetelere bir beyanname verilmiştir. Buna göre:

-Osmanlı Devletinin tutum ve davranışlarını belirlemek ve denetlemekten kaçınılacak,

-Doğrudan doğruya saltanat-ı seniyye ile ilgili olmayıp, Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasındaki dostça münasebetlere zarar verebilecek politik meselelere dair yazı yazılamayacak,

⁵⁰ Bkz. *Düstûr* I. Tertip, I. cilt, s. 567, 568, 583.

⁵¹ BOA, A. AMKT. UM., 563/11, 11 Zilkade 1278; BOA, A. AMKT. NZD., 415/51, 29 Şevval 1278; BOA, A. AMKT. MHM., 315/78, 24 Cemaziyelevvel 1281.

⁵² BOA, A. AMKT. MHM., 253/8, 25 Recep 1279.

⁵³ BOA, A. MKT. NZD., 288/73, 21 Muharrem 1276.

-Eyaletlerle ilgili haber verirken, gerekli yerlere gösterilmeksizin eyaletlerle ilgili yazı yayınlanamayacak,

-Gazetenin basılacağı gün denetlenmek üzere bir nüshasının tayin olunan memura gösterilmesine vakit olmayacağından müellif tarafından gazetenin başlıca konuları memura şifahen ifade olunup, memurun bu konuda olabilecek uyarılarına uyulacak,

-Bir takım yalan haberlerin yayınlanmaması için, gazetenin basımından önce ilgili memura danışılacak,

-Avrupa gazetelerinde yayınlanan bazı haberlerin düzeltilmesi kapsamında, ilgili memur tarafından kaleme alınacak yazıların, Osmanlı Devleti'nde yayın yapan gazetelerde yayımlanmasına gazeteciler mecbur olacak,

-Gazete müellifleri bu düzenlemeye aykırı hareket ettiklerinde, öncelikle uyarılacak, üç defa yapılacak uyarıya müellifler tarafından uyulmadığı takdirde, gazeteler geçici veya kesin olarak kapatılacaklardır⁵⁴.

Devlet, parasal yardım başta olmak üzere çeşitli yönlerden destek olmakla birlikte, kapitülasyonların da etkisiyle, yabancı gazetelerin olumsuz gördüğü yayınlarıyla başa çıkamadığında, kimi zaman, o gazetelerin etkisini satın almak suretiyle gidermeyi düşünmüştür⁵⁵.

Gazete çıkarma imtiyazlarında yer verilen ve müsveddelerin basımdan önce kontrol edilmesini şart kılan ilke, 1864 Nizâmnâmesi'nden bir müddet önce yürürlükten kaldırılmıştır⁵⁶.

5. 1864 Matbûât Nizâmnâmesi

Tercüman-ı Ahvâl ve Tasvir-i Efkâr'a, masraf ve gelirleri kendilerine ait olmak ve kurulma nizamlarında belirtildiği üzere; devletin nizam ve usûlüne uygun yayın yapmak kaydıyla ruhsat verilmişti⁵⁷. Ancak İstanbul'da ve ülkenin farklı bölgelerinde gazete ve benzeri evrak basmak için yapılan taleplere ruhsat verilmekle birlikte, ayrıntılı ve cezâî hükümler içeren özel bir düzenlemenin olmaması, çeşitli sorunların ortaya çıkmasını da beraberinde getirmişti. Bu sebeple, Hariciye Nezâreti bünyesinde oluşturulan komisyon tarafından kaleme alınan ve Meclis-i

⁵⁴ BOA, İrade Hariciye, 8435, 8 Muharrem 1275.

⁵⁵ Örnek için bkz. Tülin Sümer, "Türkiye'de İlk Defa Yabancı Kaynaklı Zararlı Yayınlar Hakkında Tedbirler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 22, Temmuz 1969, İstanbul, s. 68-71; Ayrıca bkz. Yazıcı, s. 63 d.n. 23.

⁵⁶ Yazıcı, s. 64.

⁵⁷ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, 822; BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, 19983.

Vâlâ Kavanîn Dairesi tarafından son şekli verilen nizamname yürürlüğe konmuştur⁵⁸. 2 Şaban 1281/31 Aralık 1864 tarihli “Dersaâdet ve Memâlik-i Şâhânedâ Tab’ ve Neşr Olunan Her Nev’ Gazete ve Evrâk-ı Havâdis-i Mülkiye ve Politika Tab’ ve Neşri Hakkında Nizâmnâme” ya da kısaca Matbûât Nizâmnâmesi⁵⁹, 1852 tarihli Fransız kanunundan tercüme edilmiştir⁶⁰.

Nizâmnâme, genel hükümler ve cezâ hükümleri olmak üzere iki fasıl halinde, toplam 35 maddeden oluşmaktadır. Nizâmnâme’ye göre; hangi dilde olursa olsun, süreli ve süreli olmayan gazete ve benzeri yayınlar ruhsat alınmaksızın basılıp yayınlanamayacaktır. Ruhsat talebi, Osmanlı Devleti tebaasınca Maârif Nezâreti’ne, yabancı tebaaca ise Hariciye Nezâreti’ne yapılacaktır. 30 yaşını tamamlamış, Ceza Kanunundaki cinayet ve cünhalardan hüküm giymemiş ve şahsi haklara tamamen sahip oldukları anlaşılan isteklilere matbûat kalemince ruhsat verilecektir. Merkezde Matbûât Müdürlüğü, taşrada ise mahalli yönetimce gazetelere gönderilecek resmi yazılar ücretsiz basılacaktır. Gazetenin sahibi ve ya sorumlu müdürü, gazetede imzasız her yazıdan doğabilecek sorumluluklardan mesul olduğu gibi, imzalı yazılardaki sorumluluklardan da müştereken mesuldür.

Nizâmnâmede cevap hakkına da yer verilmiştir. Buna göre, bir gazetede bir kişinin ismi açıkça veya ima suretiyle verilerek bir yazı yayınlanmış ve o kişi tarafından gazeteciye cevap gönderilmişse, bu cevap gazetenin ilk veya ikinci nüshasında ücretsiz olarak yayınlanacaktır. Osmanlı Devleti aleyhine saldırı ve düşmanlık fikirlerini ihtiva eden yabancı memleketlerde basılmış gazete ve yayınların ülkeye girişi yasaklanmıştır.

Ruhsatsız gazete çıkarmak, gazetenin imzalı nüshasını ilgili mercie göndermemek ve imzasız gazete yayınlamak, hükümetin gönderdiği resmi yazıları yayınlamamak, cevap hakkına yer vermemek, devletin iç güvenliğini ve asayişini ihlal niteliğindeki suçları işlemeye gazete aracılığıyla tahrik etmek, genel adap ve milli ahlaka aykırı; dinleri ve mezhepleri, hükümdar ve hanedan ailesini, nazırları, dost ve müttefik bulunan hükümdarları, meclis, mahkeme ve devletçe teşkil olunacak heyetleri, devlet memurlarını ve hizmetlileri ve yabancı diplomatları ve halkı küçük düşürücü yayınlar yapmak yasaklanmış ve yapanlar için çeşitli cezalar öngörülmüştür. Nizâmnâmede, hükümdar başta olmak üzere, bazı

⁵⁸ BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, 23411, 15 Cemâziyelaahir 1281.

⁵⁹ Nizâmnâmenin asıl metni için bkz. *Meclis-i Tanzimat Defteri*, No: 2, s. 62-66; *Düstûr* I. Tertip 2. cilt, s. 220-226. Özet bilgi için bkz. İskit, *Matbuat Rejimleri*, s. 15 vd; Ertuğ, s. 197; İnuğur, s. 190-192; Sağay, s. 17; Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *TCTA*, s. 79; Topuz, s. 45; Yazıcı, s. 76-77.

⁶⁰ Ebuzziya Tevfik, Mukaddime, *Matbuat ve Matbaalar Hakkındaki Kanun Layihaları ve Encümenin Mazbatası*, *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Cilt: 3, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 17.

üst düzey mercilere karşı yapılan yayınlar dolayısıyla hükmolunacak cezalar yerine, istenirse, gazetenin 1 ay hükümet tarafından kapatılabileceği hükmüne bağlanmıştır. 29. madde uyarınca, 2 sene içerisinde, Nizamname hükümleri çerçevesinde mahkeme tarafından üç kere aleyhine hüküm verilmiş olan gazete hükümet tarafından geçici olarak veya tamamen kapatılabilecektir. Hükümdar, devlet görevlileri ve yabancı üst düzey kişilere karşı bu Nizamname çerçevesinde işlenen suçların cezası, Bâbîâlî’de beş kişiden oluşacak komisyonda hazırlanacak mazbata üzerine Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de kararlaştırılacak, diğer maddelerden kaynaklanan suçların cezası Zaptiye Mahkemeleri tarafından görülerek sonuca bağlanacaktır. Böylece, bazı suçlar bakımından özel bir yargılama usulü ve mahkeme öngörülmüş olmaktadır.

10 Şaban 1292(1875)’de 1864 Matbuat Nizâmnamesi’ne bir madde ilave edilmişti. Buna göre, gazetelerin çıkaracakları ilaveler, tevcihât (rütbe-makam verme), resmi tebligat ve önemli konulara dair resmi telgraflara münhasır olup, zihinleri karıştııcı nitelikte, aslı astarı olmayan yazılara yer veren gazeteler, Matbûât Nizâmnamesindeki diğer hükümler yanısıra, 1 aydan 3 aya kadar kapatılabilecekti⁶¹.

1864 Matbûât Nizâmnamesi, 11 Recep 1327/29 Temmuz 1909 tarihli Matbûât Kanunu ile yürürlükten kaldırılmıştır⁶². Ancak, ilk basın kanunu olarak da kabul edilen Matbûât Nizâmnamesi hukuken 45 yıl yürürlükte kalmış gibi görünse de, 1867 yılında Kararnâme-i Âlî’nin ilanı ve yürürlüğü ile birlikte, hükümleri esasen askıya alınmış bir belge durumundadır. Sürekli uygulaması 3 yıl olan Nizamname, hakim uygulama metni olan Kararnâme-i Âlî’nin gölgesinde kalmıştır.

6. Kararnâme-i Âlî ve Uygulaması

Tercüman-ı Ahvâl ve Tasvir-i Efkâr’ı, zamanla yayın hayatına katılan diğer Türkçe gazeteler izlemişti. Bunlar içerisinde, özellikle Tasvir-i Efkâr ve Ali Suavi yönetimindeki Muhbir’in hükümeti eleştiren siyasi nitelikteki yazıları, Âlî Paşa tarafından bir kararnâme yayınlanmasına yolaçtı⁶³. Kararnâmede; İstanbul’da çeşitli dillerde yayınlanan gazetelerin kullanmış oldukları dilin ve takındıkları tavrın memleketin genel menfaatlerine aykırı bir noktaya vardığı, düşman entrikalarına alet olunarak devletin esaslarına dil uzatan yalan haberlerin ve zararlı fikirlerin yayıldığı belirtilmekteydi. Yalan ve yanlış haber yayarak, halkın zihinlerini karıştıran ve sonuçta halk arasında düşmanlık yaratanlara karşı kayıtsız kalmama-

⁶¹ *Düstûr* I. Tertip, 3. cilt, s. 443; İskit, *Matbuat Rejimleri*, s. 41.

⁶² *Düstûr* 2. Tertip, c. 1, İstanbul 1329, s. 403.

⁶³ İskit, *Matbuat Rejimleri*, s. 23-27; Çakır, s. 35.

nın hükümetin görevlerinden olduğu hatırlatılarak, asayiş ve düzenin korunmasını ihlal eden gazete ve risalelerin, devlet ve millete yönelik zararlarını önlemek amacıyla, Matbûât Nizamnâmesi'nin hükümlerine ilave olarak, önleyici ve yola getirici bir takım tedbirlerin alınmasına karar verildiği ilan edilmekteydi. Bu kararın geçici surette olduğu ve uygulanmasını gerekli kılan sebeplerin ortadan kalkmasıyla da yürürlükten kalkacağı açıklanmaktaydı⁶⁴. Böylece Kararnâme, Matbûât Nizamnâmesi'nin yürürlüğünü askıya almakta ve idârî kararlar hükümete gazete kapatma yetkisi verilmekteydi. Nitekim Kararnâmenin uygulanma sürecinde pek çok gazete kapatılmış ve bir çok gazeteci yurtdışına çıkmak zorunda kalmıştır⁶⁵.

Geçici olduğu belirtilmiş olmasına rağmen, Kararnâme, 1867 yılından Sultan Abdülaziz'in hal'i tarihine kadar 10 yıl yürürlükte kalmış, V. Murad'ın 3 aylık yönetimi boyunca uygulanmamış, Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla tekrar icraya konularak, 1324 Temmuz ayına kadar, toplam 33 sene tatbik imkanı bulmuştur⁶⁶.

Basını kontrol altına almak amacıyla yayınlanan Kararnâme aynı zamanda bu dönemde basının gücüne de işaret eder. Kamuoyu üzerindeki etkisiyle, özellikle yerli basın, bu dönemde, siyasal muhalefetin temsilcisi konumundadır. Örgütlü muhalefetin ilk temsilcisi olarak kabul edilen Yeni Osmanlılar hareketinin temsilcileri gazetecilerden oluşmaktadır. Meşrûî yönetim sistemini öngören Yeni Osmanlılar, fikirlerini dönemin yegane kitle iletişim aracı olan gazetelerdeki yazılarında dile getirmekteydiler⁶⁷. Hükümeti hedef alan bu yazılar, çok geçmeden hükümet tarafından ilan edilen Kararnâme ile karşılık bulmuştur.

1875'te, 1864 tarihli Matbûât Nizâmname hükümlerini askıya alan sebeplerin ortadan kalktığı varsayılarak ve günden güne basındaki artış göz önüne alınarak, Nizâmname hükümlerinin tâdil ve ıslâh edilip günün şartlarına uygun hale getirilmesi için bir komisyon oluşturuldu. Komisyon tarafından hazırlanan Nizâmname Lâyihası Şûrâ-yı Devlet'e havale olundu. Önce Tanzimat Dairesi'nde, daha sonra da Heyet-i Umûmiye'de müzakere edildi. 1864 tarihli Nizâmname esas alınarak hazırlanan ve üç fasıl ve 31 maddeden oluşan Lâyiha; gazete çıkarmak için ruhsat alacaklardan kefâlet akçesi alınmasını, gerek Osmanlı tebaasından ve gerekse ecnebî tebaadan gazete çıkarmak isteyenlerin Hariciye Nezâreti'ne dilekçe ile müracaat etmelerini, Matbûât İdaresi'nin mevcut durumuna uygun olarak Hariciye Nezâretine bağlı kalmasını; gazete çıkaracakların otuz yaşını doldurmuş olmalarını, Nizâmnamedeki şartların yerine getirilmesine rağmen ruhsat vermede hükümete takdir yetkisi tanınmasını hükme bağlamaktaydı. Ayrıca La-

⁶⁴ Kararnâme-i Âlî metni için bkz. *Takvîm-i Vekâyi'*, 875, 10 Zilkade 1283.

⁶⁵ İnüçur, s. 194.

⁶⁶ Ebuzziya Tefik, s. 18.

⁶⁷ M. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I Yeni Osmanlılar*, Ankara 1976, s. 106.

yihanın 21. maddesi, 14. maddede düzenlenen; âdap ve ahlaka aykırılık, Osmanlı ülkesindeki din ve mezheplere gazete vasıtasıyla hakaret ve 17. maddedeki, kişiler aleyhine gazete aracılığıyla yayın yapılması durumunda, gerektiğinde bu maddelerdeki cezâî hükümler yerine, istenirse, yargılama yapılmaksızın hükümet tarafından üç aya kadar yayının durdurulabileceğini öngörmekteydi⁶⁸. Ancak, bu Lâyihanın yürürlüğe girdiğine dair bir bilgiye ulaşılammıştır.

1876 yılında ise, gazetelerde siyasi makale yayınlamayı kayda bağlamaya kadar varan çeşitli emirnâmeler yayınlandı. 11 Mayıs 1876'da Mahmud Nedim Paşa tarafından çıkarılan ve 3 gün yürürlükte kalan bir Karamâne, Osmanlı topraklarında yayınlanan gazetelerin basımdan evvel denetimini öngörmekteydi⁶⁹.

SONUÇ

Batı'da ve Osmanlı Devleti'nde basım ve yayın araçlarının gelişiminde ve düzenlenmesinde önce dinî sonra da siyasi otoritenin yaklaşımı önemli olmuştur. Her iki toplumda, basım ve yayın araçlarının ortaya çıktığı dönemde; ilmî, fikrî, sosyal ve siyasal alanda dinî meşrûiyetin oldukça önemli bir rol oynadığı gerçektir. Nitekim, Batı'da ilk sansür ve kitap yasaklamaları kilise eliyle ortaya çıkmıştır. Gerçi Osmanlı Devleti'nde, dinî otoritenin yasak koyucu ve engelleyici tavrına işaret eden net bir bilgiye kaynaklar işaret etmezse de, Osmanlı matbaasının kuruluşunda ve ilk Osmanlı gazetesinin yayımlanmasında şer'i meşrûlûğun desteğine gerek duyulmuştur. Bununla birlikte, ilk Osmanlı matbaasının kurulması öncesine kadar varan uygulama örneklerinden de hareketle, yasaklama siyasal otorite tarafından getirilse de, "yasaklama konusu" kimi zaman dinî bir nitelik taşıyabilmekteydi⁷⁰.

Hak ve özgürlük mücadelesinin bir parçası olarak, basım ve yayım özgürlüğüyle ilgili ilk düzenlemelere, Batı'da, 17. yüzyıl sonlarında İngiltere'de, 1776 Amerika Virjinya Haklar Bildirgesi'nde, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde yer verilmiş ve 1791 Amerika Anayasası'nda basın özgürlüğü güvenceye kavuşturulmuştur⁷¹. Osmanlı Devleti'nde Tanzimatla birlikte ilan edilen ilk temel belgeler olan Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nda basım ve yayıma ilişkin bir düzenlemeye rastlanmamaktadır. Basım girişimleri ve özellikle de Osmanlı topraklarında basının ortaya çıkışı, bir düşünce ve ifade özgürlüğü aracı olmaktan ziyade, daha çok pratik nedenlere dayanmıştır. Tanzimat Dönemi'nde

⁶⁸ BOA, Y.E.E., 112/9, 29 Zilhicce 1291.

⁶⁹ Bu basına uygulanan ilk sansür olarak da kabul edilmektedir. Bkz. İnuğur, s. 238-239.

⁷⁰ Kabacalı, *Basın Sansürü*, s. 5 vd.; Kayıhan İçel, *Kitle Haberleşme Hukuku*, 5. baskı, İstanbul 2001, s. 27 vd.

⁷¹ İçel, s. 23 vd.

bu gereklilik daha çok Tanzimat ile getirilen yeniliklerin halka duyurulması şeklinde olup, devlet yararını önelemektedir. Nitekim Türkçe basın, 1860 yılına kadar biri resmî diğeri yarı resmî olarak kabul edilen iki gazeteden oluşmaktadır.

Genel nitelikli ilk düzenleme olan 1857 Matbaa Nizamnâmesi öncesi matbaa açılması; ruhsat alınmasına, kitap ve özellikle de azınlıkların elinde bulunan gazete basımı, önceden müsveddelerinin görülüp izin verilmesi (sansür) şartına bağlıdır. Ayrıca, siyasi nitelikli ve din ve devlete dokunur konuları içeren yazılar yayınlanamazdı. Artan sayıda matbaa kurulması, kitap basılması, azınlıklar tarafından yayınlanan gazete sayısındaki artış ve zaman zaman izinsiz basım ve hoş karşılanmayan yayın içeriği genel bir düzenlemeyi gerektirmiş ve 1857 Matbaa Nizâmnâmesi ilan edilmiştir. Bunu aynı yıl yayımlanan Te'lif Nizâmnâmesi, 1858 Cezâ Kanunnâmesi'ndeki basım ve yayımla ilgili düzenlemeler ve azınlık basınıyla ilgili bir nizâmnâme izlemiştir. Bu yasal metinlerin uygulanmasına bağlı olarak, basım ve yayım araçlarına zaman zaman el konmuş, kitaplar yakılmış, kimi zaman gazeteler toplatılmış ve kapatılmıştır.

1860 yılı ile birlikte ortaya çıkmaya başlayan Türkçe özel gazeteler ve bunların bir kısmında yer verilen siyasal eleştiriler 1864 Matbûât Nizâmnâmesi'ni ortaya çıkarmıştır. Gazetelere uygulanan, yayım öncesi sansüre son verilmişse de, nizâmnâme, gazetelerin "izin alıp yayınlanma" esasını devam ettirmiştir. Gazete sahibi veya sorumlu müdürün sorumluluk çerçevesi çizilirken cevap hakkına yer verilmiş, basın suçları düzenlenmiş ve belli suçlar bakımından, istenirse idâreye kapatma cezası yetkisi tanınmıştır. Meclis-i Vâlâ ve Zaptiye Mahkemesi Nizâmnâmede yargılama makamı olarak öngörülmüştür.

Basının yavaş yavaş kamuoyu oluşturacak bir güç ve siyasal muhalefetin aracı haline gelmesi hükümeti harekete geçirmiş ve 1867 Kararnâmesi'nin yayımı ile birlikte, hükümete, 1864 Nizâmnâmesi'ni askıya alarak idâri kararlar gazeteleri kısmen veya tamamen kapatma yetkisi tanınmıştır. Geçici olacağı belirtilmesine rağmen bu Kararnâme 1909 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu dönemle birlikte, siyasal iktidar-basın ilişkisi hep tartışılmalı bir konu olmuştur.